

Богдан Левик

ПОСТРАДЯНСЬКІ РЕСПУБЛІКИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ В УМОВАХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ НАПРИКІНЦІ ХХ - НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ "ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА"

Б. С. Левик

**ПОСТРАДЯНСЬКІ РЕСПУБЛІКИ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ
В УМОВАХ
ГЕОПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ
НАПРИКІНЦІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.**

Монографія

Донецьк – 2014

УДК 327+913(57)
ББК Ф4

*Рекомендовано до друку
вченою радою Національного університету "Львівська політехніка"
(протокол № 56 від 27.11.2012 року)*

Рецензенти:

Тодоров І.Я., д.і.н., професор (Донецький національний університет)

Шевчук О.В., д.політ.н., професор (Чорноморський державний університет
ім. Петра Могили)

Л 362 Левик Б. С.

Пострадянські республіки Центральної Азії в умовах геополітичних викликів наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. : [монографія] / Б. С. Левик. – Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 2014. – 188 с.

ISBN 978-966-317-235-4

У монографії автор досліджує історичний досвід п'яти пострадянських республік Центральної Азії у період 1991 – 2011 рр. з питань національної безпеки і воєнної політики. Наведено специфіку створення національних систем безпеки й формування Збройних Сил на тлі військово-політичної залежності від Російської Федерації та в умовах нових глобальних загроз.

УДК 327+913(57)
ББК Ф4

ISBN 978-966-317-235-4

© Б. С. Левик, 2014
© Національний університет
"Львівська політехніка", 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ І	
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	16
1.1. Наукова історична література	17
1.2. Джерела	22
РОЗДІЛ ІІ	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ.....	25
2.1. Теоретична база	25
2.1.1. Термінологія.....	27
2.2. Методологія	35
2.2.1. Методологічна основа.....	37
2.2.2. Дослідницькі принципи дослідження	40
РОЗДІЛ ІІІ	
ПЕРЕДУМОВИ РОЗПАДУ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ	42
РОЗДІЛ ІV	
ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ – ПОЛІТИЧНО	
НЕСТАБІЛЬНИЙ РЕГІОН.....	59
4.1. Формування армії Республіки Казахстан у пострадянський період	61
4.2. Узбекистан у пошуку військово-політичної стратегії в умовах геополітичних викликів	71
4.3. Таджикистан на шляху до воєнно-політичної стабільності	86
4.4. Туркменістан – нова постійно нейтральна держава Центральної Азії.....	103
4.5. Киргизстан – повернення на російську орбіту	118
4.6. Зовнішньополітичні впливи на центральноазіатські республіки	133
4.7. Співпраця з Організацією Північноатлантичного договору – НАТО	142
ВИСНОВКИ	145
ДОДАТКИ.....	162
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	165

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АЕМП – аеромобільний полк.
АУ – артилерійська установка.
АЕС – атомна електростанція.
БМП – бойова машина піхоти.
БТР – бронетранспортер.
БРМ – бойова розвідувальна машина.
БРДМ – бойова розвідувально-дозорна машина.
БЛА – безпілотний літальний апарат.
БМД – бойова машина дозору.
БФРК – багатофункційний ракетний комплекс.
ВБ – Всесвітній банк.
ВВП – внутрішній валовий продукт.
ВВ МВС – внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ.
ВДК – великий десантний корабель.
ВЛКСМ – Всесоюзна ленинська комуністична спілка молоді.
ВК ЄС – військовий комітет Європейського Союзу.
ВКО РФ – війська космічної оборони Російської Федерації.
ВО – військовий округ.
ВПК – військово-промисловий комплекс.
ВПС – Військово-повітряні сили.
ВТО – всесвітня торгова організація.
ВТС – військово-технічна співпраця.
ВМБ – військово-морська база.
ВМС – військово-морські сили.
ВМФ – військово-морський флот.
ВНЗ – вищі навчальні заклади.
ГА ООН – Генеральна асамблея Організації Об'єднаних Націй.
ГЕС – гідроелектростанція.
ГУ – головне управління.
ГУУАМ – міждержавне об'єднання Грузії, України, Узбекистану, Азербайджану і Молдови.
ГУР МО – Головне управління розвідки Міністерства оборони.
ГШ ЗС РФ – Генеральний штаб Збройних сил Російської Федерації.
ГШ МО – Генеральний штаб Міністерства оборони.

ДЗЗСЕ – Договір про звичайні збройні сили у Європі.
ДКБ – Договір про колективну безпеку.
ДП – державне підприємство.
ДПР – Державні програми розвитку.
ДПСУ – Державна прикордонна служба України.
ДКНС – державна комісія з надзвичайної ситуації (російською мовою – Государственная комиссия по чрезвычайному положению – ГКЧП).
ЄврАзЕС – Євразійський економічний союз.
ЄОА – Європейська оборонна агенція.
ЄС – Європейський союз.
ЄП – Європейський парламент.
ЄЗТ – Європейське збройне товариство.
ЄЕС – Європейський економічний союз.
ЄВРОФОР – сили швидкого реагування Європейського Союзу.
ЗАК – зенітно-артилерійський комплекс.
ЗС – збройні сили.
ЗРК – зенітно-ракетний комплекс.
ЗМІ – засоби масової інформації.
ЗМЗ – зброя масового знищення.
ЗМУ – зброя масового ураження.
ІРУ – Ісламський Рух Узбекистану.
КБ – конструкторське бюро.
КДБ – Комітет державної безпеки.
КНБ – Концепція національної безпеки, комітет національної безпеки.
КСОР – колективні сили оперативного реагування.
КНР – Китайська Народна Республіка.
КШН – командно-штабні навчання.
МБР – міжконтинентальна балістична ракета.
МБРР – Міжнародний банк розвитку і реконструкції.
МВФ – Міжнародний валютний фонд.
МВС – Міністерство внутрішніх справ.
МДК – малий десантний корабель.
МЗС – Міністерство закордонних справ.
МО – Міністерство оборони.
НАТО (НАТО/ОТАН) – Організація Північноатлантичного договору, Північноатлантичний альянс.
НБ – національна безпека.
НДІ – науково-дослідний інститут.
НДР – Німецька Демократична Республіка.

НІ – національні інтереси.
ННД – нові незалежні держави.
НПРО – національна протиракетна оборона.
ОБСЄ – Організація безпеки і співпраці у Європі.
ОВД – Організація Варшавського договору.
ОВТ – оборонно-військова техніка.
ОДКБ – Організація договору про колективну безпеку (Ташкентський договір).
ОЗСС – Об'єднані збройні сили співдружності.
ОІК – Організація ісламської конференції.
ОІС – Організація ісламської співпраці.
ООН – Організація Об'єднаних Націй.
ОПК – оборонно-промисловий комплекс.
ОСО – основні сили оборони.
ОС ППО СНД – об'єднана система протиповітряної оборони Співдружності незалежних держав.
ОСШР – об'єднані сили швидкого реагування НАТО.
ОТО – об'єднана таджицька опозиція.
ОЧЕС – Організація Чорноморського економічного співтовариства.
ПА – повітряна армія.
ПАРЄ – парламентська асамблея Ради Європи.
ПДВ – повітрянодесантні війська.
ПДБР – повітрянодесантна бригада.
ПДЧ – План дій щодо членства в НАТО.
ПЗМ – програма НАТО «Партнерство заради миру».
ПРО – протиракетна оборона.
ППО – протиповітряна оборона.
РА – ракетна армія.
РАБ ООН – Рада безпеки Організації Об'єднаних Націй.
РВСП (РВСН) – ракетні війська стратегічного призначення.
РЕБ – радіоелектронна боротьба.
РЛС – радіолокаційна станція.
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка.
РПАС – Рада Північноатлантичної співпраці.
РСЗВ – реактивна система залпового вогню.
РЕ – Рада Європи.
РЕАП – Рада євроатлантичного партнерства.
РРН – Рада Росія–НАТО.
РНП – річний національний план.

РУ – Республіка Узбекистан.
РФ – Російська Федерація.
САУ – самохідна артилерійська установка.
СБ – Світовий банк.
СВ – сухопутні війська.
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік.
СЕБ – Стратегія європейської безпеки.
СЕПБО – Спільна європейська політика безпеки і оборони.
СОТ – Світова організація торгівлі.
СШР – сили швидкого реагування.
СК – сторожовий корабель.
СОІ США – Стратегія оборонних ініціатив.
СРГОР – спільна робоча група з питань оборонної реформи.
СНБ – система національної безпеки.
СНД – Співдружність незалежних держав.
СНО – скорочення наступального озброєння.
СЗР – Служба зовнішньої розвідки.
СШР – Сили швидкого реагування.
ТА – танкова армія.
ТВД – театр військових дій.
ТЕС – теплова енергетична станція.
ФПГ – фінансово-промислова група.
ФРН – Федеративна Республіка Німеччина.
ФСБ – Федеральна служба безпеки Російської Федерації.
ЦА – Центральна Азія.
ЦАР – Центральноазіатський регіон.
ЦК КПРС – Центральний комітет Комуністичної партії Радянського союзу.
ЦСЕ – Центрально-Східна Європа.
ЦП – цільові плани.
ЦРУ – Центральне розвідувальне управління США.
ШОС – Шанхайська організація співпраці.
IFOR – сили реалізації НАТО.
ISAF – міжнародні сили підтримки безпеки.
KFOR – колективні сили оперативного реагування НАТО.
SFOR – сили стабілізації НАТО.

«Historia vitae magistra»
(Історія – вчителька життя)

ВСТУП

Історична наука містить величезний соціальний заряд, вона озброює науковим розумінням історичний процес. Висока динамічність політичних подій останніх двох десятиліть змусила вчених розпочати упорядкування окремих галузей історичних наук. Не можна стверджувати, що міжнародна ситуація у світі стала спокійнішою. 2011 р. було зафіксовано 37 збройних конфліктів в Африці, на Близькому і Середньому Сході, Азії, Південній Америці. Основними причинами проявів збройних конфліктів залишаються сепаратизм, вимоги про автономію, суперництво за контроль над стратегічними природними ресурсами. Деякі автори історію людства представляють лише як «перерву між війнами». Геополітична ситуація мала свій вплив на історичний перебіг подій на пострадянському просторі.

З позицій керівництва СРСР історії радянських республік взагалі не існувало – вона могла бути тільки російською або радянською. Перед істориками стоїть важливе завдання відродження дисципліни, що передбачає пошук, вивчення, узагальнення, систематизацію історичних фактів з метою донесення правди до світової спільноти.

Глобалізація – об'єктивний і закономірний процес. Глобалізація ставить світ і кожну державу перед новими викликами і загрозами, вона передбачає домінування міжнародних зобов'язань і норм над національними інтересами. Пріоритетним напрямком пострадянських республік став європейський вектор. Разом з тим зовнішньополітична стратегія повинна відповідати національним інтересам, які являють собою концептуальну сукупність потреб суспільства на конкретному етапі історичного розвитку.

Світова взаємозалежність, виникнення та загострення нових глобальних загроз викликали гостру необхідність посилення міжнародної безпеки. Стан міжнародної безпеки для більшості країн світу став пріоритетом у зовнішньополітичних відносинах. Це твердження вимагає колективних зусиль з боку кожної держави, які характерні інтеграційними процесами та стратегічним партнерством. Зазначена співпраця вимагає розширення сфер спільних інтересів у безпековій сфері. Участь у існуючих міжнародних безпекових організаціях підвищує ступінь надійності національної ланки та виступає гарантом безпеки.

Жодна з сучасних держав не спроможна самотійно подолати глобальні виклики та загрози. Це переконливо довела терористична атака Аль-Каїди на США 11 вересня 2001 р. Цей висновок повністю стосується і пострадянських нових незалежних держав. Глобальна безпека (common security) не може замінити регіональну та національну безпеку (national security), але знаходиться з ними у тісній взаємодії. Концепція глобальної безпеки припускає міжнародне втручання у внутрішні справи окремої держави для нейтралізації загроз і небезпек для загальної безпеки. Розпад Радянського Союзу створив нові суб'єкти міжнародної безпеки – нові незалежні республіки, які після періоду внутрішньої єдності перейшли у перехідний період. Останній характерний своїм специфічним шляхом пошуку захисту від транснаціональних викликів. За твердженням російського дослідника С. Панаріна, військова й економічна безпека забезпечують обороноздатність, соціальна і політична безпека – стабільність, міжнародна – знижує загальний рівень зовнішніх загроз¹. Традиційне розуміння національної безпеки включало в себе воєнну складову. Після 1990-х років це поняття додатково включає у свій склад набагато ширше коло безпекових вимірів. Основною причиною цього стала руйнація біполярного світосприйняття. Закінчення ери радянсько-американського протистояння спричинило збільшення військових конфліктів всередині незалежних країн. Серед глобальних загроз появились нові внутрішні виклики («м'які»), які стали більш реальними небезпеками для нових незалежних держав. Військове будівництво – необхідний компонент національного державотворення, а боєздатна армія – надійний гарант безпеки та еталон міжнародного визнання будь-якої країни.

Проблеми військової безпеки та політики як основних складових національної безпеки залишаються предметом активної дискусії серед науковців та фахівців упродовж останніх двох десятиліть. Особливо актуально ця тема стала для пострадянських республік. Отримавши можливість вибору після розпаду СРСР, нові держави конституційно обрали демократичний шлях розвитку. Цей процес розглянуто у багатьох академічно-наукових працях, як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. Кожна нова незалежна держава «молодої демократії» пострадянського простору обрала власний шлях забезпечення національної безпеки.

Термін «національна безпека» вперше був використаний Президентом США Т. Рузвельтом у посланні до Конгресу 1904 р. Починаючи з 1986 р. Президенти США щороку готують «Стратегію національної

¹ Панарин С. Политическое развитие государств Центральной Азии в свете географии и истории региона / С. Панарин // Вестник Евразии. – 2000. – № 1.

безпеки США» і звертаються з нею до Конгресу. Для вивчення питання безпеки і визначення загроз до уваги слід брати сім складових цього поняття: економіка, продукти, медицина, навколишнє середовище, особиста безпека, суспільна і політична безпека. Політичну безпеку поділяють на рівні: глобальну, міжнародну, регіональну та національну.

Сучасна, відносна, світова «стратегічна стабільність» переважно пов'язується з військово-політичними відносинами між ядерними державами. Після закінчення біполярної конфронтації ризик виникнення Третьої світової війни зменшився, однак зріс ризик виникнення збройних конфліктів як міждержавних, так і в межах однієї держави. Після терористичного акту 11 вересня 2001 р. у США, подальших терористичних нападів у Великій Британії, Росії, Японії, Іспанії, Афганістані, Іраку, Пакистані світ став вразливим до нової нетрадиційної загрози – міжнародного тероризму, який розпочав війну проти цивілізованого світу. Ядерний потенціал не став оборонним щитом держави і розглядається як глобальна загроза людству, як зброя масового ураження. Держави по-новому почали осмислювати свою військову безпеку.

Міждержавні конфлікти показують марність пошуку мирних альтернатив між ворогуючими сторонами та неможливість дипломатичного їх вирішення. З метою його локалізації у конфлікти змушені втручатись сильні країни та їх коаліції.

Військові загрози набули глобального характеру і не обмежуються територією однієї країни чи регіону. Військово-політичне протистояння продовжується.

Дослідження історії незалежних держав на пострадянському просторі має особливе значення для характеристики їх боротьби за державну незалежність. Відновлення незалежності поставило нові завдання перед істориками пострадянського періоду. Досліджуючи і аналізуючи історичні факти становлення безпеки у колишніх республіках Радянського Союзу, вчені пропонують оптимальні шляхи для практичного застосування досягнутих результатів у її державному забезпеченні. Історія вчить, що мирні ініціативи ефективні лише тоді, коли вони підкріплюються військовою силою. Збройні сили завжди були вирішальним фактором існування держави. Зовнішньополітичні та внутрішні умови безпосередньо чи опосередковано впливали на процес військового будівництва.

Сучасне реформування системи безпеки вимагає належного науково-теоретичного обґрунтування, економічного забезпечення та кваліфікованого супроводу, вивчення та узагальнення історичного досвіду інших країн. Відсутність цілісних наукових досліджень у цьому напрямі вже відгукнулася низкою протиріч на практиці, штучно ускладнивши цей важливий процес для політичної практики.

Дослідження історії пострадянського простору несе наукову цінність для розуміння розвитку нових незалежних держав. Запропонована проблематика знаходить резонанс не тільки серед науковців, але й серед політичних експертів як в Україні, так і за її межами.

Актуальність запропонованої теми є очевидною, бо якісний стан безпеки держави свідчить про ступінь захищеності її національних інтересів. Створенню дієвої системи національної безпеки має передувати чітке визначення її концепції та стратегії, чинників, які перешкоджають формулювати національні пріоритети, вивчати зарубіжні надбання у цій сфері, аналізувати історичний досвід. Чітко визначені національні пріоритети допомагають обрати правильний міжнародний стратегічний курс. Актуальність наукового дослідження зумовлюється також необхідністю удосконалення інститутів прийняття рішень у сфері національної безпеки, запровадження принципів публічної політики в їх реалізації та посиленні громадського контролю. Військово-політичний вибір повинен бути підкріплений науковими розробками, зокрема і з всесвітньої історії. Бажаючи інтегруватись у міжнародні безпекові організації, держава повинна прагнути до максимального захисту своїх національних інтересів. Проблеми військового будівництва виступили на перший план зовнішньої політики центральноазіатських держав, колишніх республік СРСР після його розпаду. Актуальність теми також визначається наступними геостратегічними обставинами:

- закінчення «холодної війни» і розпад СРСР та соціалістичної системи суттєво змінило геополітичне становище світу. Світ спочатку став однополярним (на думку політиків США), а згодом – поліполярним. Збройні Сили Радянського Союзу були орієнтовані на наступальну спрямованість та проведення військових операцій за межами своєї території. Пострадянські республіки ЦА обрали оборонну політику, побудовану за принципом достатньо можливих витрат. Процес створення нових національних систем оборони і безпеки пострадянського простору комплексно не досліджувався істориками незалежної України;

- детальне дослідження військових організацій центральноазіатських пострадянських республік, їх воєнної політики дає відповідь на питання поділу сучасного існуючого воєнного потенціалу між світовими лідерами та їх зовнішньополітичного впливу на республіки ЦА;

- вивчення зарубіжного досвіду підтверджує або заперечує правильність обраного військово-політичного курсу незалежною Україною, реально вказуючи на його переваги й негативи;

- систематизований і узагальнений науково-теоретичний матеріал буде включений у науково-дослідну і навчальну роботу вищих військових закладів, цивільних вузів, для розширення й поглиблення профе-

сійних знань відповідних категорій військовослужбовців та державних службовців;

- недостатність вивчення запропонованої теми в Україні покликана заповнити існуючий науково-теоретичний вакуум.

Наукова актуальність пропонованої роботи пов'язана з узагальненням, вивченням та раціональним використанням позитивного для України історичного досвіду, пошуком історичних закономірностей. Такої думки дотримуються провідні світові, вітчизняні та європейські експерти з питань безпеки Збігнев Бжезинський, Hans Morgenthau, Kenneth Thompson, Г. Кіссінджер, Дж. Кеннан, Ч. Кітч, С. М. Волт, А. Волферс, М. А. Леві, С. Лінн-Джонс, Н. Маєрс, Дж. Най, Л. Фрідман, экс-секретар РНБОУ, академік В. П. Горбулін, экс-міністр оборони України А. Гриценко, вітчизняні історики Г. Перепелиця, О. Бодрук, Л. М. Артюшин, Г. Ф. Костенко, В. Пилипчук, В. Т. Литвиненко, О. Г. Білоус, Д. Г. Лук'яненко, Л. Золотарьов, В. М. Захаров, А. П. Дмитрієв, А. А. Прохожаєв та багато інших².

Пострадянський період новітньої історії характерний новими дослідженнями регіонального характеру, що у повній мірі відносяться до Центральної Азії, регіону яких охоплює п'ять колишніх радянських республік. Підвищення геополітичної ролі Центральної Азії привернуло до неї увагу науковців різних країн. Особливо активно почали досліджувати нові незалежні держави *центральнопівденноазійського регіону* (ЦАР) після 2001 р.

Дослідників вказаної тематики *слід* розділити на три групи: західні, російські та регіональні. До західних в основному відносять політологів, наукових експертів Р. Аллісона, С. Каммінгса, М. Олкотта, Е. Шатца, Л. Лумпа, С. Пейруза, Г. Тяня, М. Каплана, А. Бетглера, С. Хоффмана, Ж. Дейвіса, М. Свіні, Г. Фелера, Ш. Акінера, А. Дані, Г. Глісона, Р. Аллісона, Л. Йонсона, Б. Коппітерса, Ф. Роедера, Х. Пісмана, Б. Бузана, О. Вевера, Е. Чарльза, Ф. Старра, Н. Сванстрема,

А. Рарра, Й. Лінна, Ч. Зіглера, Ж. Голдстейна, П. Гонідець, Р. Кеохейна, С. Корнела, Л. Ліндберга, Ж. Розенау, Р. Шарвіна, Х. Шмідта, М. Макфела. У групу російських науковців входять М. А. Троїцький, О. В. Приходько, А. А. Казанцев, С. М. Юн, Н. Косолапов, А. Лібман, С. Лузянін, Д. Малишев, П. А. Циганков, А. Д. Богатуров, М. А. Хрустальов, М. М. Лебедева, А. В. Толкунов, Є. Баталов, В. М. Кулагін, Л. В. Возженіков, С. В. Картунов, Д. І. Макаренко, С. Панарін, Д. Малишев, С. Лузянін, А. Вознесенський, І. Іванов, А. Казанцев, Д. Трофімов, Д. Малишева, О. Столповський, В. Парамонов. До центрально-азійських вчених відносять С. Акімбекова, Н. Омарова, М. Лаумуліна, К. Сироежкіна, В. Маслова, Р. Бурнашева, І. Черних, У. К. Чіналієв, Т. Шаймергенава, Ф. Толіпова, А. Князева, Н. Керімбекову, В. Парамонова, О. Столповського, А. Строкова, О. А. Молдалієва, В. І. Маслова, М. Н. Суюнбаєва, Ф. Куєєва, М. Лаумуліна, Ф. Толіпова, Н. Касенова.

Критично-порівняльний аналіз монографій, кандидатських та докторських робіт, наукових статей у фахових історичних виданнях, матеріалів наукових конференцій з питань геополітики, безпеки і оборони, військового будівництва засвідчує, що сьогодні немає праць, у яких повною мірою висвітлено характерні риси та тенденції створення й формування військових організацій у пострадянських республіках, державного забезпечення національної безпеки³. Гостро відчувається брак комплексних праць, які б вивчали досвід зарубіжних держав у розбудові сучасних армій та національного безпекового простору. Автор обрав саме цей напрям наукового дослідження, бажаючи зробити свій внесок до державного забезпечення безпеки й оборони України, якісно доповнити сучасну національну історіографію.

Наукове завдання визначило мету дослідження, яка полягає у відтворенні історичної хронології, змісту, тенденцій, закономірностей формування, розвитку, трансформації, з'ясуванні місця та ролі військової безпеки у структурі національної безпеки колишніх республік СРСР. Всебічно досліджено історичні умови створення нових національних військових організацій на пострадянському просторі, уведено в науковий обіг маловідомі та невідомі архівні факти цього періоду.

Досягнення мети зумовило вирішення наступних задач:

- провести критично-порівняльний аналіз сучасної історіографії за обраною темою, науково-теоретичних праць, монографій, захищених дисертацій, доступних архівних матеріалів, праць істориків, наукової літератури, свідчень безпосередніх учасників, спогадів визнаних полі-

² Гриценко А. Про функції Воєнної організації держави / А. Гриценко, Г. Перепелиця // Наука і оборона. – 1999. – № 1. – С. 28–34; Горбулін В. П. Національна безпека: порядок денний для України / В. П. Горбулін, О. Ф. Белов, О. В. Литвиненко. – К. : ВД «Стилос», 2009. – 126 с.; Morgenthau H. J. Politics Among Nations / Hans J. Morgenthau. – New York : McGraw-Hill, 1985; Бжезинський З. Україна і Польща в контексті європейської інтеграції / З. Бжезинський // Стратегічна панорама. – К., 2003. – № 4; Артюшин Л. М. Теоретичні аспекти стратегій воєнної безпеки суспільства і держави : [монографія] / Л. М. Артюшин, Г. Ф. Костенко. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – С. 164; Бодрук О. С. Структура воєнної безпеки: національний та міжнародні аспекти : [монографія] / О. С. Бодрук. – К. : НІПМБ, 2001; Общая теория национальной безопасности : учебник / [под общ. ред. А. А. Прохожева]. – М. : Изд-во РАГС, 2005. – 320 с.; Білоус О. Г. Глобальні трансформації розвитку : [монографія] / О. Г. Білоус, Д. Г. Лук'яненко. – К., 1998. – С. 85–130.

³ Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська наука / Л. Зашкільняк // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 45.

тичних і військових керівників, інших джерел (конституцій та конституційних законів, законодавства у сфері військової безпеки, зарубіжної та вітчизняної військової періодики, офіційних сайтів законодавчої і виконавчої влади, мілітарних порталів, військових та політичних інформаційних довідників, засобів масової інформації цього періоду тощо), а також узагальнити зарубіжний історичний досвід у забезпеченні національної безпеки;

- визначити основні фактори, які впливають на формування та трансформацію військової безпеки у цей період;

- здійснити історичний аналіз причин розпаду СРСР та процесу створення нових незалежних держав;

- виконати історичне дослідження процесу розподілу радянського військового потенціалу між колишніми радянськими республіками та його значення для подальшого застосування;

- визначити особливості формування військової політики кожної з нових незалежних держав, зосередивши увагу на державах – колишніх республіках Середньої Азії СРСР;

- проаналізувати історичні умови створення національних збройних сил, їх військово-технічне оснащення, організаційно-структурний розподіл;

- розкрити характерні риси та особливості діяльності сучасних міжнародних і регіональних військово-політичних організацій;

- проаналізувати участь пострадянських республік у міжнародних колективних системах безпеки;

- виокремити спільні загрози для центральноазіатських республік та їх готовність для їх нейтралізації;

- здійснити порівняльно-хронологічний аналіз формування військової політики та створення збройних сил нових держав Центральної Азії;

- сформулювати висновки й розробити практичні рекомендації стосовно удосконалення системи військової безпеки у сучасних умовах;

- дати авторське визначення терміна «військова безпека»;

- запропонувати критерії оцінки стану військової безпеки та запропонувати методику оцінювання.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють пострадянський період, останнє десятиліття ХХ та перше десятиліття ХХІ ст. Нижня межа означена початком розпаду СРСР, 1990–1991 рр. створенням народних фронтів у прибалтійських республіках, формуванням опозиційних народно-демократичних рухів в Україні та національними конфліктами на Кавказі; верхня – кінцем 2011 р.

Для повноти і логічності викладу матеріалу автор додатково охопив період 80-х років з метою показати передумови та основні причини розпаду СРСР, закінчення ядерного протистояння між США та Радянським Союзом, періоду «холодної війни» та біполярного світоустрою. Ці події змінили геополітичну карту світу, що суттєво вплинуло на зовнішню політику провідних країн та відкрило нові можливості для пострадянських республік.

У запропонованій роботі уперше цілісно проаналізовано процес становлення військової політики Казахстану, Узбекистану, Таджикистану, Туркменістану, Киргизстану у пострадянський період. Всебічно розглянуто появу і трансформацію національних концепцій і стратегій нових незалежних держав пострадянського простору у формуванні національної безпеки впродовж останнього двадцятиліття, досліджено формування збройних сил, їх трансформацію у конкретних геополітичних умовах.

Традиційне розуміння національної безпеки періоду «холодної війни» несло у собі в основному мілітарну складову. Завершення військово-політичного протистояння розширило коло виміру цього поняття, одночасно збільшило число внутрішніх збройних конфліктів. У Центральній Азії, як правило, вони носять етнічно-релігійний характер, іноді клановий, як це мало місце у громадянській війні 1992–1997 рр. у Таджикистані.

Національна безпека прямо пов'язана з політичною системою. Киргизський дослідник Є. В. Павлов для центральноазіатських республік розрізняє два типи політичних систем: «закриті» й «відкриті». Для «закритих» (Туркменія, Таджикистан, Узбекистан) характерна обмеженість впливу глобальних процесів, суворі ієрархія політичної еліти. «Відкриті» системи (Казахстан і Киргизстан) орієнтовані на модернізацію та реформування, адаптацію до сучасного світу⁴. Викладені положення вказують на перехідний (транзитний) період в історії центральноазіатських нових незалежних держав.

Автор плекає надію, що результати його наукового дослідження стануть у нагоді для вивчення геополітичних стратегій, процесу формування військової безпеки у таких важливих регіонах, як європейська частина колишнього СРСР, Кавказу та Центральної Азії.

⁴ Павлов Е. В. Политическая система переходного общества в условиях глобализации (на материалах государств Центральной Азии) : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. полит. наук / Е. В. Павлов. – Бишкек : Изд-во КРСУ, 2008. – С. 10–11.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Історія Центральноазіатського регіону як систематичний виклад фактів і подій після 1991 р. являє собою «білу пляму», хоча це період нашого свідомого життя та відносно недавнього минулого⁵. Багато безпосередніх учасників і свідків цих подій живі, вони готові вступати у дискусію з істориками.

Нестабільна безпекова ситуація на пострадянському просторі, надмірна політизація армії як корпоративного специфічного утворення вимагає пошуку ефективних, науково обґрунтованих кроків у реформуванні та трансформації військового сектора національної безпеки. В Україні немає спеціальних цілісних історичних досліджень на запропоновану тему. Детальне дослідження історіографії показало, що вітчизняні науковці у галузі всесвітньої історії здебільшого зосредили свою науково-дослідну роботу на вивченні далекого минулого. Практично поза увагою залишилась важлива складова системи національної безпеки – військова безпека. Фундаментальні монографії з проблем забезпечення військової безпеки на пострадянському просторі, вивчення їх позитивного досвіду відсутні. Окремі роботи вітчизняних істориків переважно фрагментарно досліджують цю проблему, без відповідного аналізу історичного досвіду, концептуальних робіт немає. Це спонукало автора сконцентрувати свої зусилля на дослідженні запропонованої теми.

Наприкінці ХХ та на початку ХХІ ст. різко загострилось протистояння двох історіографічних шкіл: російської та української. Новітня українська історіографія базується на фактичному матеріалі, який був уведений в науковий обіг не так давно. Це архівні джерела, з яких було знято гриф секретності, раніше невідомі широкому загалу публікації. Росіяни називають українську школу західною. Сучасна російська історіографія до сьогодні залишається під сильним впливом радянської історіографії як за змістом, так і за методологією історичних досліджень. Вона характерна обов'язковістю ідеалізації російської імперської ідеології, примусового насадження панславістських міфологем⁶.

⁵ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. В. Касьянов. – К. : Наш час, 2008. – С. 5.

⁶ Ісаєвич Я. Д. ХІХ Міжнародний конгрес істориків в Осло / Я. Д. Ісаєвич // Український історичний журнал. – 2001. – № 1 – С. 159.

1.1. Наукова історична література

В основу історіографічного дослідження покладено фундаментальні видання загального характеру, що присвячені обраній проблематиці; теоретичні роботи з питань національної та військової безпеки; спеціальні праці, присвячені геополітиці пострадянських республік (монографії, наукові статті, захищені дисертації, автореферати, наукові доповіді тощо).

Усі публікації стосовно геополітичного вибору центральноазіатських держав умовно можна розділити на три групи:

- праці, що дають змогу зрозуміти мотиви прийняття військово-політичних рішень;
- дослідження, які висвітлюють історію цього періоду та обставини військових дій;
- дослідження у яких трактується конкретна воєнна політика республік ЦА.

Географія наукових досліджень нових незалежних держав Центральної Азії досить широка, сюди слід віднести США, західні європейські країни, Росію, Китай. При аналізі історіографії слід виділити основні об'єкти особливого зацікавлення:

- 1) забезпечення національної безпеки у нових геополітичних умовах;
- 2) взаємовідносини з Росією;
- 3) стосунки з Організацією Північноатлантичного договору;
- 4) відносини з ісламським світом;
- 5) регіональні взаємовідносини;
- 6) готовність до боротьби проти нових загроз національній безпеці;
- 7) участь у безпекових регіональних організаціях СНД, ОДКБ, ШОС.

Дослідженню військово-політичного й оборонно-безпекового простору ЦА присвятили свої праці А. В. Малашенко⁷, М. Б. Олкотт⁸, С. Шохзода⁹, А. Б. Грибовський¹⁰, О. А. Молдалієв¹¹, С. Н. Павлов¹²,

⁷ Малашенко А. В. Этнические и региональные конфликты в Евразии. Центральная Азия и Кавказ / А. В. Малашенко. – М. : Весь мир, 1997.

⁸ Олкотт М. Б. Многомерные границы Центральной Азии. Московский Центр Карнеги / М. Б. Олкотт. – М. : Гендальф, 2000.

⁹ Шохзода С. Современные проблемы региональной безопасности Центральноазиатского региона : теория и практика / С. Шохзода. – Бишкек, 2003.

¹⁰ Грибовский А. Б. Становление и развитие военно-политических отношений России со странами Центральной Азии : дисс. ... канд. ист. наук / А. Б. Грибовский. – М. : ИВИ, 2003.

А. А. Князев¹³, С. С. Жильцов¹⁴, Р. М. Мукиджанова¹⁵, О. А. Белослудцев, В. В. Корнеев¹⁶ та інші. Проблеми ЦА знаходяться у полі зору дослідників зарубіжних країн, зокрема США¹⁷, Великої Британії¹⁸.

Історію та проблеми нових незалежних держав Центральної Азії вивчали в основному російські та центральноазіатські вчені. Найчастіше – з політологічної точки зору. Так, середньоазіатські вчені В. І. Маслов, А. М. Актамалієва, Кім Мін Чул, З. Т. Турдієва присвятили свої дисертаційні роботи співпраці країн ЦА з Російською Федерацією, процесам формування регіональної системи безпеки, партнерству з НАТО¹⁹. Російські вчені М. А. Троїцький, О. В. Приходько, А. А. Казанцев, С. М. Юн уважають трансатлантичну присутність у ЦА загрозою геополітичним інтересам Росії²⁰. Зарубіжні вчені Л. Лумп,

¹¹ Молдалиев О. А. Приоритетные проблемы нетрадиционных угроз безопасности Центральной Азии в условиях глобализации : дисс. ... канд. полит. наук / О. А. Молдалиев. – Бишкек, 2003.

¹² Павлов С. Н. Политика Российской Федерации по обеспечению военной безопасности на постсоветском пространстве : дисс. ... канд. полит. наук / С. Н. Павлов. – М., 2004.

¹³ Князев А. А. Влияние афганского кризиса на безопасность Центральной Азии (1990-е – начало 2000-х гг.) : дисс. ... доктора ист. наук / А. А. Князев. – Бишкек, 2004.

¹⁴ Жильцов С. С. Геополитика Каспийского региона / С. С. Жильцов. – М. : Международные отношения, 2003.

¹⁵ Мукиджанова Р. М. Страны Центральной Азии : [монография] / Р. М. Мукиджанова. – М. : Научная книга, 2005.

¹⁶ Белослудцев О. А. Россия и Центральная Азия отношения в военной области: история и современность / О. А. Белослудцев, В. В. Корнеев. – М. : Воениздат, 2007.

¹⁷ Олкотт М. Б. Второй шанс Центральной Азии. Московский Центр Карнеги / М. Б. Олкотт. – Москва-Вашингтон, 2005; Олкотт М. Двенадцать мифов о Центральной Азии / М. Олкотт // Казахстан и мировое сообщество. – 1995. – № 3. – С. 35; Маккиндер Х. Маккиндер Х. Географическая ось истории / Х. Маккиндер // Элементы. Евразийское обозрение. – 1996. – № 7. – С. 35–44; Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер. – М., 1997. – С. 12–25.

¹⁸ Kim Theodore J. Central Asia and Caspian : Open for growth / Theodore J. Kim. – London : Evromonev books. cod., 2003.

¹⁹ Актамалиева А. М. Трансатлантическое партнерство по вопросам безопасности в Центральной Азии : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Актамалиева Айнура Майрамбековна. – Бишкек, 2011. – 169 с.; Маслов В. И. Региональная безопасность: история и проблемы новых независимых государств Центральной Азии : дисс. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.04 / В. И. Маслов. – Бишкек, 2001. – 276 с.; Ким Мин Чул. Формирование региональной безопасности в постсоветской Центральной Азии : дисс. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.04 / Ким Мин Чул. – Бишкек, 2009. – 163 с.; Турдиева З. Т. Сотрудничество Российской Федерации с государствами Центральной Азии в обеспечении международной безопасности : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / З. Т. Турдиева. – Бишкек, 2011. – 188 с.

²⁰ Казанцев А. А. "Большая игра" с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия / А. А. Казанцев. – М., 2008; Приходько О. В. Трансатлантическое отношение в сфере безопасности и их влияние на внешнеполитические позиции России / О. В. Приходько. – М., 2004; Троїцький М. А. Трансатлантический союз. 1991-2004: Мо-

С. Пейруз, Р. Гуань Тянь уважают проблему безопасности глобальной і не розділяють її на складові²¹. Комплексно процес військового будівництва на пострадянському просторі досліджував доктор військових наук В. М. Захаров²². У цих роботах фрагментарно розглядалися роль і місце Узбекистану. Серед українських учених тему інтеграції країн ЦА у світове співтовариство досліджував В. В. Гусаков²³. Історичних науково-теоретичних праць на запропоновану тему немає.

Зазначений період історії залишається у полі зору політологів центральноазіатських країн. Так Ю. М. Альошин, представник Киргизько-Російського Слов'янського університету у своїй дисертації "Національна безпека нових незалежних держав на пострадянському просторі (за матеріалами країн Центральної Азії)" дослідив нормативно-законодавчу базу й специфіку підходів кожної країни до проблеми забезпечення національної безпеки, акцентувавши на регіональних та національних загрозах²⁴. Представник цього ж університету Кім Мін Чул у своїй кандидатській роботі "Формування системи регіональної безпеки у пострадянській Центральній Азії" дослідив вплив транснаціональних викликів і загроз на формування регіональних структур безпеки в ЦА²⁵. Історію й проблеми регіональної безпеки нових незалежних держав ЦА вивчав В. Й. Маслов²⁶. Співпрацю Російської Федерації з державами ЦА з питань міжнародної безпеки досліджувала З. Т. Тур-

дернизация системы американско-европейского партнерства после распада bipolarности / М. А. Троїцький // Матеріали науково-образовательного форуму по міжнародним от-ношенням. – М., 2004; Юн С. М. Политика Европейского Союза в Центральной Азии: от "открытия" региона к "стратегии нового партнерства" (1992-2008 гг.) / С. М. Юн. – Томск, 2009.

²¹ Гуань Тянь Р. От внутреннего к внешнему: угрозы для политики США в государствах Центральной Азии / Р. Тянь Гуань // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – № 2 (962). – С. 103–118; Lumpe L. U.S. military aid to Central Asia 1999-2009 : Security priorities trump human rights and diplomacy / L. Lumpe // Central Eurasia Project: Open Society Foundations. – 2010. – October.

²² Захаров В. М. Военное строительство в государствах постсоветского пространства : [монография] / В. М. Захаров. – М. : РИСИ, 2011. – 380 с.

²³ Гусаков В. В. Интеграция пострадянских держав Средней Азии в мировое співтовариство в 1990-ті роки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.04 / В. В. Гусаков. – К., 2001. – 22 с.

²⁴ Алешин Ю. Н. Национальная безопасность новых независимых государств на постсоветском пространстве (на материалах стран Центральной Азии) : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Алешин Юрий Николаевич. – Бишкек, 2011. – 173 с.

²⁵ Ким Мин Чул. Формирование региональной безопасности в постсоветской Центральной Азии...

²⁶ Маслов В. И. Региональная безопасность: история и проблемы новых независимых государств Центральной Азии...

дієва²⁷. Трансатлантичне партнерство з проблем безпеки в ЦА досліджує А. М. Акматалієва. Істориків серед названих науковців немає. Аналогічна ситуація з питань дослідження країн Центральної Азії і серед науковців незалежної України.

Наукові роботи, як правило, торкаються регіональних проблем нових незалежних держав Центральної Азії, які є спільними для цього регіону. Зокрема, тут слід назвати праці В. І. Маслова (м. Бішкек), Р. Н. Жангожа (м. Київ), В. В. Парамонова, А. В. Строкова, О. А. Столповського (м. Бішкек), А. Л. Рекути (м. Москва), Є. Усубалієва, А. А. Князева (м. Душанбе), О. А. Молдалієва, Х. Іномжонова (м. Ташкент) та інших. Однак серед перерахованих авторів немає фахових істориків. Дослідження проводили політологи, міжнародники, юристи, економісти.

Серед російських науковців, які досліджують зовнішню політику республік ЦА, слід назвати також Е. Винокурова, А. Лібмана, Д. Малишеву, Н. Косолапова. Історію й проблеми нових незалежних держав Центральної Азії у сфері регіональної безпеки досліджував В. І. Маслов²⁸. Зарубіжні дослідники цієї проблематики – М. Каплан, А. Беттлер, С. Хоффман, Ф. Старр, Й. Лінн, Ж. Голдстрейн, П. Гонідець, Р. Кеохейн, С. Корнел, С. Краснел, Л. Ліндберг, Ж. Розенау, Р. Шарвін, Х. Шмідт, Ж. Дейвіс, М. Свіні, С. Бленк та ін. Центральноазійські вчені представляють найбільш цікаву групу дослідників, адже вони вивчають явища всередині регіону й показують проблеми кризів національну призму інформаційного потоку і через особистий досвід. Особливо насичені праці А. Альшина, В. Маслова, Н. Омарова, В. Парамонова, О. Столповського, А. Салієва, А. Строкова, К. Сироежкіна, Ф. Толіпова, Т. Шаймергенова, М. Лаумуліна. Роль Російської Федерації у забезпеченні безпеки Центральноазійського регіону країн СНД опрацював у дисертаційній роботі Т. А. Ганієв²⁹. Трансатлантичне партнерство з питань безпеки країн Центральної Азії дослідила А. М. Акматалієва³⁰.

²⁷ Турдієва З. Т. Сотрудничество Российской Федерации с государствами Центральной Азии в обеспечении международной безопасности : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / З. Т. Турдієва. – Бишкек, 2011. – 188 с.

²⁸ Маслов В. И. Региональная безопасность: история и проблемы новых независимых государств Центральной Азии : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / В. И. Маслов. – Бишкек, 2001. – 276 с.

²⁹ Ганієв Т. А. Безопасность Центрально-Азиатского региона СНГ и роль Российской Федерации в ее обеспечении : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Т. А. Ганієв. – М., 2008. – 215 с.

³⁰ Акматалієва А. М. Трансатлантичне партнерство по вопросам безопасности в Центральной Азии : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / А. М. Акматалієва. – Бишкек, 2011. – 169 с.

Співпрацю РФ з державами Центральної Азії у забезпеченні міжнародної безпеки – З. Т. Турдієва, представниця Киргизько-Російського університету (м. Бішкек), Р. Р. Бурнашов, І. А. Черних³¹. Стан забезпечення національної безпеки нових незалежних держав на пострадянському просторі (на матеріалах країн Центральної Азії) – тема кандидатської дисертації Ю. М. Альшина³². Представник Киргизько-Російського Слов'янського університету Ким Мин Чул 2009 р. досліджував у межах кандидатської дисертації формування системи регіональної безпеки на території Центральної Азії, аналогічні дослідження провів російський дослідник А. Казанцев³³. Зовнішньополітичну стратегію Республіки Казахстан у новітній, пострадянський період історії вивчив Тимур Токаєв³⁴. Рівень регіональної співпраці у сфері безпеки і оборони на прикладі країн Центральної Азії стало темою дисертаційної роботи Сулаймони Шохзода³⁵.

Аналіз відкритої доступної історіографії дає підстави стверджувати, що питання забезпечення військової безпеки пострадянськими новими незалежними державами сьогодні залишається недостатньо вивченим істориками. Незважаючи на значну кількість наукових праць з цієї проблеми колег з інших гуманітарних спеціальностей, у них розглядаються окремі складові геополітики пострадянських республік і не розглянуто цю проблему комплексно. Немає робіт, які були б присвячені окремим центральноазійським республікам.

³¹ Турдієва З. Т. Сотрудничество Российской Федерации с государствами Центральной Азии в обеспечении международной безопасности: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / З. Т. Турдієва. – Бишкек, 2011. – 188 с.; Бурнашев Р. Вооруженные силы Республики Узбекистан / Р. Бурнашев, И. Черных // Континент. – 2003. – № 2(89). – 29 января – 11 февраля.

³² Алешин Ю. Н. Национальная безопасность новых независимых государств на постсоветском пространстве (на материалах стран Центральной Азии) : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Алешин Юрий Николаевич. – Бишкек, 2011. – 173 с.

³³ Ким Мин Чул. Формирование региональной безопасности в постсоветской Центральной Азии : дисс. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.04 / Ким Мин Чул. – Бишкек, 2009. – 163 с.; Казанцев А. А. Центральная Азия: институциональная структура международных взаимодействий в становящемся регионе / А. А. Казанцев // Полис. – 2005. – № 2. – С. 83–86.

³⁴ Токаєв Т. К. Стратегия Республики Казахстан в отношении Запада: национальные интересы, приоритеты, направления : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Токаєв Тимур Касымжоларович. – М., 2009. – 215 с.

³⁵ Солаймони Шохзода. Формирование структуры региональной безопасности Центральной Азии в контексте трансформации современной системы международных отношений : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Шохзода Солаймони. – М., 2006. – 296 с.

1.2. Джерела

Документи країн ЦА, які торкаються питань національної безпеки, є переважно недоступними для дослідників з інших країн, їх навіть не заносять у Єдиний реєстр нормативних актів країн-учасників СНД (наприклад, Концепція національної безпеки Таджикистану).

У сфері державного забезпечення національної безпеки і оборони будь-якої держави особливе місце займають правові документи: Конституція, закони, укази, постанови, доктрини, стратегії, концепції, програми уряду, інші нормативно-правові акти. У законодавстві з питань безпеки й оборони за хронологією відображено намагання держави концептуально та стратегічно визначити шляхи розвитку своєї військової організації, її завдання та перспективи. Одночасно законодавство віддзеркалює ті проблеми, з якими зіштовхується військово-політичне керівництво країни на певному етапі історичного розвитку. Важливе місце серед джерел належить державним фаховим, періодичним науковим та науково-популярним виданням, публікаціям недержавних громадських організацій, спеціалізованим міжнародним фондам, Інтернет-виданням, офіційним сайтам оборонних, безпекових та мілітарних інституцій.

Якщо говорити про українські джерела інформації із заявленої нами теми, то до них слід віднести професійні соціологічні дослідження, актуальні конференції та круглі столи, постійні щомісячні Інтернет-видання журналу «Національна безпека і оборона», які видає недержавний аналітичний Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова.

З 16 березня 2001 р. у Національному інституті проблем міжнародної безпеки при РНБОУ видавався щоквартальний науково-аналітичний збірник «Стратегічна панорама». 2 квітня 2010 р. заклад ліквідовано відповідно до Указу Президента № 471 «Про оптимізацію діяльності з розроблення наукових засад національної безпеки України». Тут систематично проводились міжнародні науково-практичні конференції з питань національної і міжнародної безпеки³⁶. Національний інститут стратегічних досліджень при Президентіві України 2006 р. видає щоквартальне видання «Стратегічні пріоритети», де провідні

вітчизняні науковці публікують науково-дослідні матеріали з питань національної безпеки та оборони³⁷.

Заслужують на увагу дослідників фахові видання наукових праць військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вісник «Держава та армія» Національного університету «Львівська політехніка», «Труди університету» Національного університету оборони України, вісник Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, збірники матеріалів науково-практичних військово-історичних конференцій.

2007 р. було засновано як недержавну громадську організацію Центр військової політики і політики безпеки, який видає «Оборонний вісник», де можна знайти статистичні дані про чисельність, озброєння та фінансування збройних сил країн світу. Центр проводить фахові дослідження у військовій та військово-політичній сфері, аналізує розвиток військової організації України³⁸.

Рішення консультативних, дорадчих органів з питань безпеки і оборони, комюніке міністерств закордонних справ, концепції національної безпеки, військові доктрини, основи військової безпеки, матеріали міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій, програми провідних політичних партій у частині національної безпеки і оборони, дебати парламентарів на сесійних та пленарних засіданнях законодавчих органів, рішення парламентських комітетів з питань національної безпеки і оборони, дані офіційного вісника України (єдине повне офіційне періодичне видання нормативно-правових актів) та Бюлетеня Міністерства юстиції України (аналогічно для кожної країни), інші історично-хронологічні джерела вказують на динаміку військової співпраці проти глобальних загроз, удосконалення процесу військового мистецтва ведення війн, державні кроки з удосконалення системи безпеки.

Відкриті статистичні дані про озброєння та військову техніку колишніх радянських республік відрізняються, тому за основу було взято дані найавторитетніших міжнародних довідників: щорічного видання СІПРІ – озброєння, роззброєння та міжнародна безпека (спільне видання РАН РФ та Стокгольмського інституту міжнародних досліджень

³⁶ Національний інститут міжнародної безпеки при РНБОУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niisp.org.ua/index.php/>.

³⁷ Національний інститут стратегічних досліджень при Президентіві України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/>.

³⁸ Центр військової політики і політики безпеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://defpol.org.ua/site/index.php/uk/about-center>.

проблем миру)³⁹, «The Military Balance» Міжнародного інституту стратегічних досліджень у Лондоні (IISS), «Military Technology» – військові технології, «Jane's World Armies» – журнал аналітичного порівняння військового потенціалу армій світу та російські журнали для зарубіжних військово-політичних експертів та фахівців Moscow Defence Brief, Національна оборона (розділ "Геополітика").

Умовно історіографію та джерела досліджуваної проблеми можна поділити на такі групи:

- спеціальні та узагальнюючі науково-дослідні праці вітчизняних та зарубіжних істориків;
- архівні матеріали галузевих фондів військових та військово-історичних закладів України та Російської Федерації;
- мемуарна література, спогади очевидців та безпосередніх учасників подій (усна історія);
- конституційно-законодавчі та нормативні акти пострадянських республік;
- спеціальна міжнародна та державна довідково-статистична література з військово-оборонних питань;
- історичні та військово-політичні періодичні видання далекого й близького зарубіжжя.

Таким чином, аналіз наукової літератури і джерел вказує на те, що запропонована тема недостатньо досліджена, а історики розкрили лише окремі її аспекти, переважно несистемного характеру.

³⁹ SIPRI yearbook 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sipri.org/yearbook/2012/files/SIPRIYB12Summary.pdf>; Национальная оборона. Раздел геополитика. 2006-2011 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oborona.ru/pages/mainpage/geopolitics/index.shtml>.

РОЗДІЛ II

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Висвітлення теми потребує чіткого визначень понять і термінів, які використані у роботі. Теорія дослідження пояснює історичні події на підставі загальнонаукових та історичних принципів і методів дослідження. Теорія наукового осмислення поєднує аналіз і синтез досліджуваної проблеми. Теорія знань є порівняльною, тому що використовуючи метод аналогій шляхом зіставлення політики нових незалежних держав пострадянського простору щодо створення та забезпечення системи національної безпеки знаходить спільні й відмінні риси. Теорія знань з проблеми є одночасно і аналітичною, і синтетичною, бо спочатку проводить аналіз доступних джерел, а згодом – їх узагальнення. Реконструкція минулого потребує аналізу різних оцінок одного й того ж історичного факту, за умови, що єдиного сприйняття немає. Вдало підібраний методологічний інструментарій – важлива запорука неупередженого сприйняття. Максимальне наближення до істини можливе при врахуванні контрверсійних оцінок. Історик може бути вільним у виборі методів і засобів відтворення, якщо немає живих учасників, бо в такому випадку вони емоційно впливають на формування погляду про минуле.

2.1. Теоретична база

Криза вітчизняної історичної науки наприкінці ХХІ ст. був пов'язаний з крахом марксистко-ленінської методології. Історична наука модернізувала свою теоретичну базу. Сучасна історіографія розширила межі інтересів сьогоднішніх істориків. Поява конкретних тенденцій в історіописанні є переконливим фактором:

- 1) розширення граничного спектру досліджуваних об'єктів з відходом від вивчення суто політичних явищ;
- 2) інтердисциплінарності в сенсі співпраці, залучення та синтезу надбань інших дисциплін;
- 3) переорієнтації поглядів на зв'язок "суб'єкт – об'єкт" у процесі вивчення історичних фактів, зокрема щодо впливу культурного середовища на історичне;
- 4) переорієнтації інтересів з родієвої площини на структурні її елементи, а саме виокремлення трьох планів історії: природ-

но-географічного, соціального та подієвого, які становлять основу людського буття.

Два десятиліття – невеликий період для історії. Для країн колишньої радянської імперії цей період характерний подіями, які перетворили їх на нові незалежні, демократичні і суверенні держави. Національні збройні сили, стан забезпечення оборони й безпеки стали віддзеркаленням їхніх внутрішньополітичних процесів. У зазначений період відбулися помітні зміни у концепціях (основах державної політики) національної безпеки України, Білорусі, Казахстану, республік Центральної Азії, Кавказу, Прибалтики. Трансформувались способи використання збройних сил та форми ведення збройної боротьби. Колишні радянські республіки обрали оборонну стратегію на основі розумної достатності, що зафіксовано у їх законодавстві⁴⁰.

Подальший шлях свого розвитку пострадянські республіки мали можливість обирати з трьох можливих варіантів. Частина республік не змогли позбавитись від комуністичної партноменклатури і стали авторитарними, – це передовсім республіки Центральної Азії, Кавказу, Білорусь; інші обрали проєвропейський шлях розвитку, вважаючи перебування у складі СРСР періодом окупації – це прибалтійські республіки (Литва, Латвія, Естонія); треті – Молдова, Грузія і Україна до сьогодні не визначили своєї остаточної стратегії і ведуть самостійну зовнішню політику.

Україні та Білорусі вдалося уникнути насильницьких сценаріїв зміни політичного режиму із людськими жертвами. В інших колишніх республіках СРСР зміни відбулися більш болісно й радикально. Попри все, нові незалежні держави стали суб'єктами міжнародного права і отримали право вільного вибору, який проходив і до сьогодні ще відбувається на тлі періоду «холодної війни», дезінтеграції Організації Варшавського договору, розпаду соціалістичного табору, розширення НАТО на Схід. Виникли та актуалізувалися нові глобальні військові загрози (міжнародний тероризм, розповсюдження зброї масового ураження), створюються нові військово-політичні союзи та блоки (ОДКБ, ОБСЄ) кардинально змінюється стратегія і тактика ведення сучасної війни. Характерною рисою ХХІ ст. є проведення воєн сильними країнами або їх демократичною коаліцією проти держав з авторитарними режимами (Югославія – Косово, Єгипет), проти держав, які прагнуть озброїтись ядерною зброєю (КНДР, Іран), проти «держав-посібників» міжнародного тероризму (Афганістан), за контроль над стратегічними

природними ресурсами (Ірак, країни Африки). На світову сцену вийшли: «глобальна війна проти тероризму», «превентивні війни». Війна стала детериторіалізованою.

Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Військовою організацією і правоохоронними органами» (ст. 19 ч. 4) дозволяє та закликає проводити наукові дослідження з проблем військового будівництва, здійснювати їх публічне обговорення, створювати колективи експертів. Ст. 19, розділ V цього закону проголошує: «... гарантується можливість проводити наукові дослідження з проблем військового будівництва, організації оборони, забезпечення безпеки країни, боротьби зі злочинністю, проводити публічне обговорення їх результатів, створювати для цього громадські фонди, центри, колективи експертів тощо»⁴¹.

2.1.1. Термінологія

Ключовим терміном цього дослідження є «безпека» (*securitas*) – слово латинського походження, що означає душевний спокій, свободу від страху, упевненість у собі. Безпека – основна категорія життєдіяльності суспільства і важлива необхідність для особи. У підручнику В. А. Ліпкана «Теорія національної безпеки» безпека трактується як відсутність небезпеки, надійність, стан захищеності від ризиків, загроз і небезпек⁴². Поняття безпека використовується у різних сферах життєдіяльності людини. Філософи розглядають це поняття як важливий атрибут суспільства. Економісти вважають, що це якісний стан матеріально-технічної бази держави та її захищеність. Військові вважають пріоритетом безпеки стан захищеності від загроз. Інші дослідники вважають безпеку як «стан, одержаний за рахунок відповідно зорганізованої оборони і охорони перед зовнішніми та внутрішніми загрозами, який окреслюється співвідношенням оборонного потенціалу до шкали загроз». Усі дослідники приходять до єдиного висновку: безпека – це відсутність загроз. Доброякісна військова безпека, як і потужний військовий потенціал, за думкою автора, є стримуючим («жорстким») фактором, крайнім методом у міжнародних відносинах⁴³.

⁴¹ Про демократичний цивільний контроль над воєнною організацією і правоохоронними органами : Закон України // Вісник Верховної Ради України. – К. : Парлам. вид-во, 2003. – 366 с.

⁴² Ліпкан В. А. Теорія національної безпеки : [підручник] / В. А. Ліпкан. – К. : КНТ, 2009. – С. 355–403.

⁴³ Левик Б. С. Значення особистості дослідника в історії незалежної України / Б. С. Левик // Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні : матеріали Другої всеукраїнської наукової конференції (м. Дніпропетровськ, 28 квітня 2012 р.) : у 3-х частинах. –

⁴⁰ Концепції (основи державної політики) національної безпеки України. 1997 р. : Постанова ВРУ 3/97 ВР від 16 січня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1997. – № 10. – С. 85.

Під військовою безпекою (станом воєнної захищеності) розуміють систему заходів, скерованих на забезпечення суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів держави, захисту національних інтересів і мирного життя громадян. Оборона, як і військова безпека, загалом є однією з важливих функцій держав і ґрунтується на постійній військовій готовності збройних сил попередити загрози агресії у будь-який час та за будь-яких обставин. Військова сила домінує під час вирішення питань боротьби з міжнародним тероризмом, захисту територіальної цілісності та недоторканності кордонів, у разі вичерпання політико-дипломатичних заходів.

Для декларації своїх офіційних позицій з питань військової безпеки країни розробляють концепції, стратегії і доктрини, які є внутрішніми актами. Воєнна доктрина завжди розвиває та концентрує положення Стратегії національної безпеки у військовій сфері, беручи за основу можливе військово-політичне, військово-стратегічне та військово-економічне забезпечення і є організаційно-плановим документом для військової організації. Воєнна доктрина – документ стратегічного планування, офіційна система державних поглядів на підготовку до збройного захисту. У деяких країнах це конфіденційний документ, який не підлягає публічному опублікуванню (Білорусь, Туркменістан).

Наприклад, Військова доктрина Російської Федерації 2010 р. визначає: «военная безопасность – состояние защищенности жизненно важных интересов личности, общества и государства от внешних и внутренних военных угроз, связанных с применением военной силы или угрозой ее применения, характеризующей отсутствием военной угрозы либо способностью ей противостоять». Таке ж визначення дає і закон РФ «Про безпеку»⁴⁴.

Концепція національної безпеки України формулює військовою безпеку як категорію, яка «...охоплює основи воєнної політики, оборони, будівництва і розвитку Збройних Сил України»⁴⁵.

Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2012. – Ч. 3. – С. 48–49; Литвинов В. Латинсько-український словник / В. Литвинов. – К. : Українські пропілеї, 1998. – С. 583; Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко]. – [2-е вид., доп. і перероб.] – К. : Генеза, 2004. – 286 с; Slovnik terminov z bezpecienstva narodovego / [reg. W. Lepkowski]. – Warszawa : AJN, 2002. – S. 16.

⁴⁴ Военная доктрина РФ. 2010. – Офіційний сайт Президента РФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.kremlin.ru/ref_notes/461/print; Закон РФ «О безопасности» от 5.03.1992 № 2446-1 // Ведомости Съезда народных депутатов РФ и Верховного Совета РФ. – 1992. – № 15. – С. 769.

⁴⁵ Концепції (основи державної політики) національної безпеки України. 1997 р. : Постанова ВРУ 3/97 ВР від 16 січня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.domarev.com.ua/doc-ukr/koncl.htm>.

Концепція національної безпеки Республіки Білорусь визначає поняття «військова безпека» як стан захищеності національних інтересів РБ від військових загроз⁴⁶.

Найактивніше теоретичне осмислення термін «військова безпека» отримав у ХХ столітті. До цього безпеку у широкому розумінні вважали станом захищеності від будь-яких загроз. Мир і безпеку вважали найбільшим благом людства. У міждержавних стосунках шукали безпечних відносин. Термін «безпека» широко досліджувався у філософському, історичному, політичному, військовому, економічному аспектах. Іноді те, що здається безпекою для однієї держави, є агресією по відношенню до іншої чи до її сусідів в цілому⁴⁷. З викладеного слід зробити висновок, що абсолютної безпеки немає, безпека може бути відносною і опиратись на баланс сил, достатню оборону, розумну зовнішню політику.

Автор свідомо уникає дискусійного питання про правильність використання прикметників «воєнний» та «військовий», бо це вимагає живої, тривалої, міждисциплінарної наукової дискусії, яка продовжується досі. Для прикладу, виходячи з документів ДАК МОН України наукову спеціальність 20.02.22 визначено як «військова історія», отже, зроблено висновок про правильність використання прикметника «військовий». Хоча мають право на існування інші науково мотивовані позиції⁴⁸. Так, Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка у 2008 р. видав навчальний підручник «Нариси воєнно-політичної історії України»⁴⁹.

Філософські концепції Ж.-Ж. Руссо, Б. Спінози, інших вчених доби XVII–XVIII ст. наблизили поняття «безпека» і «державна». Відправним пунктом цього твердження стало положення про бажання людей до

⁴⁶ Концепція національної безпеки Республіки Білорусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mod.mil.by/koncept.html>.

⁴⁷ Шипілова Л. М. Порівняльний аналіз ключових понять і категорій основ національної безпеки України : дис. ... канд. політ. наук : 21.01.01 / Шипілова Лариса Миколаївна. – К., 2007. – 178 с.; Posen V. R. The Security Dilemma and Ethnic Conflict / V. R. Posen // Survival. – Spring 1993. – Vol. 35. – № 1. – S. 28.

⁴⁸ Гуржій О. І. Проблемні питання сучасної української воєнної термінології / О. І. Гуржій, Р. І. Пилявець // Воєнні конфлікти другої половини ХХ століття : зб. наук. статей. – К., 2004. – С. 6–13; Пилявець Р. І. Локальні війни і збройні конфлікти як поняття воєнно-історичної науки / Р. І. Пилявець // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 110–115; Лисенко О. Є. До питання про зміст понять «війна», «воєнний», «військовий» / О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 116–118.

⁴⁹ Нариси воєнно-політичної історії України : навчальний посібник / [С. О. Кубицький, В. Л. Кирик, А. Б. Єрмоленко та ін.]. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 375 с.

об'єднання для збільшення потенціалу колективної безпеки («договірна теорія»)⁵⁰. Такої думки притримувався український правознавець, прихильник просвітницьких ідей П. Д. Лодій, який вважав, що люди об'єднуються у державу для досягнення власної безпеки. Положення «договірної теорії» встановлювали домінування людини над державою, що є основою суспільного ладу у демократичних країнах. Цей принцип «держава для суспільства» і сьогодні є визначальним критерієм демократичності будь-якого суспільства.

За марксистсько-ленінською теорією, навпаки держава є апаратом насилля, який регулює стосунки між ворогуючими класами: пролетаріатом та буржуазією. Ф. Енгельс ставив державу над суспільством, що на практиці згодом реалізував В. Ленін (Ульянов). Уся соціалістична система ґрунтувалася на цьому принципі, коли держава, а згодом комуністична партія з її ідеологією були найвищою цінністю суспільства, заради якої гинули мільйони людей. СРСР за цією теорією вважався вищим проявом справедливого устрою. Як показала історія, марксистсько-ленінська теорія держави зазнала краху⁵¹.

У психологічній площині акт насилля (агресія, маніпуляція) пояснюється вторгненням в особистісні (фізичні або психологічні) межі людини, що шкодить їй⁵². У політичній площині насилля пояснюється бажанням приховати безсилля, вади, набуті комплекси та неспроможність конструктивного існування.

Безпека є основою життя, існування людини, її добробуту. Людство завжди прагне до стану безпеки, стабільної гарантії захищеності. Для правової держави – це найвищий соціально-політичний ідеал. За визначенням Генерального секретаря ООН «безпека – це стан, перебуваючи в якому, держави визнають відсутність загрози військової атаки, політичного чи економічного тиску, які б створювали перешкоди для їх розвитку. Російська дослідниця Е. І. Скакунова вважає, що «гарантіями такої безпеки є володіння військовою силою та укладання міжнародних угод, для отримання допомоги від інших держав»⁵³.

Уперше термін «державна безпека» в СРСР було застосовано 1934 р. при утворенні в складі Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР Головного управління державної безпеки (ГУ ДБ). З 1936 р. цей термін з'являється у тексті Конституції СРСР (розділ 2, ст. 14, пункт «і»)⁵⁴. В обох випадках термін не мав офіційного правового визначення. Теоретичне формулювання можна було знайти у наукових роботах радянських вчених, великій радянській енциклопедії, юридичному словнику, яке зводилось у СРСР до заходів, спрямованих на охорону політичних і економічних основ радянської соціалістичної держави та її державних кордонів.

Деякі вчені дають визначення безпеки як противагу поняття "небезпека". Так, А. П. Дмитрієв визначає безпеку як відсутність, попередження або ліквідацію небезпеки⁵⁵. Російський дослідник І. А. Лазарєв визначає, що безпека – це стан відносин між суб'єктами (особа, нація, держава), за яких їх існуванню, розвитку й суверенітету не загрожує військова, економічна, екологічна та інші види небезпеки⁵⁶. А. В. Болятко визначає безпеку як систему гарантій захисту життєво важливих інтересів держави, суспільства й особи всередині і за межами країни⁵⁷.

До кінця 80-х років минулого століття розуміння безпеки асоціювалось з терміном «військова безпека», що звужувало її розуміння і відволікало від невійськових загроз. 90-ті роки принесли на пострадянський простір можливість переосмислення терміна «безпека». У суспільстві з'явилися громадські центри, незалежні науково-аналітичні установи, які спеціалізувались на проблемах національної безпеки. Почала формуватись система неурядових організацій, які проводили науково-дослідницьку діяльність незалежно від держави. Тоді ж розпочалося розмежування понять «державна безпека» та «національна безпека», на відміну від західних політико-філософських шкіл. Рада Безпеки ООН у січні 1992 р. прийняла спеціальну декларацію, в якій визначила, що не-

дународно-правовые гарантии безопасности государств / Е. И. Скакунов. – М. : Международные отношения, 1983. – С. 6–9.

⁵⁴ Конституція СРСР 1936 р. та Конституція РРФСР 1937 р. Електронна бібліотека юридичної літератури [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravoznavec.com.ua/books/188/14874/24/>.

⁵⁵ Дмитрієв А. П. Соотношение стабильности и безопасности государства как проблема политической теории и практики / А. П. Дмитрієв // Современные проблемы национально-государственной и международной безопасности. – М. : ВА ГШ, 1992. – С. 38.

⁵⁶ Лазарєв И. А. Теория безопасности, ее состояние и перспективы развития / И. А. Лазарєв // Современные проблемы национально-государственной и международной безопасности. – М. : ВА ГШ, 1992. – С. 10.

⁵⁷ Болятко А. В. Задачи военной безопасности и обеспечение их решения / А. В. Болятко // Военная мысль. – 1993. – № 4. – С. 10–13.

⁵⁰ Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре: трактаты / Ж.-Ж. Руссо. – М. : Терра-Кн. Клуб: канон-пресса-Ц, 2000. – 542 с.

⁵¹ Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Энгельс Ф. Соч. Т. 2 / Ф. Энгельс. – М., 1996; Ленин В. И. Государство и революция // Ленин В. И. Ленинский сборник. Т. XXI / В. И. Ленин. – М., 1933. – С. 25–26.

⁵² Драпака А. В. Насильство як форма порушення психологічних меж особистості / А. В. Драпака // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць КІПУ імені Івана Огієнка, Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2012. – С. 294–302.

⁵³ Бенгам И. Введение в основания нравственности и законодательства / И. Бенгам. – М. : Росспэн, 1998. – 415 с.; Glela M. Konceptje bezpiczenstwa – raport Sekretaza Generalnego ONZ / M. Glela // Sprawy Miedzynarodowe. – 1986. – № 7–8. – S. 116; Скакунов Е. И. Меж-

військові джерела нестабільності в економічній, соціальній, гуманітарній і екологічній сферах носять характер загроз миру і безпеки.

Український дослідник В. Пилипчук визначає місце державної безпеки як форму забезпечення національної безпеки⁵⁸. 1994 р. у межах «Програми розвитку ООН» з'явився термін «безпека людини», який отримав своє застосування у «Хартії європейської безпеки» (1999 р.). Концептуальні документи країн Східної Європи з питань національної безпеки зблизили і зробили синонімічними терміни «національна» і «державна» безпека. На думку автора, у широкому розумінні це різні поняття, не тотожні. Державна безпека в авторитарних, полінаціональних країнах може бути антагоністом національної безпеки. Державна безпека захищає державний апарат та його інституції і за своєю сутністю є вужчим поняттям, ніж національна безпека.

З розвитком геополітичних процесів, поляризації світового устрою ще в радянський період, до 1991 р. з'явився термін «міжнародна безпека», який передбачав конфронтацію, гонку озброєнь, «холодну війну», стримувальний фактор, баланс сил, появу держав-лідерів носіїв ядерної зброї, військово-політичну блоковість, глобалізацію, роззброєння, конверсію, пріоритетність загальнолюдських інтересів. До змісту міжнародної безпеки, крім традиційно військової складової, ввели нові компоненти: економічна, суспільна, екологічна, інформаційна тощо. Теоретики з питань безпеки перейшли до використання терміна «глобальна безпека» (по суті, це синонім попереднього), ґрунтуючись на поняттях роззброєння, відмови від застосування ядерної зброї, захисту екології, покращення демографії, мирного освоєння космосу. Глобальна безпека передбачала регіональні режими безпеки, зростаючу роль міжнародних організацій у гарантуванні безпеки, появу таких глобальних загроз як міжнародний тероризм, розповсюдження зброї масового ураження.

У радянський період не використовували категорії «національна безпека» та «національні інтереси» – вони вважалися властивими буржуазній епосі. Пострадянські вчені з різних галузей науки: О. Бодрук, А. Возженников, О. Гончаренко, В. Горбулін⁵⁹, А. Качинський, В. Ліпкан, Є. Лісицина, О. Маначинський, В. Манілов, Б. Парахонський, Г. Перепелиця, С. Пирожкова, Г. Ситник, А. Соболева, В. Ярочкіна та інші розпочали формувати новий зміст терміна «національна безпека».

Отже, одна група науковців визначає «національну безпеку» як «стан захищеності», інша – як «ступінь захищеності», український законодавець визначає її як «захищеність». Питання залишається дискусійним досі, хоча існують офіційні правові визначення національної безпеки у законодавчих документах⁶⁰.

Основу концепції національних інтересів України склали Конституція України (1996 р. до якої 08.12. 2004 р. внесено зміни, а 30.09. 2010 р. ці зміни визнані неконституційними), Постанова Верховної Ради України «Про основні напрямки зовнішньої політики України» 1993 р. (втратила чинність 2010 р. та замінена ЗУ «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» 2010 р.), Концепція (Основи державної політики) національної безпеки України 1997 р. (з змінами 21. 12. 2000 р. та 19. 06. 2003 р., втратила чинність, замінена ЗУ «Про основи національної безпеки України» 2003 р., який отримав зміни 15. 12. 2005 р., 01. 07. 2010 р., 17. 05. 2012 р. та 18. 09. 2012 р.).

ЗУ «Про основи національної безпеки України» 2003 р. дає визначення терміна "національні інтереси", як «життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток»⁶¹.

Загальна теорія безпеки як система знань про захищеність людини від загроз є предметом міждисциплінарних досліджень. Її підсистемою – теорія національної безпеки, яку буде проаналізовано в історичному аспекті.

У теорії безпеки до основних понять належить небезпека, загроза, виклик, ризик, суб'єкти і об'єкти безпеки, сили й засоби безпеки, рівень (ступінь) безпеки, гарантування безпеки, стабільність і дестабілізація. Спробуємо дати їх визначення на основі комплексного аналізу.

Визначення небезпеки як прямої військової загрози залишилось у минулому. Сучасне визначення небезпеки – це можливість нанесення шкоди, негативна дія на соціальний організм, дії, які є деструктивними і дестабілізуючими щодо існуючої системи, можуть вивести її з ладу або знищити. Глобальними джерелами небезпек можуть бути природа, людське суспільство, технологічний світ. Природа проявляє свою небезпеку стихійно і одночасно сама є об'єктом небезпеки. Людина, суспі-

⁵⁸ Пилипчук В. Г. Становлення і розвиток СНБ–СБ України: теоретичні та організаційно-правові основи (1991–2004) : [монографія] / В. Г. Пилипчук. – К. : НКЦ СБУ, 2006. – 496 с.

⁵⁹ Горбулін В. П. Засади національної безпеки України / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : Інтертехнологія, 2009. – 272 с.

⁶⁰ Шипілова Л. М. Методика обґрунтування понятійно-категорійного апарату теоретичних основ політики безпеки : [монографія] / Л. М. Шипілова. – К. : Інститут проблем національної безпеки при РНБОУ, 2005. – 217 с.

⁶¹ Про основи національної безпеки України 2003 р. : Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 39. – Ст. 351.

льство, держава є джерелами безпеки для навколишнього середовища. Військова і виробнича техніка створює небезпеку і для природи, і для людей. Небезпека має певні рівні розвитку (ступені). Враховують її гостроту, актуальність, розміри, масштабність. За ступенем розвитку небезпека може бути реальною і потенційною. Зброя і збройні сили містять потенційну небезпеку. За масштабом небезпека може бути глобальною, регіональною, національною, локальною.

Загроза – конкретна й безпосередня форма безпеки. Вона має адресну скерованість, за її наявності чіткими є причини й цілі насилля, визначені об'єкт і суб'єкт, джерело її походження. Російський дослідник А. В. Возженіков визначає загрозу як сукупність намірів і можливостей одного суб'єкта політики нанести шкоду життєво важливим інтересам іншого суб'єкта⁶². Інший російський науковець А. Прохожев визначає загрозу як сукупність небезпечних умов і факторів для життєво важливих інтересів особи, держави та суспільства⁶³. Універсальний словник української мови визначає загрозу як можливість загострення одного з негативно оцінюваних явищ⁶⁴.

Визначають інші форми безпеки, наприклад, виклик, який може не мати адресного загрозового характеру, але потребує реакції, адекватних дій, бо має можливості перерости у загрозу. Виклик розглядають як початкову фазу ескалації на міжнародній арені. Наприклад, ядерне озброєння Північної Кореї (КНДР), розробка ядерної зброї в Ірані – це виклики всьому людству. Межа між викликом і загрозою є плинною [там само].

Ризик визначають як можливість виникнення негативних наслідків для самого суб'єкта. Прикладом може бути процес мілітаризації Азербайджану та його погрози Вірменії силою вирішити Нагірно-Карабаський конфлікт, що може негативно закінчитись у разі втягування у цей конфлікт Росії та Туреччини.

Суб'єктом безпеки, як правило, є держава, суспільство, нація, особа. Особливе місце серед видів безпек займає військова безпека. Для її якісної характеристики часто вживають термін «стабільність», яку розглядають як стійкий стан, планомірний і динамічний розвиток відповідної системи або організації⁶⁵.

⁶² Возженіков А. В. Региональная безопасность: геополитические и геоэкономические аспекты: [монография] / А. В. Возженіков. – М.: РАГС, 2006. – С. 72.

⁶³ Общая теория национальной безопасности: учебник / [под общ. ред. А. А. Прохожева]. – М.: Изд-во РАГС, 2005. – 320 с.

⁶⁴ Куньч З. Й. Універсальний словник української мови / З. Й. Куньч. – Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2005. – С. 277.

⁶⁵ Словарь военно-политических терминов. – М.: ГУ ГШ, 2004. – С. 178.

2.2. Методологія

XXI ст. несе нові нетрадиційні загрози, які мають глобальний характер. Це міжнародний тероризм, неконтрольоване поширення зброї масового ураження, транснаціональна організована злочинність та наркоторгівля, етнічні конфлікти, а також супутні фактори: збільшення чисельності населення, неконтрольована міграція, руйнування навколишнього середовища, бідність, голод, політична нестабільність, зростання економічних криз, боротьба за енергетичні джерела. Характер загрози визначає характер безпеки.

Становлення й розвиток будь-якої науки відбувається на основі логічного послідовного процесу. Донауковий період передбачає узагальнення кращих здобутків. Початковий період розвитку охоплює первинний збір, узагальнення та обробку інформації з використанням найпростіших прийомів і здійсненням опису, без надання достатніх пояснень виявленим фактам, явищам. Згодом настає період досягнення наукою належного теоретичного і методологічного рівня, в ході якого завершується опис предмета, встановлюються закономірності та перспективи розвитку, формується сукупність методів дослідження та порядок їх використання. Ці періоди повністю належать до обраного теоретичного дослідження.

Пострадянський період для українських істориків розпочався з кризи методології та пошуку нових методологічних підстав. На сьогоднішній період накопичення закінчився і почався час написання аналітичних праць. Актуальним залишився пошук історичних фактів, персоніфікація подій і явищ. Найбільш плідним для сучасної історіографії має бути системний конвергентний підхід до історії, який передбачає різнобічний вплив на генезу державотворення. Перехідний етап історії ННД, після 1991 р., приховує у собі невичерпні пізнавальні можливості, дає підґрунтя для теоретичних узагальнень і концептуальних побудов.

Основою застосованих методів наукового дослідження є ідеї і установки реалізму, прагматизму та діалектики. Це насамперед принципи: реалістичності; історизму, об'єктивності; всебічності; конкретності оцінок; системності; єдності історичного і логічного, конкретного і абстрактного, форми й змісту, аналізу і синтезу; зв'язку теорії і практики (з переважанням останньої) за принципом вирішальної ролі практики при розгляді питань безпеки; переходу кількісних змін у якісні; розгляд об'єкта досліджень у його динаміці та розвитку; виявлення реальних суперечностей і стадій їхнього розвитку. Принцип історизму – традиційний принцип для історичного дослідження. Він потребує конкретного вивчення суспільно-політичних фактів, процесу їх розвитку, усе-

бічного вивчення їх зв'язків. Принцип об'єктивності дозволяє зрозуміти основні цінності, проаналізувати позитивні і негативні явища історичного процесу.

На Міжнародній конференції у Львові «Виклики сучасної історіографії: світовий та український контекст», яка відбулась у листопаді 2001 р., ряд науковців звернули увагу на необхідність істориків завжди пам'ятати про широкий контекст висвітлення об'єкта дослідження – сусіди, регіон, континент, а також про альтернативні моменти, що містить будь-яка історична ситуація⁶⁶. Саме цей заклик спонукав автора не обмежитись Україною, а дослідити маловивчену історію становлення військової безпеки на пострадянському просторі, не забуваючи про створення «власного обличчя» історії України та розширюючи тематику досліджень. Важливим завданням для вітчизняних істориків залишається процес «входження» української історії у світовий контекст. Для цього необхідно належно й доказово погодити особливості історії України з всесвітньою історією, яка значною мірою побудована на міфах домінуючих націй щодо України і щодо себе і яка досі ігнорує українську історію⁶⁷. Синхронне і діахронне вивчення пострадянського періоду дало змогу провести самовимірювання вектора української історії у порівнянні з національними історіями решти колишніх радянських республік, доля яких певний час була пов'язана з Україною.

У середині 1990-х рр. в українській історіографії визначилась група істориків, які намагались впровадити в історичні дослідження нові методологічні підходи. До них відносять Я. Грицака, В. Підгаєцького, О. Толочко, Н. Яковенко, які представляли течію у філософії історії – «філософію постмодернізму»⁶⁸. Так, В. Підгаєцький визначає, що постмодернізм – це методологічна і методична замкненість на філологію і лінгвістику як претензія на самодостатність і універсальність «новітньої герменевтики», як її спроба відіграти роль теоретико-методологічної парадигми історичних досліджень⁶⁹.

⁶⁶ Зашкільняк Л. О. Міжнародна наукова конференція у Львові «Виклики сучасної історіографії: світовий та український контекст» / Л. О. Зашкільняк, Л. Б. Сирота // Український історичний журнал. – 2002. – № 2. – С. 150–152.

⁶⁷ Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 3.

⁶⁸ Терно С. Вони грають зовсім не так, або постмодернізм у сучасній українській історіографії / С. Терно // Генеза. – 2004. – № 1 (9). – С. 92.

⁶⁹ Підгаєцький В. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє? / В. Підгаєцький // Україна модерна / [за ред.: В. Верстюк, Я. Грицак, Л. Зашкільняк, В. Кравченко, М. Крикуна]. – Львів : Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2000. – Ч. 4–5. – С. 289–318.

2.2.1. Методологічна основа

Методологічну основу дослідження склали загальнонаукові, міждисциплінарні та спеціальні наукові методи. Серед них метод аналізу і синтезу, аналогій, метод періодизації, порівняльно-історичний метод, структурно-системний метод та інші. Про застосування і роль кожного з них буде сказано нижче. Ці методи дозволили показати формування й концептуальне становлення військової безпеки на пострадянському просторі.

Ідеї системного підходу допомогли вирішити методологічні завдання: з'ясувати сутність, місце, роль військової безпеки у системі загальної теорії безпеки та у системі наукових знань, визначити зміст і співвідношення вихідних понять.

Для дослідження предмету використовувались наступні види методів: діалектичний, історично-правовий, конкретно-історичний, системно-структурний, історико-порівняльний, історично-генетичний, порівняльно-правовий, логічно-теоретичний, статистичний. Діалектичний метод допоміг розглянути державно-правове та фактичне фінансове забезпечення системи військової безпеки через призму наявних протиріч. Історико-правовий метод дозволив проаналізувати появу, формування та становлення законодавчо-нормативної бази з питань безпеки і оборони у пострадянський період. Конкретно-історичний метод застосований при вивченні хронологічної послідовності факторів, причин та умов виникнення нових незалежних держав та їх військових організацій. Історично-генетичний метод дозволив простежити еволюцію державної політики щодо забезпечення національної безпеки. Історикотипологічний метод дозволив вивчення військової політики нових незалежних держав як безперервний процес. Системно-структурний метод вказав на місце та роль військової безпеки у системі забезпечення національної безпеки кожної з досліджуваних країн. Логічно-теоретичний метод відображає історичний процес в абстрактній, теоретичній формі. Логічний метод охоплює індуктивний (від абстрактного до конкретного) і дедуктивний (від конкретного до абстрактного), аналіз і синтез. Аналіз, як підбір фактів, за допомогою яких виявляються неточності джерел і прогалини в історичних явищах. Синтез, як порівняння отриманих історичних даних з аналогічними фактами, що були встановлені в суміжних науках (політології, правознавстві тощо). Статистичний метод використаний при дослідженні родів та видів збройних сил, їх чисельної та для опису військово-технічної характеристики. Історичний та логічний метод діалектично пов'язані між собою, вони

виступають основою дослідження, розкриваючи закономірності виникнення й розвитку на конкретному історичному відрізку.

Застосовувались наукові методи: емпіричні – спостереження подібностей і відмінностей, експеримент, опитування, обстеження; теоретичні – аналіз, синтез, абстрагування, порівняння, узагальнення, систематизація, формалізація, математичні прийоми.

При прогнозуванні та створенні конструкцій, пошуку нових ідей, рішень використовувались евристичні методи індивідуального і колективного характеру.

До суто специфічних методів (найбільш уживаних) слід віднести порівняльно-історичний (основний метод еволюційної школи) та компаративний (взаємопов'язуючий, синтезний комплексно-порівняльний). Останній запроваджений як самостійний напрямок наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст.⁷⁰. Порівняння в українській історичній науці давно перейшло у методологічний підхід історичного дослідження. Прогрес історичної науки полягає саме в тому, що в сферу порівняльної діяльності потрапляють усе нові і нові факти⁷¹. Метод висновків за аналогією, порівняння за аналогією використаний при дослідженні становлення Військово-Морських Сил України 1992 р. та 1918 р. Метод зіставлення історичних явищ, застосований при дослідженні формування збройних сил у нових незалежних державах, дозволив показати індивідуальні особливості й типові закономірності. Метод аналогій допоміг встановити первісні джерела виникнення історичних явищ та їх трансформації. Аналітичний компаративний метод вказав на фатальну взаємозалежність історії одного народу з історією народів-сусідів, їх взаємний вплив, спільні закономірності. Історична компаративістика вимагає оперування великими масивами інформації, володіння декількома національними історіями, використання іноземних мов⁷².

Застосовуючи діахронне й синхронне порівняння, автор зумів дослідити відмінності та характерні особливості систем забезпечення військової безпеки як в однакові, так і в різні історичні періоди. Мультипорівняння охопило військові сфери пострадянського простору, вийшовши за межі національної системи. Внутрішнє порівняння у межах од-

нієї країни показало характерні трансформаційні зміни, які позитивно вплинули на стан безпеки. У свою чергу, зовнішнє порівняння дозволило виділити «позитивні кроки» серед нових незалежних держав, які домінують у досліджуваній сфері. Макро-, мікро-, інституціональне порівняння дозволили проаналізувати існуючі законодавчі норми, правові галузі (інститути) і правову систему в цілому з питань національної безпеки кожної з п'ятнадцяти республік. Нормативне порівняння дало змогу визначити відмінності і тотожності терміна «військова безпека» у кожному національному законодавстві. Функціональне порівняння доповнило шляхи державного забезпечення цього виду національної безпеки.

Будь-який історичний факт, щопідається аналізу в пропонованій роботі, розглядається в розвитку, на тлі конкретно-історичних умов, що передбачає використання критично-порівняльного методу. Цей метод допоміг виявити ступінь достовірності різних інформативних джерел. Верифікація (повторна перевірка) збільшила ступінь достовірності викладених фактів. Проблемно-хронологічний метод дав можливість оцінити результати процесу трансформації військової безпеки у запропонованих часових та територіальних межах. Застосування перерахованих методів дозволило з найбільшою повнотою і ефективністю використати доступні джерела.

Методика історичного дослідження залежить від стану й розвитку історіографії та джерелознавства. Методи дослідження можна згрупувати у три групи: загальнонаукові (історичний, логічний, метод класифікації); специфічно історичні (хронологічний, порівняльний, хронологічно проблемний, синхронічний, діахронний (періодизація), порівняльний, ретроспективний, метод актуалізації (прогнозування та практичні рекомендації) та міждисциплінарні (статистичний, математичний, системноструктурний).

У роботі використані також метод порівняльно-інституційного аналізу, метод комплексних класифікацій (класифікація за комплексом ознак), метод послідовних порівнянь.

Сучасна українська історіографія, використовуючи усю сукупність дослідницьких методів, повинна стати інструментом створення новітньої концепції історії України⁷³.

⁷⁰ Эмар М. История и компаративизм / М. Эмар // Новая и новейшая история. – 1999. – № 5. – С. 90–97.

⁷¹ Шидер Т. Возможности и границы сравнительных методов в исторических науках / Т. Шидер // Философия и методология истории / [под ред. И. С. Кона]. – М. : Прогресс, 1997. – С. 143–167; Сидорцов В. Н. Методологические проблемы истории : [учебное пособие] / В. Н. Сидорцов. – Минск : Тетра-Системс, 2006. – С. 221–223.

⁷² Каганов Ю. О. Компаративный подход в истории: витоки та еволюція становлення / Ю. О. Каганов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXVIII. – С. 363–371.

⁷³ Сухий О. Сучасна історична наука в Україні: візії та напрями / О. Сухий // Україна – Європа – Світ : міжнародний зб. наук. праць. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – С. 24–33. – (Серія: Історія, міжнародні відносини); Крип'якевич І. Нарис методики історичного дослідження / І. Крип'якевич // Український історичний журнал. – К., 1967. – № 2–4; 7–10; Санцевич А. В. Методика історического исследования : [монографія] / А. В. Санцевич. – К. : Наук. думка, 1984. – 190 с.; Зашкільняк Л. Методологія історії. Від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 1999. –

2.2.2. Принципи дослідження

При дослідженні було використано класичну схему підготовки, яка охоплювала розробку гіпотези та її верифікацію, постановку дослідницького завдання, систематизацію та узагальнення історичних джерел, концептуалізацію предмета та підтвердження отриманих оцінок і результатів.

При виборі методів дослідження автор дотримувався наступних фундаментальних принципів: історизму, об'єктивності, системності, всебічності.

Принцип історизму є найважливішим у процесі реконструкції минулих історичних подій, він дає змогу виявити основні тенденції та сприймати минуле максимально наближено до реальності. Цей принцип дає змогу виокремити етапи розвитку та встановити їх причинно-наслідковий взаємозв'язок.

Принцип об'єктивності передбачає неупереджений підхід до відтворення та оцінки подій. При використанні цього принципу історичні події досліджуються у їх сукупності, суперечливості та неоднозначності. Порівняльний аналіз дозволяє отримати достовірну інформацію про конкретний історичний процес. Цей принцип зумовив розробку та застосування критеріїв-показників стану військової безпеки у пострадянських республіках.

Принцип системності орієнтує на комплексне осмислення історичного процесу. Цей принцип допоміг дослідити вплив політичної системи на формування військової безпеки і створення Збройних Сил.

Принцип усебічності застерігає від однобічного, упередженого ставлення до історичних подій. Його застосування дозволило залучати різноманітні джерела, які містять неоднозначні дані про досліджуваний предмет.

Були застосовані також інші принципи: соціального підходу (розгляд подій крізь призму різних суб'єктів та об'єктів минулого); принцип альтернативності, який визначає ступінь вірогідності історичних подій; принцип наступності наукового пізнання, який передбачає доповнення та корегування попередніх знань.

У роботі поєднано принцип плюралізму, багатофакторності, цілісності та критичності.

При дослідженні широко використаний проблемно-хронологічний принцип, що дало змогу поетапно викласти матеріал, виокремити аспекти досліджуваної проблеми, а далі їх зіставити для виявлення спільних ознак та відмінностей. Застосування історичних принципів вимагають застосування відповідних загальнонаукових підходів, а саме: конкретизації, системності⁷⁴.

Обрана методика сприяла з'ясуванню логіки подій, зміні поглядів, концепцій та стратегій, пов'язаних з військовою безпекою нових незалежних держав на пострадянському просторі. Теоретико-методологічні концепції забезпечення національної безпеки ґрунтуються на зіставленні історичних джерел, перевірці різних гіпотез, новому баченні концепцій, проблем та оцінок. Використання конкретно-наукових методів дало змогу вивчити проблему, вирішити поставлені завдання з метою досягнення головної мети наукової роботи. Застосування інструментарію загальнонаукових, конкретно-історичних та спеціальних методів дослідження дозволило провести комплексний розгляд історичних фактів, доповнити їх на підставі недостатньо опрацьованих джерельних матеріалів, зробити нові узагальнення й висновки.

Використання зазначених методів допомогло розглянути історичні факти відповідно до конкретно-історичних обставин, що дало змогу вирішити поставлені задачі та досягти поставленої мети наукового дослідження. Загальнонаукові, конкретно-історичні й спеціальні методи дослідження надали можливість комплексно розглянути історичні факти, доповнити та уточнити їх положення на підставі нових недостатньо опрацьованих джерельних матеріалів, зробити нові узагальнення та висновки.

⁷⁴ Добролюбська Ю. А. Антропологічна методологія історичних процесів (на прикладі «нової історичної науки»): дис. ... канд. філос. наук / Добролюбська Юлія Андріївна. – Одеса, 1999. – 276 с.

РОЗДІЛ ІІІ

ПЕРЕДУМОВИ РОЗПАДУ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Події на території СРСР 1990–1991 рр. могли мати набагато гірший, трагічніший характер. Відбувся напіврозпад Союзу, бо Російська Федерація продовжувала вести свою зовнішню політику як спадкоємець радянської комуністичної імперії, де у ролі колоній опинились всі союзні республіки⁷⁵. Національне відродження та розпад компартійно-радянської системи наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. привели до появи чисельних політичних партій⁷⁶. Аналогічні процеси протікали у всіх союзних республіках. До влади у нових незалежних державах молоді демократії, які виникли на пострадянському просторі, здебільшого прийшли колишні партійно-номенклатурні та комсомольські кадри. Їх метою була влада, контроль над політикою та економікою, засобами виробництва, фінансовою системою тощо.

Радянський Союз був скріплений обручем КПРС (комуністичною ідеологією) і розпався, як тільки цього обруча не стало. Горбачовська лібералізація суспільно-політичних та економічних відносин відродила національні рухи, дала надію на реальне самовизначення націй. Партійна номенклатура колишніх союзних республік зрозуміла, що в її руках є механізми контролю над своїми країнами. Партійний апарат сприймав незалежність як відмову від комуністичної ідеології, звільнення від контролю Кремля, контролю за національними рухами й різке зростання власного соціального статусу. Беззаперечним доказом цього було запровадження інституту президентства та обрання на цю посаду колишніх секретарів республіканських ЦК Компартії (в Україні, Росії, Азербайджані, Грузії, Литві, республіках Центральної Азії). Михайла Горбачова визнав Захід за його реформаторську політику. У червні 1990 р. до СРСР відбувся офіційний візит голови уряду Великої Британії Маргарет Тетчер. У ході візиту М. Тетчер відвідала Росію, Україну та Вірменію. Тодішньому керівництву Великої Британії імпонувала зовнішня політика Радянського Союзу, який шукав компромісу з НАТО і був го-

⁷⁵ Шилюк Л. О. До питання про зовнішньополітичну діяльність України на початковому етапі Радянського періоду / Л. О. Шилюк // Держава та армія : вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». – 2012. – № 724. – С. 235–239.

⁷⁶ Адамович С. Ідея соборності в ідеології та діяльності політичної партії «Наша Україна» / С. Адамович // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2012. – Вип. 21. – 233 с.

товий до створення міжблокового постійно діючого органу між Північноатлантичним альянсом та Організацією Варшавського Договору. Західні країни Європи були вдячні М. С. Горбачову за закінчення «холодної війни», але не могли спрогнозувати подальші події на пострадянському просторі й побоювалися цього⁷⁷.

Після розпуску Організації Варшавського договору (1991) та розпаду СРСР (1991) перед кожною новою незалежною державою постало питання вибору шляху подальшого розвитку. Нові держави розпочали пошук шляху для самовираження, вони прагнули вийти з тіні для самостійної гри на світовій арені. Конституційно всі пострадянські республіки обрали демократичну модель. Кожна з новопроголошених республік розпочала пошук шляхів забезпечення своєї безпеки. Більшість обрали входження до існуючих військово-політичних блоків (ОДКБ та НАТО), меншість – політику позитивного нейтралітету та достатньої оборони, решта спрямовувалися особисту багатовекторну зовнішню політику. Політичному та військовому керівництву країн «молодої демократії» необхідно було визначити свої військові та політико-дипломатичні дії у боротьбі з глобальними, національними та внутрішніми загрозами.

Усі республіки отримали радянську спадщину. Союзно-республіканський центр, який координував та контролював єдину систему безпеки СРСР, знаходився у Москві і безпосередньо був підпорядкований ЦК КПРС. Його ліквідація змусила нові республіки вирішувати питання про організаційно-структурну схему своєї національної військової організації згідно з новими політичними та економічними умовами. Прикладом для побудови власної системи безпеки для більшості новоутворених держав, зокрема Росії, стали моделі безпеки й оборони США та країн НАТО. Новообраним президентам, парламентам та урядам було зрозуміло, що крім використання міжнародного досвіду та наявного матеріально-технічного ресурсу, для створення ефективної системи безпеки необхідні наукові напрацювання та ретельна законодавча база.

На пострадянському просторі 1991 р. зароджувались не тільки нові суверенні держави, зароджувались нові міждержавні стосунки, які не

⁷⁷ Мошкин С. В. СНГ как наследник СССР / С. В. Мошкин // Материалы междунаучной конференции (г. Днепропетровск, 18–19 мая 2012 г.) : в 2-х частях. – Днепропетровск : ООБ «Інновація», 2012. – Ч. 1. – С. 23; Из беседы с Маргарет Тетчер. Москва 8 июля 1990 года. Отвечая на вызов времени. Внешняя политика перестройки: документальные свидетельства. По записи бесед Горбачева с зарубежными деятелями и другим материалам Горбачев – Фонд. – М. : Изд-во «Весь мир», 2010. – С. 426; Thatcher M. The Downing Street Years / M. Thatcher. – New York : Harper Collins, cop. 1993. – XXIV. – Pp. 806–807.

завжди були партнерськими. Кожна з країн намагалася якнайкраще і якнайшвидше захистити свої національні інтереси.

11 березня 1985 р. М. С. Горбачова обрали Генеральним секретарем ЦК КПРС. Того ж року він проголосив курс на «перебудову» економіки СРСР. 25 липня Компартія СРСР дозволила створювати перші бізнес-структури на кошти ВЛКСМ: офіційно це називалось громадсько-державною системою організації науково-технічної молоді. Країна перебувала в економічній та системній кризі. Цьому передували певні історичні події, які призвели до різкого загострення ситуації щодо збереження цілісності Радянського Союзу.

23 березня 1983 р. за ініціативою Президента США Р. Рейгана було розгорнуто програму «Стратегічної оборонної ініціативи» (СОІ)⁷⁸. Концепція програми полягала в односторонньому розгортанні досконалої протиракетної оборони, хоча фактична її сутність полягала у створенні принципово нових засобів ведення війни, які передбачали освоєння космосу для нанесення ядерних міжконтинентальних ударів, нейтралізації активними засобами космічного ешелону сил нападу у космосі. Цей період умовно назвали «зоряними війнами». Військовим дипломатам США разом із спеціалістами ЦРУ вдалось ввести в оману радянське партійне керівництво і спецслужби, що привело до неправильного військово-політичного реагування на програму СОІ з боку військово-партійної верхівки СРСР. Розпочалась «гонка озброєнь», яка знесилила радянську економіку – це прискорило політичну кризу і подальший розпад Радянського Союзу. 1986 р. понад 25 % бюджету країна витратила на військові потреби, тоді як США – тільки 6 % валового продукту⁷⁹.

Після розпаду СРСР його реальними ядерними спадкоємцями стали Росія, Україна, Білорусія та Казахстан. Однак, у переговорному процесі з питань ядерної зброї брали участь тільки Росія та США як учасники-сторони Договору ПРО (1972 р.). На цей час їхні зовнішньополітичні відносини з ворожих перетворювались на партнерські. Обидві країни стали перед однаковими зовнішніми загрозами, насамперед проявами міжнародного тероризму та можливістю терористичного використання зброї масового ураження. Такі відносини тривали доти, доки Ро-

⁷⁸ Стратегічні оборонні ініціативи (СОІ). (англ. SDI – Strategic Defense Initiative) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://opravovedenii.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=739:rozvitok-zovnishnix-funkcij-radyan-sko%D1%97-derzhavi&catid=109&Itemid=3.

⁷⁹ Бабинець А. Інтерв'ю з Богданом Гаврилициним. 30.05.2011 р. / А. Бабинець, Олександр Акименко // Українська правда. Історична правда: Інтернет-газета [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/05/30/41124/view_print/.

сія не почала вважати політику США загрозовою для своїх національних інтересів і свого оборонного потенціалу. Причина полягала у розширенні НАТО на Схід та розгортанні європейської системи ПРО у Центрально-Східній Європі (Польщі, Румунії, Болгарії, Угорщині, прибалтійських республіках, вірогідно в Україні). Це загострило військово-політичну ситуацію у Європі, як і розірвання з боку Сполучених Штатів Договору ПРО 1972 р. через небажання Росії поновити (модернізувати) і доповнити його. 13 грудня 2001 р. адміністрація Президента США повідомила Росію про розірвання Договору ПРО (26 травня 1972 р.), а 17 грудня цього ж року було віддано наказ про розгортання глобальної протиракетної оборони США.

Наприкінці 1990-х у кавказьких та прибалтійських республіках наростало масове невдоволення політикою Радянського Союзу, яке виливалось у масові мітинги, а згодом і у більш радикальні протестні заходи. 28 травня 1988 р. у Степанакерті та Єревані розпочались народні виступи за надання незалежності Нагірному Карабаху та його приєднання до Вірменії. У червні 1988 р. Абхазька АРСР, яка на той час перебувала у складі Грузинської РСР, звернулася до з'їзду КПРС з проханням приєднати її до РСФСР. У прибалтійських республіках створювались громадські незалежні організації за демократичну перебудову: у Литві – «Саюдіс», у Латвії та Естонії – Народні фронти⁸⁰. Аналогічні організації почали виникати в інших союзних республіках^{81,82}. 16 листопада 1988 р. ВР Естонської РСР проголосила суверенітет республіки. Ці події позитивно вплинули на настрої у сусідніх радянських республіках⁸³.

1979 р. КПРС вирішила надати інтернаціональну (військову) допомогу афганському народу – розпочалась непопулярна радянсько-афганська війна, яка спричинила значні додаткові фінансові витрати та людські жертви. Афганська війна (1979–1989 рр.) стала не останньою з

⁸⁰ Постановление Секретариата ЦК КПСС «Об информации отделов ЦК КПСС о положении в республиках Прибалтики» // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 4. – Д.12. – Л.1; ПП 63/40 22.07.1989 г.; О политической ситуации в Прибалтийских республиках // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 9. – Д. 6. – Л. 1.; О заявлении ЦК КПСС «О положении в республиках Советской Прибалтики» // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 9. – Д. 25.

⁸¹ Галузевий державний архів СБ України : путівник / ГДА СБУ ; [автори-упорядники: В. Д. Даниленко (відп. упор.) та ін.]. – Харків : Права людини, 2009. – 136 с.

⁸² Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В. В. Щербицькому про задуми створення «Українського народного фронту». 2 листопада 1988 р. // Галузевий державний архів (далі – ГДА) СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Арк. 15–16.

⁸³ Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В. В. Щербицькому про реагування на націоналістичні прояви в республіках радянської Прибалтики // ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 3. – Арк. 229–231.

причин розпаду СРСР. Вона збурила світову громадську думку проти Радянського Союзу. Військово-політичне керівництво СРСР черговий раз використало власну армію проти суверенної країни. На «інтернаціональну допомогу» протягом 9-ти років радянська економіка витратила понад 80 млрд доларів США, людські втрати становили 15 427 вбитих, 313 пропалими безвісті, понад 130 тис. пораненими⁸⁴. На цей час, 1/5 (20 %) частина ВВП СРСР виділялась на військові потреби. Для порівняння, цей показник у США становив – 5 %, а ФРН та Франції – 3 та 4 %. Для економіки СРСР це була кризова ситуація.

Зовнішня політика Радянського Союзу в період перебування при владі М. С. Горбачова характеризувалася певним дуалізмом і непослідовністю. З одного боку, керівництво СРСР оголосило про згортання нарощування ядерних озброєнь й декларативно відмовилося від розповсюдження хімічної зброї, з іншого, ядерні запаси були найбільшими у світі, а хімічні боєприпаси зберігались на складах⁸⁵. Розпадові СРСР передували процеси послаблення позицій країни на міжнародній арені. Виведення радянських військ з Афганістану, Німецької Демократичної Республіки, Угорщини, Польщі й інших країн «соцтабору» додало клопоту та додаткових фінансових затрат⁸⁶. Керівництво Комуністичної партії задекларувало курс на проведення миролюбної політики забезпечення військової безпеки СРСР⁸⁷. З іншого боку, Радянський Союз намагався зберегти військову присутність у колишніх країнах Організації Варшавського договору, продовжував надавати військову допомогу Республіці Куба, Народній Республіці Ангола й іншим державам «третього світу»⁸⁸.

⁸⁴ Феськов В. И. Советская армия в годы «холодной войны» (1945-1991) / В. И. Феськов, В. И. Голиков, К. А. Калашников. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 2004. – С. 183.

⁸⁵ Постановление Секретариата ЦК КПСС № 147/75 «Об обвинениях Советского Союза в причастности к распространению химического оружия» от 6 февраля 1989 г. // Российский государственный архив новейшей истории (далее – РГАНИ). – Ф. 89. – Оп. 10. – Д. 16. – Л. 1–5.

⁸⁶ Постановление Секретариата ЦК КПСС № 146–VI «О мероприятиях в связи с предстоящим выводом советских войск из Афганистана» от 24 января 1989 г. // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 10. – Д. 16. – Л. 1–13.

⁸⁷ Постановление Секретариата ЦК КПСС № 164/37 «Об оказании дополнительной военной помощи Республике Афганистан» от 5 августа 1989 г. // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 10. – Д. 41. – Л. 1–4; Постановление Секретариата ЦК КПСС № 147–84 «По вопросу компенсации поставками из Советского Союза Республике Куба вооружения, которое может быть оставлено кубинскими войсками в Народной Республике Ангола» от 7 февраля 1989 г. // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 10. – Д. 20. – Л. 1–5.

⁸⁸ Стенограммы заседаний комиссии XX съезда КПСС по подготовке резолюции «Об основных направлениях военной политики партии на современном этапе». 7–8 июля 1990 г. Варианты проекта резолюции и резолюция, предложения, дополнения и замечания деле-

У березні 1989 р. в СРСР відбулись перші альтернативні вибори до ВР Радянського Союзу. 26 травня 1989 р. суверенітет проголосила Литва, 29 липня – Латвія⁸⁹. 23 серпня 1989 р. у 50-ту річницю пакту Молотова-Ріббентропа понад 2 млн литовців, латишів та естонців утворили «живий ланцюг». У вересні 1989 р. суверенітет проголосили республіки Грузія та Азербайджан. У листопаді цього ж року Грузія ухвалила заяву про нечинність союзного законодавства на її території, таким чином відмежувавшись від законодавчої системи СРСР. 8-10 вересня 1989 р. в Україні відбувся Установчий з'їзд Народного Руху за перебудову.

18 січня 1990 р. на Кавказі розпочалась локальна війна між Азербайджанською РСР та Вірменською РСР. 22 січня 1990 р. від Львова до Києва на честь Дня Злуки ЗУНР та УНР було влаштовано «живий ланцюг». 7 лютого у Конституції СРСР скасовано ст. 6 «про керівну роль КПРС»⁹⁰. 11 березня ВР Литовської РСР прийняла Акт про відновлення республіки зразка 1940 р., зі збереженням тогочасних територіальних кордонів. Партійно-політичне керівництво СРСР застосувало проти Литви економічну блокаду. 14 березня 1990 р. М. Горбачова було обрано першим та останнім президентом СРСР. У березні–травні 1990 р. в Україні шахтарі розпочали страйк, висуваючи не лише економічні, але й політичні вимоги, зокрема вимагали відставки Михайла Горбачова. 2-17 жовтня 1990 р. у Києві на площі Жовтневої революції розпочалась студентська акція (голодування) проти комунізму та за незалежність України.

Комуністична партія СРСР намагалась втримати внутрішньополітичну ситуацію під контролем. На засіданні комісії ХХ з'їзду КПРС розглядалось питання про основні напрямки військової політики партії на сучасному етапі⁹¹. 25 березня 1990 р. Компартія Естонії оголосила про свій вихід зі складу КПРС. 26 квітня цього ж року набув чинності Закон СРСР «Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами

готов съезда к проекту резолюции // РГАНИ. – Ф. 1 – Съезды КПС. – Оп. 10. – Д. 240. – Л. 1–105.

⁸⁹ Постановление Секретариата ЦК КПСС «Об информации отделов ЦК КПСС о положении в республиках Прибалтики» // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 4. – Д. 12. – Л. 1; ПІ 63/40 22.07.1989 г.; О политической ситуации в Прибалтийских республиках // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 9. – Д. 6. – Л. 1.

⁹⁰ Конституція СРСР. (Основний закон). Прийнята 7 жовтня 1977 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.democracy.ru/library/history/laws/constitution_1977.html.

⁹¹ Стенограммы заседаний комиссии XX съезда КПСС по подготовке резолюции «Об основных направлениях военной политики партии на современном этапе»....

федерації»⁹², згідно з яким організацію оборони, управління Збройними силами, прикордонними, внутрішніми і залізничними військами, державну безпеку було віднесено до компетенції СРСР. 4 і 8 травня 1990 р. Верховні Ради Естонської і Латвійської РСР прийняли резолюції про оголошення незалежності, а 12 червня на з'їзді народних депутатів було ухвалено Декларацію про державний суверенітет РРФСР і пріоритет російського законодавства перед всесоюзним⁹³.

16 липня 1990 р. ВР України ухвалила свою Декларацію про державний суверенітет⁹⁴. У жовтні 1990 р. у Києві на Майдані (площа Жовтневої революції) розпочали голодування 200 студентів, вимагаючи відставки керівництва УРСР (прем'єр-міністра В. Масола) та відмови від Союзного договору. Ці події згодом було названо «революцією на граніті». 24 жовтня у Конституцію УРСР було внесено зміни на підставах Декларації про суверенітет. На території Української республіки запроваджено верховенство власних українських законів, проходження військової служби громадянами України було віднесено до компетенції українського законодавства, перед урядом поставлено завдання створити умови для забезпечення державного суверенітету й економічної самостійності УРСР. 7 грудня ухвалено ЗУ «Про місцеві Ради народних депутатів УРСР та місцеве самоврядування»⁹⁵.

11 січня 1991 р. радянські війська спробували здійснити переворот у Литві. Сценарій відновлення радянської влади у республіці був розроблений КДБ СРСР. 13 січня 1991 р. спецназ КДБ намагався захопити Вільнюський телецентр. У сутичках з військами загинуло 12 мирних осіб та один офіцер союзного КДБ, помилково застрелений своїми ж. У республіці було створено Комітет народного порятунку, який перебрав на себе всю повноту влади. 9 лютого у Литві провели всенародну виборчу консультацію, участь у якій взяло 84 % виборців, 90,4 % з них висловились за незалежну демократичну Литовську республіку. 3 березня аналогічне опитування було проведене серед лат-

війських виборців – 73,6 % з них висловились за демократичну і незалежну Латвію⁹⁶.

17 березня 1991 р. було здійснено спробу провести Всесоюзний референдум про збереження СРСР. Шість союзних республік бойкотували його проведення. Верховна Рада України до бюлетеня референдуму внесла своє запитання, на Галичині місцева влада додала ще одне запитання. За збереження СРСР висловилося 70,2 % громадян республіки, за Союз на засадах Декларації про державний суверенітет – 80,2 %. На Галичині понад 80 % виборців висловились за вихід України із складу Радянського Союзу⁹⁷.

У республіках Середньої Азії результати референдумів були іншими, понад 90 % (93,7-97,9%) виборців проголосували за збереження СРСР (див. додаток А. табл. № 1). Керівники середньоазійських республік зайняли вичікувальну позицію. Перебування у складі Радянського Союзу забезпечувало їм дотацію в економіку, а неочікувана незалежність лякала.

9 квітня 1991 р. державний суверенітет і незалежність республіки від СРСР проголосила Верховна Рада Грузії. 18 квітня в Україні було створено Кабінет Міністрів УРСР у складі прем'єр-міністра, першого віце-прем'єр-міністра, віце-прем'єра, державного секретаря Кабінету Міністрів, державних міністрів та міністрів. 27 травня 1991 р. було завершено виведення радянських військ з території Чехословаччини. 6 червня ВР України ухвалила Постанову «Про перехід під юрисдикцію Української РСР державних підприємств і організацій союзного підпорядкування, розташованих на території республіки»⁹⁸.

8 червня 1991 р. на території Чеченської АРСР загальнонаціональним комітетом було проголошено незалежну Чеченську республіку – Нохчі-Чо. У республіці розпочався військовий конфлікт.

12 червня 1991 р. відбулись перші в історії Росії вибори глави держави. Президентом РРФСР було обрано Бориса Єльцина, віце-

⁹² Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації: Закон СРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://books.br.com.ua/19311>.

⁹³ Декларация о государственном суверенитете РРФСР и приоритете российского законодательства перед всесоюзным // Ведомости Съезда народных депутатов РСФСР и Верховного Совета РСФСР. – 1990. – № 2. – С. 22.

⁹⁴ Декларация про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1990. – № 31. – С. 429.

⁹⁵ Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів УРСР та місцеве самоврядування» // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 2. – Ст. 6.

⁹⁶ Поліщук М. «Литва, будь вільною!» Спогади учасника студзагону оборони Вільнюса 1991 року [Електронний ресурс] / М. Поліщук // Українська правда. Історична правда. 18.01.2011. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/18/15844/view_print/.

⁹⁷ Дмитрук А. Розпад СРСР та формування українсько-російських відносин нового типу / А. Дмитрук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Гнатюка. – 2002. – Вип. 3. – С. 154–163. – (Серія: Історія).

⁹⁸ Постанова Верховної Ради УРСР. Про перехід у юрисдикцію Української РСР державних підприємств і організацій союзного підпорядкування, розташованих на території республіки // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 27. – Ст. 318.

президентом – А. Руцкого⁹⁹. 6 листопада Президент Росії Б. Єльцин очолив уряд реформ, його заступником став Єгор Гайдар.

1 липня 1991 р. у Празі було офіційно скасовано Варшавський договір, ОВД припинила своє існування. З Угорщини розпочали виведення радянських військ. 5 липня 1991 р. в Україні прийняли закон щодо заснування посади президента УРСР. 29 липня РРФСР визнала незалежність Литви.

18 серпня 1991 р. з метою збереження СРСР неконституційним шляхом було створено Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС – ГКЧП), який шляхом усунення Президента СРСР спробував всю повноту влади взяти на себе¹⁰⁰. М. С. Горбачов, перебуваючи на відпочинку у Криму, відмовився добровільно скласти з себе повноваження Президента СРСР¹⁰¹. До складу комітету увійшло вісім високопосадовців СРСР на чолі з Г. І. Янаєвим – віце-президентом СРСР. Г. Янаєв самовільно перебрав на себе обов'язки глави держави¹⁰². Комітет визнав недійсними Декларації про державний суверенітет Литви, Латвії, Естонії, Грузії, Вірменії, Молдови та України. Це було попередженням для керівників та урядів цих республік. КДБ СРСР на чолі з Крючковим підготував список 69 лідерів демократичного руху прибалтійських країн, яких мала заарештувати спецгрупа центрального апарату КДБ СРСР. Такі «арештні» списки були і по інших союзних республіках. Комітет заборонив діяльність всіх політичних партій, окрім ВЛКСМ та КПРС.

Комітетом у Москву було введено війська, з танками і бронетранспортерами¹⁰³. Прибалтійські республіки не визнали повноважень

⁹⁹ Об итогах выборов Президента РСФСР. № 05522 от 15.07.1991 г. // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 22. – Д. 81. – Л. 13.

¹⁰⁰ Газета «Известия» № 197 с текстом обращения членов ГКЧП к советскому народу, указа вице-президента СССР Г. И. Янаева о вступлении в исполнение обязанностей президента в связи с состоянием здоровья Президента СССР М. С. Горбачева; постановления № 1 ГКЧП о порядке в стране, обращения ГКЧП к главам государств и правительствам и генеральному секретарю ООН, заявления Председателя Верховного Совета СССР А. Лукьянова // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 6.

¹⁰¹ Текст заявления Президента СССР М. С. Горбачева по советскому телевидению 22 августа 1991 г. и пресс-конференции Горбачева. 23 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 42–44.

¹⁰² Сообщение ежедневного вестника «Международная экспресс-информация» Главной редакции иностранной информации ТАСС «О событиях в СССР» об указе вице-президента СССР Г. Янаева о невозможности М. С. Горбачева исполнять обязанности президента СССР и введении чрезвычайного положения в отдельных местностях СССР. 19 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 5.

¹⁰³ Экспресс-информация «Молния № 11» агентства «Интерфакс» о вводе в Москву подразделения Витебской воздушно-десантной дивизии и отражение попытки группы людей

ДКНС¹⁰⁴. 20 та 21 серпня Естонія та Латвія проголосили незалежність від СРСР. 24 серпня 1991 р. керівники Російської Федерації Б. Єльцин – Президент РРФСР (обраний 12 червня), Руслан Хасбулатов – в. о. голови ВР РРФСР – оголосили всенародний спротив путчистам¹⁰⁵. Росією прокотилась хвиля політичних страйків. Б. Єльцин взяв на себе повноваження Головнокомандувача збройних сил, які були дислоковані на території Росії. У Ленінграді, Москві, Воркуті, Новосибірську та багатьох інших містах Росії на мітингах засудили дії членів ДКНС¹⁰⁶. Москвичі виявили героїчний спротив військам путчистів. Троє громадян загинуло у протистоянні з військовими 2-ї Таманської мотострілкової дивізії, яка спочатку була на боці змовників-гекачепістів¹⁰⁷. Незабаром відбулось братання військ з народом. 21 серпня путч провалився¹⁰⁸. Усі його учасники були заарештовані, їхні дії було визнано неконституційними, спробою державного перевороту¹⁰⁹. Згодом стало відомо, що план уведення на території СРСР надзвичайного стану роз-

в штатском проникнуть в здание парламента. 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 242–244.

¹⁰⁴ Сообщение Правительства Эстонской республики по телексу Министерства иностранных дел Эстонской республики о наступлении в 4 часа утра частей советской армии на центры коммуникации Таллина и призыве к гражданам оказать сопротивление насильственным действиям войск. 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 138; Экспресс-выпуск № 5 агентства «Интерфакс» о решении Парламента РСФСР не отправлять Б. Н. Ельцина в Крым к президенту СССР М. С. Горбачеву, а направить туда Силаева и Рудкого, о поддержке Литовским парламентом Парламента РСФСР и занятии военными крупного железнодорожного узла Тапа (Эстония). 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 242–244.

¹⁰⁵ Тексты обращения Президента РСФСР Б. Н. Ельцина, председателя Совета Министров РСФСР И. С. Силаева и и.о. Председателя Верховного Совета РСФСР Р. И. Хасбулатова «К гражданам России» и Указа Президента РСФСР об антиконституционных действиях членов ГКЧП. 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 2-5; Тексты указов Президента РСФСР, приказов министра обороны РСФСР № 1 и № 2. 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 20–22.

¹⁰⁶ Хроника событий 20 августа в Москве, Ленинграде и др. городах и республиках СССР. 20 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 1.

¹⁰⁷ Экспресс-информация «Молния № 13» агентства «Интерфакс» о сведениях из Оперативного штаба Моссовета о гибели В. Усова и И. Кричевского во время столкновения колонны демонстрантов с колонной бронетранспортеров (БТР) в тоннеле и переходе 9-ти боевых машин пехоты (БМП) на сторону российского парламента. 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 249–250.

¹⁰⁸ Сводка хроники событий, происходивших в Москве и в СССР в ночь с 20-го на 21-е августа 1991, переданная Российским информационным агентством. 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 230–235.

¹⁰⁹ Газета «Известия» № 199 (вечерний выпуск) с сообщением об аресте членов ГКЧП. 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 12–13.

робили ще в лютому 1991 року – очікували лише слушного моменту для його реалізації¹¹⁰.

Під час розпаду СРСР на його території могла виникнути громадянська війна. Біловезька угода 8 грудня 1991 р. між Росією, Україною та Білорусією тільки юридично констатувала факт розпаду Радянського Союзу, який фактично відбувся після провалу серпневого путчу. Лідери трьох слов'янських республік Президент України Леонід Кравчук, голова білоруського парламенту Станіслав Шушкевич, Президент Росії Борис Єльцин поставили свій підпис під документом, який декларував: «СРСР як суб'єкт міжнародного політичного права і геополітична реальність припинив своє існування». Представники республік, серед яких також знаходились прем'єр-міністр України В. Фокін, голова Ради міністрів Білорусі К. Кебич і держсекретар Росії Г. Бурбуліс, визнали небезпеку неконтрольованого розпаду 270 мільйонного Радянського Союзу. Розпалась ядерна держава. До цього всі п'ятнадцять союзних республік задекларували свою незалежність. Республіки Середньої Азії зробили цей крок після провалу путчу. Вперше за 300 років Росія визнала незалежність України і за 200 років – незалежність Білорусі¹¹¹. Поза увагою залишилось ще 26 декларацій про незалежність автономних областей та республік РФ, яких ніхто не скасував досі. Тільки Татарстан і Башкирія на той час мали населення по 8 млн громадян. Про підписання документу про припинення існування СРСР Б. Єльцин повідомив Президента США Д. Буша, а С. Шушкевич – М. Горбачова. Згодом Президент Росії В. Путін назвав розпад СРСР «величезною геополітичною катастрофою ХХ століття». Розпочались глобальні геополітичні зміни. Розпад Радянського союзу відбувся швидко і непрогнозовано.

В Україні у перші серпневі дні уряд діяв в інтересах путчистів. Так, 19 серпня 1991 р. КМ УРСР прийняв ухвалу «Про створення тимчасової комісії для запобігання надзвичайних ситуацій». Її очолив Є. Марчук – міністр з питань оборони, національної безпеки та надзвичайних ситуацій. Ніхто з керівників України не дав політичної оцінки

антиконституційним діям ДКНС. У всіх виступах показово дбали про врожай, студентів намагались якнайшвидше відправити на сільськогосподарські роботи. ЦК КПУ повністю підтримав московських путчистів. Газети з найбільшими тиражами «Радянська Україна», «Робітничка газета», «Сільські вісті», «Правда України» три дні друкували матеріали ДКНС у повному обсязі. Першими проти путчистів виступили донецькі шахтарі, котрі оголосили безстроковий політичний страйк, вимагаючи заборони КППС та її філії – КПУ. До них долучились націонал-демократичні партії, громадські організації: НРУ, УРП, Союз українського студентства, «Меморіал», Товариство Лева, СНУМ¹¹². Тільки 24 серпня 1991 р., коли стало зрозуміло, що спроба державного перевороту у Москві провалилась, а його учасники заарештовані, ВР України у повному складі проголосувала за Акт проголошення незалежності України¹¹³. Наступного дня Президія ВР прийняла постанову про тимчасове припинення діяльності КПУ на території країни. 26 серпня було створено спеціальну комісію з перевірки діяльності посадових осіб, органів влади і управління у зв'язку з державним заколотом 19-21 серпня 1991 р. Результати комісії вказували на активну безпосередню участь КПУ на боці ДКНС. Під час спроби державного перевороту Секретаріат ЦК КППС направив шифротелеграму республіканським ЦК та обкомам Компартії про необхідність забезпечити участь комуністів у підтримці ДКНС.

24 серпня 1991 р. була прийнята постанова ВР УРСР «Про департизацію державних органів, установ та організацій». У період 24-31 серпня незалежність від СРСР проголошують майже всі радянські республіки. 30 серпня відповідно до Указу Президії ВР УРСР була заборонена діяльність Комуністичної партії, а її майно передано на баланс парламенту та місцевих рад народних депутатів. 4 вересня над приміщенням ВРУ було піднято національний жовто-синій прапор.

¹¹⁰ Бурбыга Н. Действующие лица и исполнители. Как делался государственный переворот в СССР. 22 августа 1991 г. / Н. Бурбыга, В. Руднев, С. Мостовщиков // Российский государственный архив социально-политической истории (далее – РГАСПИ). – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 27–30.

¹¹¹ Сообщение о внеочередной сессии Верховного Совета СССР и назначении Внеочередного съезда народных депутатов СССР на 2 сентября 1991 г., намерении стран Евросоюза признать независимость Литвы, Латвии и Эстонии, решении Украинского парламента о независимости. 26 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 53–55; Горбачев – Ельцин: 1500 дней политического противостояния / [под общ. ред. М. К. Горшкова, В. В. Журавлева]. – М.: Терра, 1992. – 439 с.

¹¹² Обращение Ивано-Франковского, Тернопольского, Львовского областных советов народных депутатов к военнослужащим Прикарпатского военного округа с призывом не оказывать поддержки заговорщикам и не идти против своего народа. 19 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 19; Сообщение Отдела информации Президента РФ о готовности трудовых коллективов западных областей Украины к актам гражданского неповиновения и бессрочной забастовке и призыве Народной Рады (оппозиции Верховного Совета УССР) к немедленному созыву Чрезвычайной ассамблеи Верховного Совета Украины // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 20.

¹¹³ Акт проголошення незалежності України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – С. 502.

30 вересня 1991 р. КМ УРСР здійснив перший призов у ЗСУ. 24 жовтня 1991 р. Верховна Рада оголосила про без'ядерний статус України¹¹⁴.

Про реакцію республік Середньої Азії в перші дні серпневого путчу нічого не було відомо. Пасивність населення та слабкість національно-демократичних рухів були передбачувані. Економічна залежність республік від союзного центру була очевидною. Центр розглядався як гарантія дотаційної політики. На початку 90-х років в середньоазіатських республіках не було масових рухів за створення незалежних національних держав. ГКЧП-ДКНС для керівників республік Середньої Азії було несподіваною політичною подією. Керівники всіх республік визнавали Н. Назарбаєва лідером регіону, тому, беручи з нього приклад, зайняли вичікувальну позицію, за винятком президента Киргизської РСР А. Акаєва, який засудив ГКЧП-ДКНС (див. додаток А, таблиця № 1).

19 серпня 1991 р. коли стало відомо про створення ГКЧП-ДКНС мало чисельні представники демократичних партій та рухів Казахстану «Азат», «Азамат», «Алаш», «Єдинство», «Невада-Семей», профсоюз «Бірлесу» скликали мітинг який назвав подію державним переворотом. З цього приводу було випущено листівку, в якій закликали до громадської непокори, притягнення організаторів путчу до відповідальності, проведення всезагального страйку. Всі казахські газети друкували матеріали ГКЧП-ДКНС, окрім «Орталык Казакстан («Центральний Казахстан»), яка вийшла з передовою статтею «Так, це переворот». О 17.00 по місцевому радіо і телебаченню виступив Н. Назарбаєв, який не дав ніякої оцінки, закликаючи до спокою.

20 серпня в Алма-Аті появились листівки : «Договору Єльцина-Назарбаєва – так, путчу – ні!». О 14.00 Н. Назарбаєв зробив другу заяву, в якій засудив путч, назвавши дії ГКЧП-ДКНС антиконституційними, запропонував скликати З'їзд народних депутатів СРСР.

21 серпня Н. Назарбаєв підписав Указ «Про створення Ради безпеки Казахської РСР», а 24 серпня він вийшов з Політбюро КПРС. 25 серпня все майно КПРС на території Казахської РСР перейшло у власність держави. 29 серпня Н. Назарбаєв своїм указом закрити Семипалатинський ядерний полігон.

Президент Казахстану Н. А. Назарбаєв був прибічником нового Союзного договору, його образило рішення про розпуск СРСР, яке було

прийнято без його участі. 16 грудня 1991 р. він проголосив незалежність Казахстану і став одним з ініціаторів створення СНД.

Киргизстан на початку 90-х років якісно відрізнявся від решти республік Середньої Азії. Процес лібералізації тут проходив більш інтенсивно. Перед путчем у республіці діяло близько 40 громадських організацій та асоціацій, на чолі з рухом «Киргизстан». 27 жовтня 1990 р. після дев'яти турів президентом було обрано Аскара Акаєва, президента Академії наук Киргизії. 19 серпня 1991 р. Акаєв зібрав партійно-господарський актив республіки з єдиним питанням «Що будемо робити?» А. Акаєв став єдиним з середньоазіатських керівників, які відразу засудили ГКЧП-ДКНС. В цьому його підтримали всі некомуністичні партії та рухи Киргизстану. Після провалу путчу Киргизстан 31 серпня проголосив про свою незалежність.

На початку 90-х років комуністів Узбекистану очолював Іслам Карімов. Серед демократичних рухів і партій в республіці були створені рух «Бірлик» («Єдність») та «Ерк» («Воля»), згодом Демократична партія «Ерк» («Воля»). У березні 1990 р. було запроваджено пост президента, який зайняв І. Карімов. 20 червня була прийнята «Декларація про суверенітет». Сам І. Карімов знаходився на позиції збереження СРСР, тому березневий референдум про збереження Радянського Союзу у республіці пройшов на високому ідейно-політичному рівні. ГКЧП-ДКНС Ташкент сприйняв мовчанням. 19 серпня 1991 р. І. Карімов знаходився з офіційним візитом в Індії, який перервав і з борту літака відправив телеграму про повну підтримку ГКЧП-ДКНС. Єдина Демократична партія «Ерк» виступила проти антиконституційного путчу. У цьому її підтримав народний рух «Бірлик». 21 серпня, коли вже був зрозумілий провал ГКЧП-ДКНС І. Карімов своїм указом скасував всі постанови путчистів. 31 серпня Узбекистан проголосив свою незалежність.

Таджикистан теж зайняв вичікувальну позицію щодо ГКЧП-ДКНС. Єдиною опозиційною партією на той час була Демократична партія Таджикистану та народний рух «Растохез» («Відродження»). 24 серпня 1990 р. була прийнята Декларація про суверенітет, а в листопаді 1990 р. був уведений пост президента. Першим Президентом Таджикистану став Перший секретар республіканської партії Кахар Махкамов. 19 серпня 1991 р. державні ЗМІ передавали розпорядження й постанови ГКЧП-ДКНС. У цей же день Демократична партія прийняла відозву до народу, в якій говорилось про державний переворот, заклик до страйку. Президент К. Махкамов зайняв вичікувальну позицію. Після переговорів з І. Карімовим він так і не наважився виступити по телебаченню й відразу ж вилетів у Москву. Згодом К. Махкамову залиши-

¹¹⁴ Литвин В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.) / В. М. Литвин. – К., 2002. – 558 с.

лось тільки виправдовуватись. 29-30 серпня в Душанбе відкрилась позачергова сесія парламенту, одночасно на площі розпочався мітинг опозиційних сил, який вимагав проголошення незалежності і відставки президента. К. Махкамов пішов у відставку, а 9 вересня 1991 р. було проголошено незалежність Таджикистану.

Туркменія не стала давати політичної оцінки ГКЧП-ДКНС, теж вирішила почекати. Демократична партія та національно-демократичний рух призупинили свою діяльність. Президент С. Ніязов постійно консулювався з лідерами інших середньоазіатських республік. Тільки 21 серпня, коли стало зрозуміло про провал путчу, С. Ніязов видав указ про скасування постанов ГКЧП-ДКНС, а 26 серпня вийшов з політбюро ЦК КПРС і відділив компартію Туркменістану від КПРС, перейменувавши її на Народно-демократичну, а згодом – Демократичну. 27 жовтня було проголошено незалежність Туркменії. 1992 р. без згоди парламенту була запроваджена Конституція. Так утвердився авторитарний режим найбільш закритої держави Центральної Азії.

8 грудня 1991 р. Б. Єльцин, Л. Кравчук, С. Шушкевич у державній резиденції «Віскуле» у Біловезькій пущі підписали угоду про припинення існування СРСР. З метою уникнення міжнаціональних конфліктів та «цивілізованого» розлучення дванадцятьма пострадянськими республіками 21 грудня було підписано угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД)¹¹⁵. Угоду не підписали три прибалтійські республіки: Естонія, Литва та Латвія, які вважали час перебування у складі СРСР окупаційним періодом. 25 грудня 1991 р. подав у відставку Президент СРСР М. Горбачов, наступного дня, 26 грудня на своєму останньому засіданні Рада Республік ВР СРСР прийняла рішення про припинення існування Радянського Союзу. Так закінчилась історія радянської імперії¹¹⁶.

7-8 грудня між Україною, Білоруссю та Росією було підписано Біловезькі угоди, денонсація Договору про утворення СРСР 1922 р. та заснування Співдружності Незалежних Держав. 12 грудня Біловезькі угоди ратифікувала ВР України. 21 грудня відбувся Алма-Атинський саміт пострадянських республік, на якому до договору СНД приєдналися більшість союзних республік: Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Кирги-

¹¹⁵ Угода про створення Співдружності Незалежних Держав (укр./рос.). Угоду із застереженнями ратифіковано Постановою ВР України № 1958-ХІІ (1958-12) від 10.12.91. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1958-12>; Хасбулатов Р. И. Полураспад СРСР. Как развалили сверхдержаву – (главный свидетель. Сенсационные мемуары) / Р. И. Хасбулатов. – М. : Яуза-пресс, 2011. – Книга 1. Агония советской империи – СССР. – 512 с. – С. 457–482.

¹¹⁶ Там само.

стан, Молдова, Таджикистан, Узбекистан, Туркменістан, окрім Грузії, Литви, Латвії та Естонії. Появу нових гравців у геополітичному просторі не дуже доброзичливо сприйняли основні світові країни-лідери. США боялись непередбачуваних дій з боку України, Білорусі та Казахстану з їхнім ядерним потенціалом стратегічної та тактичної зброї. Замість однієї ядерної країни з'явилося чотири. Сполучені Штати турбував Кавказ і лякала Середня Азія¹¹⁷. Передбачуваними були тільки республіки Прибалтики, які прагнули увійти до ЄС та НАТО. СРСР як геополітичний суб'єкт припинив існування. Голова Верховної Ради Росії Руслан Імранович Хасбулатов у своїх мемуарах назвав цей процес розпадом Росії та державним переворотом, великою трагедією. Таку ж думку висловив помічник М. С. Горбачова професор Георгій Шахназаров. Згодом факт розпаду СРСР підтвердили 11 керівників союзних республік у Алма-Атинській Декларації від 21 грудня 1991 р.

У пострадянський період новітньої історії з'явилися багато версій про причини розпаду СРСР. Їх умовно можна розділити на вісім груп. Однією з перших на заході стала версія неспроможності та облудності комуністичної ідеології. Інші західні дослідники обґрунтовують і розвивають концепцію нездатності Радянського Союзу витримати гонку озброєнь та програв з його боку «холодної війни». Таку думку поділяють і деякі російські дослідники, наприклад В. Согрін. Серед російських дослідників поширена версія, за якою СРСР було зруйновано внаслідок діяльності американських спецслужб. Слід зазначити що вона не отримала свого підтвердження. Досить поширеною є концепція розпаду Радянського Союзу внаслідок економічного колапсу, розбалансування державного бюджету, дефіциту життєво необхідних продуктів і незадоволення народних мас урядом. Українські вчені (С. Грабовський, А. Камінський), як і деякі закордонні дослідники (А. Каплер, С. Коен, М. Бейсінджер, Є. Каррер д'Анкосс, С. Телбот) дотримуються суперечливої концепції національно-визвольних передумов. Хоча в дезінтеграційних процесах СРСР набагато потужнішу роль відіграла Декларація про державний суверенітет Російської Федерації 12 червня 1990 р. Деякі дослідники вказаного періоду зупиняються на особистому чиннику, в першу чергу маючи на увазі постаті М. Горбачова, Б. Єльцина, Е. Шеварднадзе, О. Яковлева. Має місце серед версій і теорія еліт, ніби розпад СРСР став причиною заколоту партійної номенклатури, яка прагнула заволодіти загальнодержавним майном. Її прибічники американці

¹¹⁷ Історія України. Національно-державне відродження, становлення незалежної України на сучасному етапі (кінець 80-х – перша половина 90-х років). – К., 1995. – 29 с.

Г. Дерлуг'ян, Р. Кіран, Т. Кенні, російські вчені М. Малюгін, В. Пастухов, Д. Фурман, українські – А. Здоров, О. Криштановська. Достатньо прибічників теорії програшу лівих політичних сил і тимчасової реставрації капіталізму (О. Доленко, Ю. Скворцов, І. Мигович, Г. Крючков, Г. Буйко, Г. Попов, О. Бузгалін, А. Колганов).

До основних причин розпаду СРСР автор відносить: крах комуністичної ідеології по створенню нового суспільного конгломерату – радянський народ; втрату КПРС політичного контролю над ситуацією в країні; поява національних конфліктів на територіях радянських республік та неспроможність влади по їх врегулюванню; законодавча «війна» між РРФСР та СРСР; бажання республіканських еліт контролювати національні ресурси на своїх територіях без участі союзних органів; прагнення отримати політичну незалежність від СРСР; глибока економічна та суспільно-політична криза. Розпочався пострадянський період новітньої історії.

Концепція розпаду СРСР, як прообразу соціалістичного співіснування різних народів у ХХ ст. переконливо довела нелогічність комуністичної ідеї та марксистсько-ленінської ідеології, її антилюдську сутність та безперспективність класового поділу суспільства. Період існування Радянського Союзу – це період боротьби держави проти власних громадян. Радянському режимові не вдалось створити нову штучну політичну спільноту – «радянський народ», тому після розпаду СРСР кожна з союзних республік виявила бажання стати незалежною.

Концепція формування нових незалежних держав доводить природне прагнення кожної нації до створення власної держави з її національними атрибутами. Суверенітет і незалежність стали найвищим прагненням усіх 15 колишніх радянських республік.

РОЗДІЛ IV

ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ – ПОЛІТИЧНО НЕСТАБІЛЬНИЙ РЕГІОН

Центральна Азія (ЦА) – одна з найбагатших частин світу за запасами корисних копалин. Зона Каспійського моря – друга за величиною ділянка вуглеводних запасів після Персидської затоки. Вигідне географічне розташування між Заходом і Сходом робить країни цього регіону об'єктами великої політики. Деякі з незалежних держав ЦА намагаються стати самостійними політичними гравцями на світовій арені (Казахстан, Туркменістан, Узбекистан). Від вибору стратегічних союзників та партнерів у зовнішньополітичних зносинах залежить вибір стратегії розвитку країни. Покинувши радянський простір, центральноазіатські держави не змогли стати справжніми демократичними республіками. У них надалі домінує авторитарна євразійська модель політичного правління. Система національної безпеки, як і військова складова, створюються на основі старої бази радянських військ з поступовим набуттям національних відмінностей та особливостей. Військово-технічна залежність від зовнішнього постачальника узалежнює ці країни від стратегічних держав: Росії, США, Китаю¹¹⁸. Усі п'ять держав – члени ООН та СНД, частина – члени ОДКБ (Казахстан, Узбекистан, Таджикистан), частина – члени ЄвразАзЕС і ШОС (Казахстан, Киргизстан і Таджикистан), тісно співпрацюють з НАТО. Основна задача у геополітичній стратегії кожної центральноазіатської республіки полягає у відстоюванні нещодавно завойованого статусу повноправного члена світового співтовариства.

Центральна Азія – термін, прийнятий 1993 р. на зустрічі керівників держав СНД (Співдружність незалежних держав) в Алма-Аті. Як географічний регіон був виділений у ХІХ ст. німецьким географом Александром фон Гумбольдтом (1769-1859)¹¹⁹. У нашому випадку центральноазіатський регіон охоплює п'ять колишніх союзних республік СРСР: Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан і Киргизстан. Загальна площа їх території складає 4 млн кв. м, що становить 18 % площі

¹¹⁸ Анохин А. Большая Центральная Азия / А. Анохин // Информационно-аналитический центр МГУ. – 2007. – 23 января.

¹¹⁹ Такижбаева Н. Центральная Азия: подходы к определению региона / Н. Такижбаева // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук : Третя всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю (м. Дніпропетровськ, 24 грудня 2013 р.) : у 5-ти частинах. – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2013. – Ч. 1. – С. 70–73.

держав СНД. Населення – більше 50 млн, або 19 % населення СНД¹²⁰. Етнічний склад – понад 130 різних народів і етнічних груп. Центральна Азія має спільні кордони з Афганістаном (2087 км), Іраном (992 км), Китаєм (2805 км), Росією (6846 км).

20 березня 1992 р. у Києві було підписано Декларацію «Про застосування сили або загрози її застосування у взаємовідносинах між державами-учасниками СНД». Слід зазначити, що за цей період у ЦА не було міждержавних конфліктів, коли йдеться про військову складову. Республіки Центральної Азії отримали у спадок від Радянського Союзу яскраво виражену сировинну спрямованість, тому їх перехід до ринкової економіки супроводжувався глибокою економічною кризою.

У січні 1994 р. був створений Центральноазіатський союз. 10 січня 1997 р. на основі Договору про вічну дружбу між Республікою Казахстан, Киргизькою Республікою і Республікою Узбекистан від 28 грудня 2001 р. союз був перетворений на Організацію Центральноазіатської співпраці, яка згодом увійшла до ЄвразЕС (див. додаток А, таблиця-схема № 2).

Слід зазначити, що російська військова наука розділяє Азію на Західноазійський (Урал і Західний Сибір), Середньоазійський (Казахстан, Узбекистан, Туркменія, Таджикистан і Киргизстан), Середньосхідний (Іран і Афганістан) та Південноазійський (Пакистан, Індія, Шри-Ланка, Непал, Бутан, Бангладеш, М'янма, Мальдівська республіка) регіони. Таке положення викладено у стратегічній оцінці світових регіонів, опублікованій у ряді видань військової академії Генерального штабу РФ 2001 р.

Спільні загрози – тероризм, релігійний екстремізм, контрабанда наркотиків з території Афганістану – вимагають кооперації дій та міжнародної допомоги. Туркменістан, Таджикистан і Узбекистан мають спільний кордон з Афганістаном. Ці країни першочергово зацікавлені у стабілізації політичної ситуації на території Афганістану, тому відіграють важливу роль у тиловому забезпеченні міжнародних сил (ISAF).

Три республіки – Казахстан, Туркменістан і Узбекистан – володіють значними енергетичними запасами нафти і природного газу, що збільшує їх регіональну значимість у ролі експортерів.

Протягом всієї своєї історії народи ЦА тісно співіснували, а в деякі періоди історії перебували у межах єдиної держави.

Безпека центральноазійських республік безпосередньо впливає на безпеку півдня Росії, яка межує з країнами цього регіону. Тут зосереджені значні світові запаси стратегічної сировини. Республіки регіону

неоднорідні у політичному, економічному та соціальному аспектах, що ускладнює забезпечення регіональної стабільності. У цьому регіоні зустрілись інтереси США, Китаю та Росії, що має значний вплив по політичну ситуацію у ЦА. Не відмовились від Центральної Азії і деякі країни Близького та Середнього Сходу (Туреччина, Іран, Пакистан).

На регіональну військову безпеку найбільше впливають: неврегульована ситуація в Афганістані, проблема поділу й визначення правового статусу Каспійського моря, ескалація навколо Ірану. Реальною загрозою безпеці регіону залишається поширення ісламістського руху, який пов'язаний з екстремістськими вторгненнями в Киргизстан та Узбекистан. Прояви екстремізму межують з тероризмом. Внутрішні загрози етнічного та кланового характеру несуть деструктивний вплив на демократичні процеси. Не залишає Центральною Азію і міжнародний наркотрафік, який спричинює регіональну загрозу і залишається суттєвою фінансовою підтримкою для тероризму. Боротьба за вплив на Центральною Азію, зокрема у військово-політичному розумінні, набула глобального характеру, адже тут зосереджено великі світові запаси вуглеводів (нафти і газу).

4.1. Формування армії Республіки Казахстан у пострадянський період

Центральна Азія (ЦА) – одна з найбагатших частин світу за запасами корисних копалин. Вигідне географічне положення регіону між Заходом і Сходом робить його країни об'єктами великої політики, що повною мірою стосується Республіки Казахстан¹²¹.

Відносно слабкий військовий потенціал країн ЦА обумовлює їх малодослідженість у таких специфічних питаннях, як військова безпека.

Казахстан – найбільша за територією центральноазіатська держава. Республіка межує з Росією (6846 км), з Китаєм (1533 км), з Киргизією (1051 км), Узбекистаном (2203 км) та Туркменістаном (379 км) (див. додаток А, таблиця-схема № 2). Має морський кордон по Каспійському морю з Азербайджаном, Іраном, Туркменістаном та Росією. Має вихід до двох внутрішніх морів – Каспійського і Аральського. Половину території займають пустелі, чверть степи. В Казахстані проживає 17 млн населення, серед них 23,7 % росіяни.

За радянських часів Казахстан займав перше місце у світі за кількістю космічних запусків з космодрому "Байконур", який має 52 стартові майданчики. На його території розміщені важливі стратегічні

¹²⁰ Карабаев Е. Центральная Азия: история региона / Е. Карабаев, Ю. Подкуйко // Краткий курс лекций. Ч. 1. – Бишкек : Изд-во КРСУ, 2004. – С. 9.

¹²¹ Анохин А. Большая Центральная Азия...

об'єкти, які до сьогодні експлуатуються Російською Федерацією (РФ). Це військові полігони "Капустин Яр" (випробовування ракетної техніки і боеприпасів), радіотехнічний вузол "Балхаш-9", полігон "Емба" (навчально-бойові стрільби, науково-дослідна робота, випробовування зразків озброєння військ протиповітряної оборони), полігони ім. Чкалова у Західно-Казахській і Атирауській областях, полігон "Сари-Шаган" (випробовування зенітно-ракетних комплексів протиракетної і проти-повітряної оборони)¹²².

16 грудня 1991 р. Верховна Рада Казахської РСР прийняла закон "Про державну незалежність Республіки Казахстан"¹²³.

Казахстан – президентська республіка. Головою держави є президент. Він же, за Конституцією, Головнокомандувач Збройних сил. У відповідності до ст. 5 закону Республіки Казахстан (РК) "Про оборону і Збройні сили РК" президент визначає основні напрямки військової політики республіки, затверджує військову доктрину, план використання Збройних сил¹²⁴.

Казахстан налагодив дипломатичні взаємовідносини з усіма країнами ООН (193). Республіка є членом воєнно-політичних організацій ОБСЄ, ЦАС, ОДКБ, СНД, ШОС, Тюркської військової ради (ТВР). 1994 р. Казахстан приєднався до програми НАТО "Партнерство заради миру" і бере участь у миротворчих міжнародних операціях. Керівництво республіки офіційно не висловлювало бажання стати повноправним членом НАТО¹²⁵.

25 жовтня 1991 р. Указом Президента Казахстану було створено Раду безпеки і Державний комітет оборони, який очолив сам президент. 10 грудня цього ж року Казахська РСР була перейменована у Республіку Казахстан. Першими законодавчими актами про створення воєнносилкових структур були закони від 10 січня 1992 р. "Про внутрішні війська", 13 січня "Про прикордонні війська", 6 березня створено Республіканську гвардію, до складу якої увійшли два полки, які охороняли державний кордон і громадський порядок. Їх чисельність становила 20 тис. осіб.

¹²² Ақтамалиева А. М. Трансатлантическое партнерство по вопросам безопасности в Центральной Азии : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Ақтамалиева Айнура Майрамбековна. – Бишкек, 2011. – 169 с.

¹²³ Конституційне право Республіки Казахстан / [сост. А. Т. Ащевулов]. – Алматы : КазГЮА, 2001. – С. 97.

¹²⁴ Конституція Республіки Казахстан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.constcouncil.kz/rus/norpb/constrk/.

¹²⁵ Астана между ОДКБ и НАТО // Военно-промышленный курьер : общероссийская еженедельная газета. – 2007. – № 44 (210). – 14–20 ноября.

Головою держави є Президент, який у 1991 р. на протидію комуністичним гаслам висунув свій пріоритет – націоналізм та соціальний добробут. Він за Конституцією є Головнокомандувачем збройних сил. Відповідно до ст. 5 Закону РК «Про оборону і Збройні сили РК» Президент визначає основні напрями військової політики республіки, затверджує військову доктрину, план використання збройних сил. Понад 20 років незмінним Президентом Казахстану є Нурсултан Абішевич Назарбаєв, 1946 р. н., колишній Голова ВР Казахської РСР та Перший секретар компартії республіки, член політбюро КПРС (1990–1991 рр.). У квітні 1990 р. Верховна рада Казахської РСР обрала Н. Назарбаєва першим президентом республіки. За його ініціативою в жовтні 1990 р. було проголошено пріоритет республіканських законів над союзними. Конституційний термін президентських повноважень становить 5 років. 1995 р. внаслідок референдуму повноваження президента було продовжено до 2000 р. 10 січня 1999 р. Н. Назарбаєва знову обрали президентом РК – за нього проголосувало 79,8 % виборців. 4 грудня 2005 р. Назарбаєв втретє перемаг на президентських виборах з результатом 91,15 % голосів. За старою Конституцією Казахстану президента обирали терміном на 7 років, тобто Н. Назарбаєв займає цю посаду до 2012 р. Назарбаєв з 2010 р. має титул «Лідер нації».

Назарбаєв сприяв прийняттю закону про статус казахської мови, створив незалежне релігійне управління казахських мусульман.

Збройні сили (ЗС) республіки створені 1992 р. Формування особового складу армії проводилось за системою 50 % на 50 %, призовників/контрактників. Чисельність ЗС складала менше 1 % населення. На даний час чисельність казахської армії становить 110 тис. військовослужбовців, з них 65 % призовники. МО планує до 2016 р. перевести збройні сили на професійну основу. У перші роки незалежності оборона покладалась на Об'єднані збройні сили СНД. Важливі військові об'єкти, такі як космодром "Байконур", 1150 одиниць стратегічних ядерних озброєнь залишались під контролем РФ¹²⁶. Надалі військово-політична ситуація змусила керівництво Казахстану переглянути оборонну стратегію. Був розроблений план створення регулярних Збройних сил, які включали сухопутні війська, військово-повітряні сили й військово-морський флот. Станом на 1995 р. чисельність ЗС РК становила понад 35 тис. військовослужбовців.

Збройні сили Казахстану створювались на базі військ Середньоазійського військового округу, який 1989 р. був об'єднаний із Турке-

¹²⁶ Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Республикой Казахстан и Российской Федерацией, 25 мая 1992 г. // Сборник документов по международному праву / [под ред. К. К. Токаева]. – Алматы : САК, 1998. – Т. 1. – С. 64–73.

станським ВО. 7 травня 1992 р. президент Республіки Казахстан підписав відповідний Указ. На території республіки в цей час знаходилося 200 тис. радянських військовослужбовців. У республіці, окрім космічних об'єктів, розміщувався найбільший у СРСР ядерний Семипалатинський полігон. Ракетні війська стратегічного призначення були представлені двома дивізіями, які використовували 48 шахтних пускових установок. До стратегічних частин відносили авіаційну дивізію зі стратегічними бомбардувальниками Ту-95, які спроможні були нести до 12000 кг бомбового навантаження. Стратегічні ракетні частини були розформовані в період 1992–1994 рр.¹²⁷.

Фактична розбудова Збройних Сил Казахстану розпочалось після прийняття Воєнної доктрини 11 лютого 1993 р., яка на 7 років визначила напрямки військового будівництва. Створено чотири військових округи. Концепція стратегічної оборони викладена в Стратегії розвитку Казахстану до 2030 р., яка зумовила розробку Державної програми стратегічного планування на період 2006–2010 рр.

Казахстан з 15 травня 1992 р. входить в ОДКБ, де взяв участь у створенні КСОР (Колективні сили оперативного реагування). Чисельність КСОР становить 15 тис. осіб. З них основні війська надає Росія (8 тис.) – десантно-штурмова бригада і Казахстан (5 тис.) – теж десантно-штурмова бригада¹²⁸.

Створення власної національної армії для республіки відбувалося непросто. 1994 р. у складі ЗС у більшості випадків на офіцерських посадах перебували слов'яни. Зберігалась дворічна військова повинність. Проблемою був набір придатних призовників. На казахсько-китайський кордон у 1994 р. були повернуті російські прикордонники. Казахські офіцери проходили навчання й підготовку у Росії. Республіка розпочала створення власних військових навчальних закладів¹²⁹.

У Києві 20 березня 1992 р. Казахстан серед інших пострадянських республік підписав Угоду про створення Об'єднаних Збройних сил Співдружності (ОЗСС), запровадження єдиного оборонного бюджету,

передачу власних Збройних сил до оперативного підпорядкування Головному командуванню ОЗСС¹³⁰.

РК 15 травня 1992 р. зробила Спільну заяву у зв'язку з Договором про звичайні збройні сили у Європі (19 листопада 1990 р.) та заявила про свою готовність стосовно вимог до чисельності особового складу та озброєння¹³¹.

На початку 1990-х років у Казахстані була організована територіальна оборона відповідно до Закону "Про оборону і Збройні сили Республіки Казахстан"¹³². В якості законодавчого забезпечення військового стану було прийнято Закон "Про військово положення"¹³³. Організація і проведення мобілізаційної роботи передбачена Законом "Про мобілізаційну підготовку й мобілізацію"¹³⁴. Територіальна оборона інтегрована із загальною системою забезпечення військової безпеки відповідно до Військової доктрини, затвердженої Указом президента РК 21 березня 2007 р. за № 299¹³⁵. Система територіальної оборони принципово відрізняється від цивільної оборони. Порядок організації територіальної оборони регламентований Указом президента № 718с (таємний) від 6 листопада 2001 р. "Про організацію територіальної оборони Республіки Казахстан".

13 січня 1993 р. прийнято закон про державний кордон та про загальний військовий обов'язок. 11 лютого того ж року затверджена перша Військова доктрина. 2 квітня створено військово-морські сили, 9 квітня прийнято закон про оборону та Збройні сили.

¹³⁰ Угода про принципи забезпечення збройних сил держав-учасниць СНД озброєнням, військовою технікою та іншими матеріальними засобами, організацію науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт від 20.03.1992 р. // Содружество : інформаційний вісник Ради голів держав і Ради голів урядів СНД. – 1992. – № 4.

¹³¹ Договір про звичайні збройні сили в Європі. (Договір ратифіковано Постановою ВР № 2526-XII від 01.07.1992) (Зміни до Договору див. в Угоді від 19.11.1999). Договір набрав чинності 9 листопада 1992.

¹³² Об обороне и Вооруженных силах : Закон РК от 07. 01. 2005 г. № 29-III ЗПК по состоянию на 11.01.2011 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : HYPERLINK http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?Regnom=7083.

¹³³ О мобилизационной работе и мобилизации : Закон РК [Електронний ресурс]. – Режим доступу : HYPERLINK http://cvsi.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=126%3A-q-q&catid=45%3A2008-07-14-15-30-30&Itemid=78&lang=ru

¹³⁴ О военном положении : Закон РК от 5 марта 2003 г. № 391 [Електронний ресурс] // Ведомости Парламента Республики Казахстан. – 2003. – № 4. – Ст. 22. – Режим доступу : HYPERLINK http://cvsi.kz/index.php?view=article&catid=45%3A2008-07-14-15-30-30&id=121%3A-q-q&tmpl=component&print=1&layout=default&page=&option=com_content&Itemid=78&lang=ru.

¹³⁵ Военная доктрина Республики Казахстан : Указ Президента РК від 21.03. 2007 р. № 29 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [9.http://mod.gov.kz/mod-ru/index.php?option=com_content&view=article&id=63&Itemid=151](http://mod.gov.kz/mod-ru/index.php?option=com_content&view=article&id=63&Itemid=151); Военная доктрина Республики Казахстан (проект) / Департамент оперативного планирования КНШ МО РК. – Астана, 2006.

¹²⁷ Мухин В. Военное строительство Казахстана: РЛС / В. Мухин, А. Виктор // Независимое военное обозрение. – 2001. – № 32 (254). – 31 августа. – С. 4.

¹²⁸ Левик Б. С. Узбекистан у пошуку військово-політичної стратегії в умовах геополітичних викликів / Б. С. Левик // Схід : аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : Український культурологічний центр, ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. – № 4 (124) – С. 139–147.

¹²⁹ Министерство обороны Республики Казахстан. Збройні сили Республіки Казахстан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mod.gov.kz/modru/index.php?option=com_content&view=article&id=5&Itemid=2.

1995 р. на території РК ліквідовано останній ядерний заряд¹³⁶.

1996 р. Казахстан отримав військові літаки Су-27 та Міг-29 як компенсацію за повернуті РФ стратегічні літаки-бомбардувальники Ту-95. РК приєдналася до Договору про заборону проведення ядерних випробувань.

У період 1993–1998 рр. армія Казахстану нараховувала 160-170 тис. Сухопутні війська ЗС РК поділялись на ракетні війська, артилерію та спеціальні війська.

1997 р. в армії розпочалась реформа. Уже наступного 1998 р. Збройні сили перейшли на тривидову систему: Сили повітряної оборони, Сили охорони державного кордону, Сили загального призначення.

1999 р. Сили охорони державного кордону реорганізовані у Прикордонну службу КНБ РК.

13 липня 1999 р. РК було прийнято Закон № 461-1 "Про боротьбу з тероризмом", який відповідає вимогам Європейської Конвенції по боротьбі з тероризмом, прийнятої Радою Європи 1977 р.¹³⁷.

2000 р. затверджено другу Військову доктрину. Цього ж року армія повернулася до двох видів Збройних сил: Сили загального призначення (ракетні війська і артилерія, війська ППО) та Сили повітряної оборони. За три роки, у 2003, ЗС знову перейдуть на тривидову структуру та додатково організовані окремі роди військ: аеромобільні (резерв Верховного Головнокомандувача) чисельністю до 6 тис., ракетні війська й артилерія. У Казахстані немає ракет тактичного значення. Створено Східний, Західний, Центральний і Південний військові округи (територіальні командування).

2001 р. розділено функціональні обов'язки Міністерства оборони і Генерального штабу ЗС. Міністр виконує політичні та адміністративні функції, а Генштаб командує військами.

Військово-політичні та військово-стратегічні основи безпеки РК, які діяли до останнього часу, викладені у Військовій доктрині 2007 р., затвердженій Указом Президента РК від 21 травня 2007 р. У цій доктрині викладено військово-економічні й військово-технічні основи безпеки республіки, також система мобілізаційної підготовки й система резервів, принципи міжнародної військової співпраці. Військова доктрина розроблена з урахуванням вимог Стратегії розвитку Казахстану

до 2030 р. та Стратегії національної безпеки. Доктрина має оборонний характер і скерована на боротьбу з асиметричними загрозами: міжнародним тероризмом, релігійним екстремізмом, ростом етнічної й демографічної напруги, наркотрафіком, незаконним розповсюдженням зброї, нелегальної міграції, дефіцитом природних ресурсів, у першу чергу води.

Казахстан – традиційний учасник усіх ініційованих Росією геополітичних організацій. Військова доктрина визначає Верховним Головнокомандувачем Президента РК. Парламент забезпечує законодавчу базу у сфері військової політики. Уряд забезпечує фінансове й технічне оснащення Збройних сил. Міністерство оборони через Комітет начальників штабів керує ЗС у мирний час, вирішує завдання військової безпеки й оборони. Казахстан активно розбудовує єдиний оборонний простір із країнами СНД. Своїми стратегічними партнерами вважає Росію та Китай.

Сьогодні МО Казахстану розробляє концепцію розвитку озброєння й військової техніки. Ідеться про модернізацію армії, створення нових наукоємних виробництв і видів продукції військового призначення. Велика увага приділяється мобілізаційному резерву та підвищенню показників його бойової підготовки.

Спецпідрозділи ЗС Казахстану періодично беруть участь в анти-терористичних навчаннях ОДКБ та ШОС. Казахстан погодився, що першочерговим завданням є запобігання терористичним актам. Ця тема стала в ряд першочергових питань національних інтересів РК¹³⁸. Республіка проводить активну й успішну роботу зі співпраці у питаннях боротьби зі злочинами проти миру й безпеки людства.

Відповідно до ст. 1 Закону РК "Про оборону і Збройні сили РК" № 29-3 від 7 січня 2005 р., окрім Збройних сил, у Казахстані для виконання воєнних завдань створені Республіканська гвардія, Внутрішні війська і військово-слідчі органи МВС, Служба охорони президента, органи управління й підрозділи цивільної оборони, органи військової прокуратури, органи національної безпеки та Прикордонна служба КНБ¹³⁹. У період військового стану вони можуть бути передані в оперативне підпорядкування Комітету начальників штабів Міністерства оборони. У період запровадження військового стану діє Закон РК "Про військовий стан" від 5 березня 2003 р. за № 391.

11 жовтня 2011 р. президент РК затвердив нову (четверту) редакцію Військової доктрини, яка носить оборонний характер і становить

¹³⁶ Ядерное наследие Советского Союза : совместный доклад Фонда Карнеги за международный мир (Вашингтон, США) и Института международных исследований (Москва, Россия) // Ядерное оружие, ядерные материалы и экспортный контроль. – 1998. – № 5. – С. 10.

¹³⁷ Борьба с международным терроризмом: нормативна база / [упорядник В. А. Ліпкан]. – К., 2007. – С. 5–10, 190–200.

¹³⁸ Косиченко А. Г. Современный терроризм: взгляд из Центральной Азии / А. Г. Косиченко, М. С. Ашинбаев. – Алматы : Дайк-Пресс, 2002. – 213 с.

¹³⁹ Об обороне и Вооруженных силах Республики Казахстан...

систему поглядів на розвиток військової організації та застосування ЗС. Будівництво військової організації передбачене у вигляді малочисельної, але технічно оснащеної й високомобільної армії. Структура армії залишається тривидовою. Сухопутні війська розділені на чотири регіональні командування. До їх складу входять аеромобільні та ракетні війська, артилерія. Сили повітряної оборони включають військово-повітряні сили й війська протиповітряної оборони. Прикордонна служба КНБ РК розділена на п'ять регіональних управлінь: "Онтустік", "Солтустік", "Шигис", "Батис", "Берегова охорона".

2011 р. у Казахстані прийнято нову концепцію ідеологічної роботи в армії, ідеться про виховну й соціальну-правову роботу. У військах планують підняти на новий рівень державну ідеологію формування казахського патріотизму. Контрактна військова служба привертає увагу молоді високою зарплатою.

Міністерством із надзвичайних ситуацій розробляється нова концепція цивільної оборони. Вона відповідає військовій доктрині. Ідеться про створення державного резерву продовольчих продуктів відповідно до вимог продовольчої безпеки країни у кризовий період. Головна роль у вирішенні цієї задачі належить державному підприємству "Резерв".

Казахстан 2011 р. відзначив 20-річчя закриття Семіпалатинського полігону, де проводились ядерні військові випробовування радянськими фахівцями. РК виступає за підписання Договору про всеохоплюючу заборону нерозповсюдження ядерної зброї як елементу глобального режиму заборони ядерної зброї. Разом із країнами ЦА Казахстан запропонував прецедент створення без'ядерної зони, закликаючи до цього інші ісламські країни, особливо на Близькому Сході. Із цього питання планується проведення конференції в Нью-Йорку 2015 р.¹⁴⁰

До складу Сил повітряної оборони входять Військово-повітряні сили, війська протиповітряної оборони й радіотехнічні війська. Їх загальна чисельність 19 тис. Військово-повітряні сили представлені змішаною авіаційною дивізією, до якої входить три винищувально-бомбардувальні полки, 5 спеціалізованих полків (розвідувальний, винищувальний, вертолітний) та дві вертолітних ескадрильї. Оснащення – фронтів винищувачі МіГ-29, штурмовики Су-25, фронтів бомбардувальники Су-24, винищувачі Су-27, перехоплювачі МіГ-31 і МіГ-25, пускові установки зенітних ракет, у т. ч. С-300. Лінійка військових гелікоптерів представлена Мі-24, Мі-8, Мі-26. Авіація зосереджена на авіабазах. Польський військовий журнал "Авіація" станом на 2005-2006 рр. серед авіабаз Казахстану називає Актау, Алма-Ата, Балхаш,

¹⁴⁰ Скірка А. Інтерв'ю з Міністром іноземних дел Казахстану Ержан Казыханом / А. Скірка, Н. Кузьмін // Експерт Казахстан. – 2011. – 27.06.

Караганда, Жетиген, Тарас, Учарал¹⁴¹. ППО входить і до складу ВПС, де має зенітно-ракетну бригаду, 4 зенітно-ракетні полки та один винищувальний. Управління ВПС представлено військово-повітряними базами¹⁴². Казахстан разом з Росією створив єдину регіональну систему протиповітряної оборони. Ця система передбачає створення спільних підрозділів ППО, які очолює командир, що призначається обома президентами.

Військово-морські сили заново створені 2003 р. і складаються з берегової охорони, берегової артилерії, морської піхоти, Каспійської флотилії. Розроблена концепція розвитку ВМС. Головна база – морський порт Актау. На початку Каспійська флотилія мала тільки прикордонні катери й один сторожовий корабель. 2004 р. закуплено в Україні катери типу "Гриф" та патрульні катери "Калкан". Кораблі й гелікоптери для ВМС закуповувались у Росії, США й Туреччині. Чисельність військових моряків була збільшена з 3 тис. до 5 тис. Сьогодні на озброєнні знаходиться 6 сторожових кораблів, 16 патрульних катерів, 2 тральники, 2 гідрографічних катери. Морська авіація представлена гелікоптерами Мі-8 та Мі-2. 2006 р. Південна Корея передала РК 3 артилерійських катери. 2010 р. США передали 4 десантних катери. Уральський завод "Зеніт" РФ від МО РК отримав замовлення на виготовлення ракетно-артилерійського корабля¹⁴³.

Кількісний та якісний склад ЗС є таємницею. За даними міжнародних експертів, на озброєнні знаходиться 4900 танків (кількість потребує уточнення, бо є дані й про 930 танків), в основному це моделі Т-80, Т-62 і Т-72. Військова броньована техніка представлена лінійкою БТР, БМП радянського й російського виробництва¹⁴⁴.

Підготовка офіцерів проходить у вітчизняних Національному університеті оборони, Військовому інституті Сухопутних військ.

У сфері регіональної безпеки Казахстан співпрацює з КНР, Росією, республіками ЦА. Напрямки співпраці передбачають зменшення чисельності військ на китайському кордоні, створення спільного батальйону "Центразбат", проведення спільних навчань, спільні дії проти тероризму. Батальйон "Центразбат", як і "Казбат" (підрозділ аеромобі-

¹⁴¹ Захаров В. М. Военное строительство в государствах постсоветского пространства : [монография] / В. М. Захаров. – М. : РИСИ, 2011. – 380 с. – С. 288-289.

¹⁴² Тищенко Г. Оборонный потенциал Казахстана / Г. Тищенко, А. Оношко, А. Макунин, А. Волков // Казахстан: реалии и перспективы независимого развития : сб. статей. – М. : РИСИ, 1995. – Т. 2. – С. 116.

¹⁴³ Мухин В. Казахстан модернизирует флот / В. Мухин // Независимое военное обозрение. – 2007. – № 072 (4033). – 9 апреля. – С. 4.

¹⁴⁴ The Military Balance 2010 / The International Institute for Strategic Studies. – London, 2010. – Pp. 365-366, 372.

льних військ), використовується в складі військ ООН для проведення миротворчих операцій¹⁴⁵. Після розпаду СРСР казахські миротворці були в Іраку і Таджикистані, де брали участь у міжнародних операціях з підтримання миру. Казахстан постачає зброю Таджикистану. Брав участь у врегулюванні кризи в Киргизстані. Військові сапери ЗС Казахстану працювали в Афганістані. РК надає фінансову допомогу Киргизстану, Афганістану.

У рамках СНД Казахстан підписав угоду про створення об'єднаної системи протиповітряної оборони держав СНД.

Із 2002 р. Казахстан співпрацює з Альянсом на основі Індивідуального плану партнерства. Таким чином, Казахстан проводить багатовекторну зовнішню політику, яка врівноважує його співпрацю з Росією, США, ОДКБ та НАТО¹⁴⁶.

Найактивніші військові контакти Казахстан підтримує з Росією, КНР, США, Туреччиною, Німеччиною¹⁴⁷.

Республіка Казахстан є основним геополітичним гравцем у ЦА. Цей статус республіка встановлює у міжрегіональних відносинах зі своїми країнами-сусідами. Американський політолог З. Бзежинський назвав Казахстан щитом регіону. У зовнішній політиці РК домінуючою залишається багатовекторність. Відмовившись від ядерної зброї та стратегічних ракет й авіації у 1992 р., Казахстан покладає надії на міжнародні гарантії безпеки від "ядерного клубу". Співпраця із Заходом проходить на взаємовигідних умовах, але не на шкоду ОДКБ. Республіка залишається у фарватері військової політики РФ.

У військово-політичній сфері Казахстан орієнтований на Російську Федерацію, хоча військову співпрацю проводить у трьох напрямках: у рамках СНД, НАТО, Китаю.

¹⁴⁵ Мусин А. Б. Опыт республики Казахстан в решении проблем международной безопасности и миротворчества (политологический анализ) : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Мусин Амир Булатович. – Алма-Аты, 2010. – 223 с.

¹⁴⁶ Токаев Т. К. Стратегия Республики Казахстан в отношении Запада: национальные интересы, приоритеты, направления : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Токаев Тимур Касымжолдарович. – М., 2009. – 215 с.; Казахстан – Россия: сотрудничество, продиктованное разумом и сердцем // Казахская правда. – 2006. – 28 декабря.; Бзежинский З. Великая шахматная игра / З. Бзежинский. – М. : Международные отношения, 1998. – С. 156.

¹⁴⁷ Ситенко В. Вопросы безопасности в Центральной Азии в контексте интересов Республики Казахстан во взаимоотношениях с Европейским Союзом и региональными международными организациями / В. Ситенко // Центральная Азия: внешний взгляд. Международная политика с центральноазиатской точки зрения / [отв. ред. В. Лапинс; пер. Р. Султанов]. – Бишкек, 2008. – С. 55.

4.2. Узбекистан у пошуку військово-політичної стратегії в умовах геополітичних викликів

Після розпаду СРСР Узбекистан, як і решта радянських республік, опинився перед вибором подальшого суспільно-політичного розвитку. Для захисту національних інтересів у регіоні та в міжнародних відносинах новій незалежній державі необхідно було створювати власну систему національної безпеки, основною структурною ланкою якої була військова організація. Збройні сили в цьому питанні відігравали важливу роль. Їх рівень обороноздатності не тільки захищав країну від зовнішніх загроз й агресії, але й забезпечував регіональний ступінь визнання у Центральній Азії.

Республіка Узбекистан (РУ) – країна Центральної Азії, яка знаходиться в центрі регіону. Її сусідами є Казахстан (протяжність кордону 2203 км), Туркменістан (1621 км), Афганістан (137 км), Таджикистан (1161 км), Киргизстан (1099 км) (див. додаток А, таблиця-схема № 2). Республіка не має самостійного виходу до моря. Населення Узбекистану становить 29,5 млн осіб. У республіці найбільший сучасний приріст населення в регіоні, який щорічно становить 700 тис. осіб. Щільність населення сягає до 140 осіб на 1 км², а у Ферганській долині – від 500 до 1000 осіб на 1 км². Республіка володіє найбільшим мобілізаційним резервом серед країн ЦА.

Свою незалежність Узбекистан отримав 1991 р. унаслідок розпаду СРСР. 31 серпня 1991 р. Верховна Рада Узбекиської РСР ухвалила постанову "Про проголошення незалежності Узбекистану". Відтоді 1 вересня в республіці відзначають офіційне державне свято – День незалежності¹⁴⁸. 4/5 території країни займає пустеля Кизилкум та гірські райони Тянь-Шаню.

8 грудня 1992 р. прийнято Конституцію незалежного Узбекистану, яка складається з 26 розділів та 128 статей. Конституція визначає РУ як президентську республіку, де Президент одночасно очолює Уряд. Першим і теперішнім Президентом Узбекистану був усенародно обраний (24.03.1990 р.) Іслам Абдуганієвич Карімов – колишній перший секретар комуністичної партії республіки. Перші президентські вибори в незалежній країні відбулись 29 грудня 1991 р. Повноваження Президента республіки перераховані в Конституції в 21 пункті. Президента обирають терміном на 5 років прямими таємними виборами. Кандидатом у президенти може бути громадянин республіки, який досяг 35-річного віку, останні 10 років постійно проживав на території краї-

¹⁴⁸ Законодавча палата Республіки Узбекистан. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://parliament.gov.uz/ru/regulations.php>.

ни та вільно володіє узбецькою мовою. Президент є Головнокомандувачем Збройних сил та очолює Раду національної безпеки. Відповідно до ст. 1 Закону РУ "Про державну мову", єдиною державною мовою є узбецька¹⁴⁹.

Після проголошення незалежності в країні проводиться планомірний курс дерусифікації. 1989 р. кількість росіян серед населення країни з 9,5 % зменшилась у 2011 р. до 2,5 %. За період 1989-1998 рр. з Узбекистану виїхало 677 тис. росіян. Така міграція пояснюється державною політикою щодо іноземців. Посаду в органах державної влади можуть отримати тільки представники титульної нації. В освіті заборонено використовувати підручники радянської доби, як і назву Велика Вітчизняна війна.

Територію держави поділено на області – вілояти, якими керують хокіми (мери). До складу Узбекистану входить Республіка Каракалпакстан із столицею Нукус. Каракалпаки становлять 2,2 % від загальної кількості громадян.

Столицею країни є місто Ташкент. Загальна площа республіки, яку поділено на 12 областей, становить 447 400 кв. км. За кількістю населення республіка займає третю позицію після Росії й України серед пострадянських республік. 63 % населення проживають у сільській місцевості. Узбекистан має стабільний позитивний показник приросту та народжуваності. Другою за чисельністю нацією в країні є таджиків, які становлять 4,5 % від загальної кількості. 88 % населення сповідує мусульманську віру сунітського напрямку. 9 % вважають себе православними. У країні офіційно зареєстровано 16 релігійних конфесій. У липні 1994 р. у державі ввели національну валюту – узбецький сом. Мінімальна зарплата в Узбекистані з 2007 р. становить 12 \$ на місяць.

Узбекистан – індустріально-аграрна країна. Основне навантаження транспортних перевезень лягає на залізничний транспорт (близько 80 %) та повітряні перевезення. Внутрішній валовий продукт на душу населення становить \$ 1 007.

У країні з 1998 р. відповідно до президентського указу запроваджено систему місцевих органів самоврядування – махалі. Ці органи контролюють стан соціальної захищеності й соціального забезпечення найбільш вразливих верств населення, беруть участь у розподілі соціальної допомоги.

Вищим законодавчим представницьким органом Узбекистану є Олій Мажиліс (парламент), який складається з двох палат: верхньої па-

лати (сенату) та нижньої палати (палата представників). До 2002 р. Олій Мажиліс складався з однієї палати, яка об'єднувала 250 депутатів. Виборчим правом наділено всіх громадян республіки, які досягли 18-річного віку. У вищий законодавчий орган країни – Олій – можуть обиратись громадяни, яким виповнилось 25 років, а в обласні, районні та міські представницькі органи – громадяни, які досягли 21 року. У країні існує багатопартійна система. Владу країни на конституційному рівні розділено відповідно до демократичних норм на три незалежні гілки: законодавчу, виконавчу та судову. Департамент США зараховує Узбекистан до країн, де порушують права людини, не гарантують свободи слова та совісті, але це не завадило США надавати фінансову та військово-політичну допомогу республіці.

Узбекистан визнали 165 країн світу, 120 установили дипломатичні взаємовідносини. У столиці Ташкенті акредитовані й працюють 42 іноземні посольства.

З 1992 р. Узбекистан є членом ООН, з 1993 р. – членом Парламентської асамблеї ОБСЄ. З 1995 р. РУ приєдналась до програми НАТО "Партнерство заради миру". Крім цього, країна входить у ЄБРР, ЮНЕСКО, СНД, ГУУАМ (1999-2002 рр.), ОДКБ, ШОС. У квітні 1999 р. Республіка Узбекистан приєдналась до ГУУАМ як до економічного стратегічного альянсу. Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова добровільно створили таке міжрегіональне об'єднання з метою здобуття незалежності в політичних, економічних, енергетичних питаннях. Російська Федерація вдало маніпулює енергетичними проблемами згаданих країн для просування своїх зовнішньополітичних планів та національних інтересів на їхній території.

Країни ГУУАМ мають на меті зменшити російський вплив на свою внутрішню політику, обравши західний орієнтир розвитку. ГУУАМ посилює економічну співпрацю, зокрема у військовому та антитерористичному напрямках. Усі п'ять членів ГУУАМ – не члени СНД. Члени ГУУАМ мають на меті створити міжрегіональну систему безпеки, а також долучитись у майбутньому до НАТО і ЄС як ефективних міжнародних систем безпеки. Члени ГУУАМ розглядають можливість надання військової допомоги ззовні в разі нападу на одного з учасників. Азербайджан та Грузія зацікавлені у створенні підрозділів з охорони транснаціональних нафтогазових трубопроводів. Узбекистан прагне зовнішньої довготривалої військової допомоги в боротьбі з внутрішніми екстремістами. Республіка підписала договір, що оголошує Центральну Азію зоною, вільною від ядерної зброї¹⁵⁰.

¹⁵⁰ Валасик Т. Військове співробітництво між Грузією, Україною, Узбекистаном, Азербайджаном і Молдовою в ГУУАМ: Аналітична записка. Каспійська програма досліджень,

¹⁴⁹ Конституція Республіки Узбекистан. Законодавча палата Республіки Узбекистан. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://parliament.gov.uz/ru/constitution.php>.

У лютому 2000 р. Рада національної безпеки при Президенті РУ схвалила Оборонну доктрину. Цей документ, як і Концепція національної безпеки 1997 р., має закритий (таємний) характер і не був опублікований. Військово-політичне керівництво республіки передбачає виникнення регіональної, локальної війни чи військового конфлікту.

Збройні сили Республіки Узбекистан сформовано за призовом, відповідно до законів 1992 р. "Про оборону" (змінений у травні 2001 р.), "Про загальний військовий обов'язок та військову службу", "Про альтернативну службу", постанови "Про військову присягу". Через великий призовний резерв термін військової служби в армії для призовників скорочено до 12 місяців для осіб з вищою освітою і до 18 місяців для сержантського складу. У країні передбачено також альтернативну (невійськову) службу, термін якої становить 24 місяці (18 місяців для громадян з вищою освітою).

Збройні сили на початку 90-х років минулого століття мали проблеми з офіцерськими кадрами, тепер це питання позитивно вирішується військовими навчальними закладами, які готують командний склад для військово-силових відомств. Сьогодні укомплектованість офіцерськими кадрами ЗС становить 75-80%. Готують офіцерів Академія Збройних сил Республіки Узбекистан, Ташкентське вище загальновійськове командне, Чирчикське вище танкове командно-інженерне, Самаркандське вище автомобільно-артилерійське та Джизакське вище авіаційне військове училища. У республіці є Академія МВС, інститут СНБ, Військове училище прикордонних військ, Митний коледж, Вища пожежно-технічна школа МВС. Багато офіцерів запасу готують на військових факультетах цивільних вишів (медики, зв'язківці, інженери, фахівці ППО). До участі в підготовці спецпідрозділів долучають іноземних інструкторів. Підготовка спецназівців проходить на базах НАТО. Так, у 1990-ті роки було запрошено фахівців із США для створення Антитерористичного центру СНД. У цій підготовці брали участь і представники російського спецпідрозділу "Альфа". У червні 2002 р. таку допомогу надали Узбекистану Німеччина та Італія на військових базах Альянсу¹⁵¹.

грудень, 2000 р. [Електронний ресурс] / Т. Валясик ; Центр оборонної інформації, незалежного дослідження некомерційної групи моніторингу США і міжнародної військової справи. – Режим доступу : http://belfercenter.ksg.harvard.edu/publication/3102/military_cooperation_between_georgia_ukraine_uzbekistan_azerbaijan_and_moldova_in_the_guam_framework.html.

¹⁵¹ Бурнашев Р. Вооруженные силы Республики Узбекистан...

Перша Військова доктрина була прийнята 30 серпня 1995 р. на засіданні Олій Мажиліса. До 1998 р. військову безпеку Узбекистану трактували як захист від зовнішньої агресії.

Армію РУ створено за принципом основної сили, яка може протистояти існуючим загрозам. Військово-економічне забезпечення армії та силових структур здійснюється відповідно до оборонного бюджету країни. Так, 2001 р. оборонний бюджет становив \$ 1,8 млрд або 2,6 % від ВВП. З кожним роком ці витрати постійно зростають. Військово-промисловий комплекс слабкий і залежить від комплектуючих компонентів з інших країн. Самостійно виробляти озброєння та військову техніку Республіка Узбекистан не в змозі. Технічна оснащеність Збройних сил республіки перебуває в повній залежності від інших країн. Узбекистан здійснює незначний експорт зброї, наприклад, літаки-заправники ІЛ-78 М для Індії¹⁵².

У травні 2001 р. прийнято нову редакцію закону "Про оборону". ЗС країни складаються з трьох видів: сухопутних, військово-повітряних та протиповітряних військ, прикордонної охорони. Крім зазначених підрозділів ЗС, до військово-силових і воєнізованих структур Узбекистану належать внутрішні війська МВС, військові формування СНБ, Міністерства з надзвичайних ситуацій та Митного контролю. Узбекистан прагне стати регіональним лідером, але це прагнення не підкріплене реальною військовою потужністю. Внутрішні війська МВС нараховують 17-19 тис. осіб. Основна роль у забезпеченні національної безпеки належить Управлінню боротьби з тероризмом. Служба НБ зберегла радянські кадри, що послаблює процес її модернізації, у службі не проводиться реформування, їй передано деякі оперативні функції військової розвідки, які до цього виконувало Головне розвідувальне управління МО¹⁵³.

Під час проведення реформи 2000 р. в армії створено єдиний командний орган. Спочатку структуру армії було сформовано на основі полків і дивізій колишнього Туркестанського військового округу, який було ліквідовано 30 червня 1992 р. До 1991 р. у республіці було дислоковано 4-у гвардійську мотострілкову дивізію (м. Термез), до складу якої входили 304-й танковий та 362-й, 365-й і 367-й мотострілецькі полки. Сьогодні це чотири військові округи: Південно-Західний (штаб у Каракаші), Східний (Фергана), Центральний (Джизак), Північно-

¹⁵² Сидоров О. Вооруженные силы Республики Узбекистан – вчера и сегодня / О. Сидоров // Gazeta.kz. – 2007. – 2 апреля.

¹⁵³ Корбут А. Узбекистан наращивает свой боевой потенциал / А. Корбут // Военно-промышленный курьер. – 2009. – № 13 (279). – 8 апреля.

Західний (Нукус). Військові округи було сформовано 1998 р., коли зростає загроза вторгнення на територію республіки афганських талібів¹⁵⁴.

Сучасну армію структуровано за схемою взвод-група-бригада. Збройні сили формуються за принципами малої чисельності, мобільності, доброї оснащеності, професійності¹⁵⁵. Апробовано структуру ЗС 2000 р. під час протидії збройним спробам екстремістського "Ісламського руху Узбекистану".

Боротьба проти екстремістів має практичні наслідки. Так, у листопаді 2000 р. лідера опозиційної партії "Ерк/Свобода" Мухамада Саліха заочно засуджено до 20 років позбавлення волі, а лідерів "Ісламського руху Узбекистану" Юлдашева і Намангані – до смертної кари.

Після розпаду СРСР Узбекистан отримав у спадщину підрозділи спеціального призначення – це 15-та бригада спеціального призначення та 459-а окрема рота, згодом трансформовані в окремий спеціальний загін та навчальний полк спецпризначення для підготовки бойових підрозділів для ведення війни в Афганістані¹⁵⁶.

З 1999 р. планомірно скорочують чисельність армії. Так, у 1998 р. ЗС нараховували 100-150 тис. військовослужбовців, 2002 р. їх кількість скоротилось до 85-110 тис., а 2005 р. – до 50-55 тис. За відкритими даними зарубіжних джерел, сухопутні війська Узбекистану чисельністю 40 тис. об'єднують один танковий корпус, 10 моторизованих, одну легку гірську й одну повітрянодесантну, три повітряно-штурмові й чотири інженерні бригади, одну бригаду Національної гвардії. У мирний час Національна гвардія представлена бригадою, що нараховує 1 тис. військовиків, які охороняють стратегічно важливі об'єкти. ППО і ВПС об'єднують 7 авіаційних та вертолітних полків чисельністю 10-15 тис. осіб. Основні військово-повітряні бази розташовано біля м. Карші (Ханабад) та Андіжан (Ферганська долина). У воєнний період можуть використовуватись аеропорти у містах Термез ("Кокайди") і Чирчик. Станом на 2001 р. усі аеродроми вимагали ремонту та модернізації, яку провели американські та німецькі спеціалісти перед початком операції НАТО в Афганістані.

Міжнародна військова та військово-технічна співпраця Республіки Узбекистан полягає в забезпеченні безпеки в Центральній Азії. Вій-

¹⁵⁴ Левик Б. С. Узбекистан у пошуку військово-політичної стратегії в умовах геополітичних викликів / Б. С. Левик // Схід : аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : Український культурологічний центр, ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. – № 4 (124) – С. 139–147.

¹⁵⁵ Военно-техническое сотрудничество // АРМС-ТАСС : информационное агентство. – 2006. – № 37. – 11-17 сентября. – С. 51–55.

¹⁵⁶ Васькин И. Беды военной разведки Узбекистана / И. Васькин // Независимое военное обозрение. – 2002. – № 20.

ськово-політичні міжнародні організації, у яких перебуває Узбекистан, – це СНД, ШОС та Програма НАТО "Партнерство заради миру". Такі двосторонні відносини побудовано з Росією та США. З 1999 р. Узбекистан відмовився продовжити участь у Договорі про колективну безпеку країн СНД, вважаючи цей військово-політичний союз малоефективним. Аналогічною є позиція республіки й відносно Антитерористичного центру СНД, який з 2000 р. Узбекистан припинив фінансувати. Окрему позицію узбецькі військовики займають і щодо Координаційного комітету з питань ППО при Раді міністрів оборони СНД. Цей комітет проводить щорічні навчально-командні тренування із ППО країн СНД. З 2001 р. Узбекистан припинив свою участь у бойових стрільбах у межах навчань "Бойова співдружність", залишившись учасником командно-штабних навчань. Участь у Шанхайській організації співпраці (ШОС) дає Узбекистану змогу активізувати свої дії щодо участі в системі колективної безпеки регіону, а також маневрувати між двома регіональними лідерами – Китаєм та Росією, контролюючи їхні інтереси щодо своєї країни.

Співпраця Узбекистану з організацією Північноатлантичного договору розпочалась 1994 р. у межах програми "Партнерство заради миру" (ПЗМ). 1995 р. РУ почала брати активну участь у миротворчих навчаннях НАТО. Відповідно до програми підготовки ПЗМ військові Узбекистану проходять підготовку в США, Німеччині, Італії, Норвегії, Туреччині. ФРН використовує аеродром "Кокайди" для забезпечення миротворчого контингенту в Афганістані¹⁵⁷. У березні 2002 р. Уряд РУ підписав Меморандум про військово-технічне співробітництво з Туреччиною, а в червні цього ж року – з Польщею.

Активізація дій екстремістських збройних формувань 1999-2000 рр. на кордоні між Узбекистаном, Киргизстаном та Таджикистаном сприяла посиленню військово-політичної ролі Росії в Центральній Азії. Узбекистан не ставить під сумнів взаємовідносини з Росією, маючи на увазі тільки двосторонній формат, відмовляючись від участі в багатосторонніх взаємовідносинах. Республіка погоджується з довгостроковими інтересами Росії в цьому регіоні. Вийшовши з ОДКБ у лютому 1999 р., Узбекистан одночасно восени 1999 р. підписав Договір про поглиблення військово-технічної співпраці з Російською Федерацією. РУ усвідомлює загрозу, яка може прийти з півночі Афганістану, але умови для її ліквідації бажає обговорювати то винятково з Росією, то винятково зі своїми сусідами – Киргизстаном та Таджикистаном, що свідчить про невизначеність стратегії в зовнішньополітичних відносинах. Деякі

¹⁵⁷ Мары станет военно-воздушной базой НАТО // Мусульманский Узбекистан. – 2009. – 6 апреля.

представники військово-оборонних кіл Узбекистану вважають, що ісламську загрозу Росія нагнітає штучно з метою розмістити в ЦА свої військові бази та зберегти свій статус зовнішнього лідера в регіоні. На практиці взаємовідносини з Росією у військово-технічних питаннях передбачають постачання артилерійських систем, гелікоптерів (Ка-50-2), засобів ППО і боеприпасів. Російські військові вищі збільшили квоту для узбецьких військових, зокрема льотчиків та загальновійськового командного складу. На Ташкентському авіаційному виробничому об'єднанні ім. В. Чкалова намагаються налагодити спільне виробництво військово-транспортного літака Іл-76 МФ, а також відправити на ремонт на російські заводи ОПК ЗРК С-200 та С-125. 2001 р. між країнами підписано Договір про прикордонну співпрацю. Росіяни трактують підтримання миру в колишніх республіках СРСР (Кавказ, Придністров'я, Центральна Азія) як прикриття своєї стратегічної присутності в регіонах, які вийшли із СНД.

США на початку 90-х років не були готові стати гарантом безпеки в ЦА. Для Америки це був об'єкт другорядного інтересу, який пов'язували з Росією та Китаєм. Ситуація змінилась 7 жовтня 2001 р. із початком військової операції в Афганістані. РНБ Узбекистану офіційно підтримала дії США й зголосилася надати відповідну допомогу в ліквідації баз і таборів терористів на території Афганістану. Між країнами було підписано угоду про надання повітряного простору та необхідної інфраструктури. Узбекистан застеріг США щодо заборони проведення наземних військових операцій проти Афганістану, а також організації бомбово-штурмових атак зі своєї території. Для цієї операції було надано аеродроми "Ханабад", "Кокайди" і "Тузель", які використовували для гуманітарних, пошуково-рятувальних та розвідувальних цілей. Протягом 1995-2000 рр. у США пройшли навчання 150 офіцерів узбецької армії. Американські військові беруть участь у військових навчаннях на території Узбекистану ("Баланс-2000"). Армія США забезпечувала охорону кордонів республіки, а військовослужбовцям надала спецспорядження. США мають свою військову базу на території Узбекистану, у Ханабаді, де дислоковано 1,5 тис. американських військових¹⁵⁸. За відкритими джерелами Великої Британії, на базі дислоковано 1 200 військових, які представляють загони 720-ї тактичної групи командування спеціальних операцій ВПС США, підрозділи 10-ї гірської дивізії, підрозділи 96-го батальйону зі зв'язків із цивільною адміністрацією, частини радіоелектронної боротьби та розвідки. На базі розміщено військово-транспортні літаки, гелікоптери пошуково-рятувальних

¹⁵⁸ В Узбекистані знову відкривається американська військова база // Новий регіон – Політика. – 2008. – 5 марта.

служб, літаки радіоелектронної та психологічної боротьби (ЄС-130 "Командо соло"), безпілотні літаки-розвідники "Предатор". На цьому ж аеродромі розміщено й військові літаки ВПС Узбекистану. У відповідь США збільшили розміри фінансової допомоги Узбекистану та рівень інвестицій в економіку республіки до 8 млрд \$. Оснащення збройних сил РУ планується замінити за стандартами НАТО, створити вітчизняні виробничі бази для ремонту та випуску деяких видів озброєння та військової техніки, заплановано зробити єдину інтегровану систему зв'язку та протиповітряної оборони. Військові американської армії підписали угоду, за якою взяли на себе зобов'язання знешкодити біологічну зброю, яка знаходиться на острові Відродження в басейні Аральського моря. У березні 2002 р. під час офіційного візиту Президента Узбекистану І. Карімова до США було підписано Декларацію про стратегічне партнерство й співпрацю в політичній, економічній, безпековій та юридичних сферах, а також Угоду про співпрацю щодо нерозповсюдження ядерних технологій. Узбекистан зацікавлений у присутності американських військових доти, доки в регіоні не запанує стабільний мир та спокій. Політики США мають різні думки щодо цього. Основна – це захист власних національних інтересів у будь-якому регіоні планети, якщо загроза виходить із нього.

Чинна Військова доктрина (2000 р.) складається з трьох частин: загальна, політичні питання та військово-політичні аспекти. У документі чітко зазначено основні загрози національній безпеці: тероризм та релігійний екстремізм. Формуючи військово-політичний курс, уряд виходить із можливості виникнення локального конфлікту, швидше за все транскордонного й тісно пов'язаного з релігійним екстремізмом, політичним тероризмом, нелегальною торгівлею зброєю та наркотиками. Доктриною передбачено створення інтегрованих, високомобільних та самодостатніх збройних сил, основним завданням яких є підтримка миру. Особливу увагу зосереджено на підвищенні боєздатності прикордонних військ. Ташкент декларує дружні відносини із сусідами – це особливо актуально щодо Таджикистану та Киргизстану. Військову співпрацю заплановано із США, ЄС, Японією, Китаєм, СНД та НАТО. Військова доктрина визначає основні принципи військової політики й аналізує військову ситуацію в азіатському регіоні. Республіка відмовляється від ядерної зброї. Не має претензій до інших країн, хоча питання спільного кордону повністю не врегульовані. Відповідно до Військової доктрини до основних завдань Збройних сил відносять і врегулювання внутрішніх конфліктів.

Армія РУ нараховує 55 тис. військовослужбовців, на 1 січня 2000 р. кількість військовослужбовців становила 80 тис. Це найбільша

за чисельністю армія серед республік ЦА. Більшість військових підрозділів мають досвід ведення бойових дій в Афганістані. Штаб оперативного командування має у своєму підпорядкуванні чотири військові округи. Кожний ВО укомплектований армійською бригадою (мотострілковою, танковою і десантно-штурмовою).

У період 1991-1999 рр. перед армією стояло завдання захистити республіку від зовнішнього ворога. З початку 2000 р. і до сьогодні основне завдання полягає в протистоянні регіональним загрозам.

Озброєння армії в основному радянське, 1980-х років випуску. Армія розпочала процес переозброєння та модифікації. Поставку нових видів озброєння та техніки проводить Росія, США, Туреччина.

Сухопутні війська нараховують близько 40 тис. осіб, на озброєнні яких знаходяться такі види озброєння: танки (Т-72, Т-62, Т-64); бронетранспортери, бронемашини та бойові машини (БРДМ, БРМ-1К, БМД-1, БМД-2, БМП-2, БТР-Д, БТР-60, БТР-70, БТР-80). Артилерія має наступні типи озброєння: САУ 2С1 "Гвоздика", 2С3 САУ "Акація", 2С7, 2С9, 2С12, 122-мм гаубиця Д-30, 152-мм гармата 2А36, буксирна гармата Д-20, РСЗВ "Град", РСЗВ 9К55 "Град-1", РСЗВ "Ураган". За даними Академії військових наук РФ, на озброєнні Узбекистану є 370 танків (2000 одиниць знаходяться на зберіганні та законсервовані), 270 БМП, 300 БТР. Слід зазначити, що дотримуючись радянських традицій озброєння та військової техніки, Узбекистан розділяє їх використання на навчально-тактичне та стратегічне. Перше використовується в повсякденній службі й при проведенні навчальних заходів, друге розконсервовується тільки у военний час.

ВПС представлені фронтовими бомбардувальниками Су-17 та Су-24, полком штурмовиків Су-25, полком винищувачів МіГ-29. Армійська авіація має до 40 гелікоптерів Мі-24 та Мі-8.

Американські та натівські інструктори брали активну участь у підготовці узбецьких військових фахівців. Після повернення Узбекистану в ОДКБ американські військові контакти послабшали. Ташкент почав більше орієнтуватись на Росію. Уряд має намір продовжити реформування армії та підвищувати її боєздатність. 2008 р. Узбекистан витратив \$ 1,08 млрд на оборону, що становило 4 % від ВВП¹⁵⁹.

Інформаційні джерела узбецької армії вказують на низький рівень професійної підготовки військовослужбовців, погану дисципліну, наявність фактів розкрадання майна, безвідповідальність командирів. Накази міністерства оборони не виконуються і радикально не можуть змінити

¹⁵⁹ Клименко А. Ф. Военные Доктрины и концепции стран АТР. Россия и АТР: безопасность, сотрудничество, развитие / А. Ф. Клименко. – М. : Изд. Ин-та Дальнего Востока РАН, 2002.

ти ситуації на краще. Армія живе своїм життям, налагодити яке можна дієвими заходами. Призовний контингент залишає бажати кращого і за фізичними, і за психологічно-освітніми даними.

На території країни відбувається запланована передислокація військових частин для запобігання вторгненню терористичних груп, як це відбувалося у 2002 р. у гірських районах Сурхандар'їнської і Ташкентської областей. Основну увагу скеровано на формування гірських батальйонів.

Питання тероризму та релігійного екстремізму залишається проблемним для Узбекистану, особливо з 1999 р. Це, зокрема, терористичні акти 1999 р., 29-31 березня 2004 р. у Ташкенті ("Ісламський джихад"), Андижанські події 13 травня 2005 р.

Андижанська область знаходиться у Ферганській долині – це найбільш східна частина республіки, яка межує з Киргизстаном і є найбільш густозаселеною. Тут проживає 10 % усього населення республіки, переважно це узбеки, киргизи, росіяни. В області важка соціальна ситуація через високий рівень безробіття, що є основною причиною радикальних настроїв та щорічних масових виступів/конфліктів¹⁶⁰.

Узбекистан має складні дипломатичні стосунки з Таджикистаном. З 2000 р. між країнами існує візовий режим. Спільний кордон 13 років замінований протипіхотними мінами. Узбецька влада пояснює цей крок боротьбою проти можливого проникнення на територію бандформувань і терористів. Однак за цей час на узбецьких мінах не підірвався жоден терорист, зате загинуло 74 мирних жителів. 20 років обидві країни не мають між собою авіаційного та автомобільного сполучення. Крім суперечливих ділянок спільного кордону між країнами, не вирішеними залишаються проблеми електроенергії, води та газу. Узбекистан потребує памірської льодовикової води. У свою чергу, Таджикистан потерпає від недостатньої кількості електроенергії та залежний від узбецького газу.

В Узбекистані не врегульовані територіальні відносини із Киргизстаном. За радянський період кордон устанавлювався на основі адміністративного поділу, який не брав до уваги історичних, етнічних факторів. Із 1400 км спільного кордону 320 км залишаються предметом суперечок. Найчастіші прикордонні конфлікти трапляються в місцях знаходження узбецького анклаву Сох у Киргизстані. Масові заворушення тут повторюються періодично, практично щороку. Населення перекриває дорогу, зрізає опори електропередач, виводить із ладу водопровід, допускає фізичне насилля, захоплює заручників. Війська не втручаються в

¹⁶⁰ Узбекистан: восстание в Андижане // Доклад МГП.К. – Ош-Брюссель, 2005. – 25 мая.

процес урегулювання. Цим займаються правоохоронні структури. Не вирішене питання про використання води у Ферганській долині, де розподіл води між узбецькими, киргизькими та таджицькими кишлаками іноді супроводиться озброєними мешканцями. Такі ж проблеми виникають при використанні пасовищ.

Ворогами узбецького суспільства названо ісламські партії "Хізб-ут-Тахрір-Ісламі" (Партія ісламського визволення), Ісламський рух Узбекистану, ісламських вахабітів, релігійну секту "Акрамія". У 2005 р. після придушення виступів протесту в м. Андіжані був заарештований та засуджений до 10 років ув'язнення лідер місцевої світської опозиційної "сонячної коаліції".

Деякі недержавні громадські організації Узбекистану критикують режим президента І. Карімова за авторитарний стиль правління й концентрацію влади, збільшення кількості представників правоохоронної системи, переслідування за політичні та релігійні переконання. За деякими даними, МВС республіки нараховує до 950 тис. співробітників. За 1997-2007 рр. в Узбекистані було засуджено 12 тис. громадян, із них 8 тисяч відбувають покарання за релігійні переконання й незгоду з правлячим режимом. У країні діє мережа помічників спецслужб. Створення у великих містах під'їздомів, домкомів, махалій, посбонів (платних помічників міліції) полегшує збирання інформації для правоохоронних органів. Збори махалій, яких нараховується до 12 тис., не тільки розподіляють соціальну допомогу для особливо бідних, але й доповідають про раніше засуджених, складають списки ісламістів. 90 % жителів країни отримують інформацію за допомогою телебачення, що полегшує маніпулювання їхньою свідомістю.

Про причетність до терористичних актів в Узбекистані не заявляли представники відомих світових ісламських терористичних організацій: "Аль-Каїда", "Братів-мусульманів", "Талібів". Існуючі опозиційні політичні партії "Бірлік", "Ерк", "Озоддекконлар" декларують мирний спосіб приходу до влади. Іслам не заборонено в республіці. Релігійні діячі не давали "фетру" (добро) на проведення терактів на території Узбекистану й усіяло засуджують такі випадки. У республіці штучно створили образ ворога в особі віруючих мусульман.

29 серпня 2009 р. біля ташкентської мечеті "Кукча" відбулась стрілянина між узбецькими правоохоронцями й групою невідомих. Це дало змогу затримати велику кількість запідозрених у замаху на імама Ташкента та області. На лаву підсудних потрапило 57 (!) осіб.

Боротьбу проти терористичних актів на території Узбекистану підтримує Росія. Правоохоронні органи республіки не допускають, згідно з міжнародними домовленостями, західних слідчих для участі в допи-

туванні осіб, засуджених за звинуваченнями в тероризмі й екстремізмі, не дозволяють міжнародним гуманітарним службам відвідувати тюрми, де відбувають покарання такі особи. За даними ЦРУ, у терористичних актах в Узбекистані не вбачають зв'язку із міжнародною системою тероризму. Одночасно США, ігноруючи порушення прав і свободи особи в Узбекистані, особливо після 11 вересня 2001 р., продовжують посиляти матеріальну допомогу й надавати військово-політичну підтримку уряду І. Карімова для боротьби з релігійними екстремістами.

У своїх дослідженнях науковий співробітник Інституту релігії й політики Зураб Тодуа (Москва) вважає, що екстремісти Узбекистану мають підтримку з-за кордону. Протестні виступи узбеків 13 травня 2005 р. в Андижанській області мали внутрішні, соціальні причини. Уряд спробував покращити умови життя сільгоспвиробників, надавши їм різноманітні пільги, зменшивши кількість фінансових перевірок, запровадивши контроль за соціальними виплатами. У силових структурах було проведено кадрові чистки, що мало унеможливити витік інформації. Уряд республіки ліквідував акредитацію зарубіжних фондів (Фонд Сороса, "Євразія"). Керівництво держави вважає основною загрозою наявність і діяльність підпільних релігійних, ісламістських, екстремістських організацій. Зусилля правоохоронної системи Узбекистану скеровано насамперед проти партії "Хізбут-Тахрір", вахабітів, "Акромії", Ісламського руху Узбекистану¹⁶¹.

Представники політичної партії "Хізб-ут-Тахрір" (Партія ісламського визволення) брали активну участь у "маковій революції" в Киргизії ("ошські загани"). Їм приписують основну організаційну роль в Андижані. Уряд стурбований спробою створення екстремістського анклаву у Ферганській долині. З 2006 р. діяльність цієї політичної сили послабилася на території Узбекистану, перемістившись у Киргизію, де її діяльність майже легалізована. Багато міжнародних експертів вважають цю партію мирною.

Вахабіти турбують уряд Узбекистану ще більше, ніж опозиційні партії. Молодіжний вахабітський рух не тільки поширює свої ідеї – він готовий до радикальних дій. У Ферганській долині майже в кожній мечеті є молодіжні групи, які дотримуються вахабітських звичаїв. Вони отримують широку підтримку серед молоді й бідних.

"Акромія" – релігійно-екстремістська секта, яка виникла в Андижанській області 1992 р. Багато експертів вважають учасників цієї секти бойовим підрозділом політичної партії "Хізб-ут-Тахрір". Представники секти не визнають світських законів і закликають до створення

¹⁶¹ Военно-промышленный курьер. – 2008. – № 21 (217).

халіфату за законами шаріату, використовуючи насильницькі методи. Їхнього лідера Акрама Юлдашева в 1999 р. засудили на 17 років за антиконституційну діяльність. Узбецький уряд жорстоко придушує прояви ісламського екстремізму, однак факт виділення за останні 25 років Саудівською Аравією близько \$ 75 млрд на створення у 20 країнах світу вахабітських мечетей, організацій, ісламських центрів насторожує, тому що частина цих коштів потрапляє в Узбекистан.

Дві країни – Узбекистан й Україна – співпрацювали в межах ГУУАМ та натівської програми "Партнерство заради миру" до 2002 р.¹⁶². Узбекистан уклав угоду про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна. Цю угоду, яку ратифікував український парламент, було прийнято відповідним законом за № 201/95-ВР від 02.06.1995 р.

Вертикаль влади в Узбекистані традиційно побудована за клановим принципом, що унеможливило потрапляння до неї "чужих". Відповідно до Конституції в республіці існують такі демократичні інститути, як парламент, політичні партії, омбудсмен. У 2004 р. у виборах Президента брали участь 5 квазіполітичних партій, які були лояльні до особи чинного, водночас і майбутнього президента. Дві партії "Бирлік" (лідер – Абдурахім Пулат, емігрував до США) та "Ерк" (Демократична партія, лідер якої (Мухаммад Саліх) попросив політичного притулку в Норвегії) навіть не пройшли реєстрації. У республіці закріплюється нова історична доктрина походження узбеків від Тимура-Тамерлана, що має за свідчувати їх національну винятковість.

Економіка Узбекистану потребує інвестицій у будь-яку галузь. Глибока політична криза в республіці унеможливило прихід інвесторів.

Світова спільнота дотримується думки про порушення прав людини в Узбекистані й за найменшої нагоди демонструє своє ставлення до правлячих кіл країни. Так, донька президента країни Гульнара Карімова не змогла потрапити в США на показ мод у 2011 р. саме через це.

У 1992 р. Іслам Карімов побоювався громадянської війни, що розгорілась у сусідньому Таджикистані, тому вступ до ОДКБ у цьому ж році й ратифікація відповідного договору 1994 р. гарантували військово-стратегічний спокій і надію. У 1999 р. Ташкент відмовився продовжувати Договір ОДКБ, припинивши своє членство в організації. Криваві події в Андижані навесні та влітку 2005 р. примусили Узбекистан повернутись в ОДКБ. Перебуваючи в цій організації, країна здійснювала особливу політику: не ратифікувала 15 угод і протоколів, найважливі-

ший із яких – формування КСОР (колективні сили оперативного реагування). Російські військові експерти В. Жарихін (Інститут країн СНД) та К. Сивков (Академія геополітичних проблем) вважають, що Узбекистан послідовно й цілеспрямовано саботує всі ініціативи з розвитку ОДКБ та ШОС, змінюючи зовнішньополітичний курс на США та НАТО. Такий курс у майбутньому приведе до антиросійської політики в регіоні, що змусить Росію думати про втрату позиції в стратегічно важливому для неї регіоні. Експерт Московського центру Карнегі А. Малешенко зазначив, що ОДКБ – організація розмов і декларацій, за 20 років свого існування жодного разу не проявила себе в справжній справі, пов'язаній із безпекою на території СНД. Прикладом може бути "Революція тюльпанів" у Киргизстані навесні 2011 р., коли організація не змогла відреагувати на конфлікт, визнавши свою неготовність і безсилля. РУ має серйозні проблеми з усіма своїми країнами-сусідами. Причиною є вода, електроенергія, газ, територія, пасовища. Російські компанії беруть участь у будівництві Рогунської ГЕС на річці Вахш у Таджикистані та Камбаратинської – на річці Нарин у Киргизстані, що утруднюватиме отримання води з льодовиків Паміру для Узбекистану. Викладене ускладнює військово-політичну ситуацію в Центральній Азії¹⁶³. Слід визнати, що в центрі прикордонних проблем знаходиться Узбекистан, який межує з більшістю республік ЦА, без нього в цьому питанні ніяких позитивних зрушень не буде¹⁶⁴.

В Узбекистані протягом 20 років створено авторитарний режим правління, який очолює чинний президент І. Карімов. У республіці існують кланово-родові общини, які суттєво впливають на розстановку кадрів в органах влади. Дерусифікація всіх сфер суспільного життя вказує на розбудову суто національної мусульманської держави. Населення країни здебільшого дотримується ісламської віри й звичаїв. Узбекистан визнає однією з основних загроз національній безпеці екстремістські ісламські релігійні організації та тероризм. У військовому питанні узбецькі Збройні сили зорієнтовані на багатовекторну політику, у якій ключову роль відіграє Росія та США. Росія прагне не втратити своєї присутності в країні й бажає отримати дозвіл на довгострокове перебу-

¹⁶³ Райхель Ю. Узбецький демарш / Ю. Райхель // Український тиждень. – 2012. – № 27 (244). – С. 46-47.

¹⁶⁴ Богатырев В. Кыргызская Республика вернулась в ЦА [Електронний ресурс] / В. Богатырев // Оазис : Интернет-журнал. – 2007. – № 2(46). – Режим доступу : <http://www.oasis.info/2-46-yanvar-2007/>; Иманалиев М. С. Центральная Азия: границы на замке? / М. С. Иманалиев // Правовые аспекты управления границами в Центральной Азии. – Бишкек : Академия ОБСЕ в Бишкеке, 2006. – С. 14; Каримов И. Узбекистан на пороге XXI века: угрозы безопасности, условия и гарантии прогресса / И. Каримов. – М., 1997. – С. 31–312, 372, 373.

¹⁶² Жангожа Р. Н. Трансформація ідентичності нових незалежних держав Центральної Азії в системі сучасних міжнародних відносин : дис. ... доктора політ. наук : 23.00.04 / Р. Н. Жангожа. – К., 2007.

вання у вигляді військової бази. США теж мають свою військову базу на території республіки, що створює військово-політичне протистояння. Уряд республіки прагне максимально модернізувати національну армію, збільшуючи на це фінансові видатки. Узбецька армія, за оцінками експертів, найбільш мобільна серед країн ЦА. Невизначеність у зовнішньополітичному курсі приводить до помилкових кроків (вихід/повернення до ОДКБ, ГУУАМ). Узбекистан вважає що Організація ДКБ не в стані забезпечити безпеки в ЦА, а Росія використовує ОДКБ для розширення свого впливу на регіон та реклами для продажу військової техніки й озброєння власного виробництва. В армії існує дефіцит кадрових офіцерів. Військово-промисловий комплекс республіки слабкий, тому зброю й техніку імпортують з-за кордону. США поставляє озброєння, яке знімає з бойового використання в Афганістані. Росія ж пропонує новітні зразки та посилює двосторонню співпрацю у військово-технічній сфері. Узбекистан входить до світової антитерористичної коаліції, оскільки в країні є умови для виникнення терористичних організацій ісламістського спрямування. Одночасно Узбекистан не бере активної практичної участі у військових навчаннях ШОС, обмежуючись представленням своїх спецпідрозділів в антитерористичних навчаннях ОДКБ. Чіткої зовнішньополітичної стратегії країни не визначено. Узбекистан робить спроби дистанціюватись від пострадянських міждержавних організацій ОДКБ, ШОС, ГУАМ. Одночасно Президент та уряд усвідомлюють, що не можуть самостійно уникнути існуючих загроз, які є загальними для республік Центральної Азії. Спроба створити регіональну систему безпеки з країнами-сусідами не отримала практичної підтримки. Національна армія спроможна підтримати стабільність усередині країни. Зовнішні загрози Узбекистан планує нейтралізувати в співдружності з Росією та США.

4.3. Таджикистан на шляху до воєнно-політичної стабільності

Республіка Таджикистан на відміну від більшості пострадянських республік потрапила в затяжний період громадянської війни 1992-1997 рр., яка завдала значної шкоди суспільно-політичному та економічному становищу країни. Для захисту існуючої державної влади з опозиційними військовими угрупованнями було проведено в період 1994-1997 рр. сім раундів переговорів, які завершилися перемир'ям між Народним фронтом та об'єднаною опозицією. Фактично перемир'я завершилось 2000 р., із початком парламентських виборів. Після чого настав час стабілізації. Розбудова національної системи безпеки вимагала

створення власних Збройних сил та вибору довгострокової воєнно-політичної стратегії.

Дослідження новітньої історії Таджикистану не чисельні, про що згадувалось вище.

Республіка Таджикистан (РТ) займає площу 142,1 тис. кв. км і межує з Киргизстаном (протяжність кордону 870 км), Китаєм (414 км), Афганістаном (1206 км) та Узбекистаном (1161 км) (див. додаток А, таблиця-схема № 2). Таджикистан розташований у передгір'ї Памиру й входить до Центральноазійського регіону. 93 % його території займають гори з одинадцятьма льодовиками, які є величезними природними запасами води для центральноазійського регіону¹⁶⁵. За площею РТ є найменшою країною Центральної Азії. Таджикистан не має самостійного виходу до моря. Столиця Душанбе.

Назва "Таджикистан" з'явилася 1924 р. під час національно-територіального поділу Середньої Азії та входження республіки на правах автономії до складу Узбецької РСР. Згодом (1929-1991 рр.) країна входила до складу СРСР як союзна республіка.

Територію Республіки Таджикистан умовно поділяють на чотири регіони: два гірські – Гармський і Бадахшанський – та два рівнинних – Кулябський і Ходжентський. Офіційно республіка має 2 області (Согдійську та Хатлонську) та одну автономну область – Гірсько-Бадахшанську.

Таджикистан нараховує 7,37 мільйона населення. Республіка має традиційно високий природний приріст. 90 % громадян – мусульмани. Серед населення 80 % – таджики, 17 % – узбеки й 1 % – росіяни. З 1989 р. офіційною мовою республіки є таджицька (західноіранська група індоєвропейських мов), російська залишається мовою міжнародного спілкування. Таджики – єдиний персидськомовний народ ЦА. Деякі діалекти таджицької мови не мають письмової форми, зокрема діалекти гірських районів. Російську мову продовжують використовувати у побуті близько 38 % жителів республіки. Значна частина віруючих мусульман належить до сунітів ханафітського мазхаба. Суніти – представники ортодоксальної течії ісламу, яка 2009 р. стала офіційною релігією Таджикистану. У гірському Бадахшані проживають представники східноіранського етносу (ваханайці, шугнанці, рушанці, язгулемці). Представники гірських регіонів завжди погано володіли російською мовою й були прибічниками ісламу. Після розпаду СРСР ісламістів Таджикистану очолив добре освічений глава мусульман (казіколон) Акбар Тураджонзод – представник суфійського тарікатукадірія. Сьо-

¹⁶⁵ Центральная Азия: вода и конфликт : Отчет МГПТК. – Ош-Брюссель, 2002. – 30 мая.

годні в республіці діють понад 3000 мечетей, із них 259 соборних, 20 медресе (мусульманські навчальні заклади). Деякі медресе закриваються за ініціативою державних органів. У Таджикистані є також 6 приходів Російської православної церкви. Таджикистан відходить від святкування немусульманських свят. Так, Новий рік не святкується, заборонено Діда Мороза та Снігуроньку.

Таджикистан залишається найбіднішою республікою Центральної Азії. 86 % таджиків за національними показниками знаходяться на межі бідності. У країні високий рівень безробіття, основна маса населення (до 67 %) зайнята в сільському господарстві. 72 % населення проживають у сільській місцевості, де збереглися традиційні соціальні інституції: збори старійшин (машварат), чоловічі збори (джамомад), патриліїні родові групи (авлод). Основою таджицького суспільства є сім'я – традиційно багатодітна.

Приватний сектор погано розвинений, хоча процес приватизації в країні майже завершено. Усі 22 заводи з очищення бавовни приватизовано, 8 із них належать зарубіжним компаніям. 80 % бавовни виробляють державні господарства, її половину вручну збирають школярі. Добрі врожаї бавовни отримують завдяки якісній іригації земель (до 70 %) памірською водою. 90 % бавовни експортується. Країна повністю забезпечена власною електричною енергією, яку виробляють 5 ГЕС та 2 ТЕС. Нурецьку ГЕС вважають найбільшою гідроелектростанцією в Центральній Азії – її потужність сягає 2700 МВт. Основним джерелом електроенергії є р. Амудар'я¹⁶⁶. Державним промисловим гігантом республіки залишається алюмінієвий завод (південь республіки, м. Турсун-Заде), який переважно працює на експорт, відправляючи алюміній у Нідерланди, Туреччину, що дає половину фінансових надходжень у бюджет країни. Разом із компаніями Великої Британії розробляються родовища золота в передгір'ях Паміру¹⁶⁷.

Основне навантаження перевезень (до 90 %) припадає на автомобільний транспорт. Південь і північ республіки мають ускладнене сухопутне сполучення через велику кількість гірських хребтів. Так, гірську трасу Душанбе – Айні відкрито для транспорту всього 6 місяців на рік. Комунікаційна сфера слабо розвинена. 2003 р. у республіці було 48 тис. користувачів мобільного зв'язку та 4,1 тис. – Інтернету. Такий стан пояснюється державною політикою протидії поширенню стільникового

¹⁶⁶ Амудар'я – ріка завдовжки 2 540 км, площа басейну 309 тис. км². Основний потік (74 %) формується на території Таджикистану, 13,9 % – на території Афганістану й Ірану, 8,5 % – на території Узбекистану (Прим. автора).

¹⁶⁷ Содружество Независимых Государств в 2006 году: Статистический ежегодник / Межгосударственный статистический комитет СНГ. – М., 2007. – С. 20, 57, 58, 65, 89.

зв'язку як небезпечного для здоров'я (національний парадокс – Авт.). У зовнішній торгівлі імпорту перевищує експорт. Частка торгових взаємовідносин з Україною становить 7 % від зовнішньої торгівлі.

24 серпня 1990 р., після провалу московського путчу Верховна Рада Таджикистану прийняла Декларацію про державний суверенітет Таджикицької РСР¹⁶⁸. У листопаді 1991 р. відбулись вибори президента країни на альтернативній основі. Президентом було обрано ексекретаря компартії республіки Р. Набієва.

Протистояння влади та ісламістів вилилось навесні 1992 р. у громадянську війну, яка проходила під релігійними гаслами. Економічні збитки внаслідок війни становили понад 7 млрд доларів США. У травні 1992 р. було сформовано уряд національного примирення, але це не замирило ворогуючих сторін. Між конфліктуючими сторонами проводились три зустрічі, однак без участі міжнародних представників. У республіці заговорили про відокремлення від південних територій. У збройних сутичках загинуло 15-20 тис. громадян, переважно мирне населення. Уряд із молодих безробітних сформував озброєні загони Національного фронту. Сили опозиції (ОТО – об'єднана таджицька опозиція) в умовах збройної боротьби очолили ісламісти. 30 листопада 1992 р. на саміті в узбецькому м. Термез керівники Росії, Казахстану, Узбекистану й Киргизстану прийняли рішення скерувати до Таджикистану миротворчі сили СНД у складі 500 осіб. Це рішення не було реалізовано через економічні труднощі й незгоду представників Казахстану й Киргизії. Представники Національного фронту в грудні 1992 р. вчинили розправу в Душанбе над прибічниками ісламської опозиції. У вересні 1992 р. президент Р. Набієв був захоплений в аеропорту Душанбе, де під тиском опозиції заявив про свою відставку. У грудні 1992 р. головою парламенту Таджикистану було обрано Е. Рахмонова. 13 липня 1993 р. 12-у російську прикордонну заставу знищили ісламські бойовики. У країні розпочались збройні сутички. Ці події змусили Росію перейти до рішучих дій. 24 вересня 1993 р. між Росією, Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном й Узбекистаном було підписано Угоду про Колективні миротворчі сили, 50 % фінансування яких узяла на себе Росія. Миротворчі війська охороняли стратегічні об'єкти: Нурецьку ГЕС, аеропорт у Душанбе, саму столицю та міста Кулябе, Курган-Тюбе.

У квітні 1994 р. під егідою ООН за активного посередництва Росії розпочались переговори між урядом та ОТО. Перемовини тривали в період 1994-1997 рр. і склалися з 7 раундів. Президент Таджикистану вступив у переговори з опозицією, яку на той час визнали західні краї-

¹⁶⁸ Декларація про державний суверенітет Таджикистану. 24 серпня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.tj/rus/>.

ни й міжнародні організації Європи: Франція, Бельгія, ОБСЄ. Президент погодився на формування коаліційного уряду та вибори нового законодавчого органу. Новообраний парламент – Меджліс Олі – спочатку скасував пост президента, згодом Конституція 6 листопада 1994 р. відновила президентство¹⁶⁹. Президентом незалежного Таджикистану став Е. Рахмонов, який мав підтримку Москви. Загальнонародну Конституцію Таджикистану 1994 р. було прийнято на референдумі, а 29 вересня 1999 р. доповнено та змінено також після референдуму. Текст Конституції 1994 р. позитивно оцінили експерти й спеціалісти ОБСЄ з прав людини. До цього Таджикистан мав чотири конституції: 1929 (автономна республіка), 1931, 1937 та 1979 рр.

У лютому-березні 1995 р. відбулись вибори до Меджлісу Олі – вищого законодавчого органу республіки¹⁷⁰. На територію республіки були введено миротворчі сили країн-учасниць ОДКБ, які взаємодіяли з ООН та ОБСЄ. Найбільші витрати з підтримки миру понесла Росія як основний донор ОДКБ. Російська Федерація продовжувала утримувати на території республіки свою 201-у мотострілецьку дивізію (близько 7 тис. осіб) та прикордонні війська. 19 жовтня 1992 р. було створено групу військ Федеральної прикордонної служби Росії, чисельністю 16 тис. осіб. У бойових діях брали участь військові літаки сусіднього Узбекистану. Унаслідок громадянської війни 1990-х років близько півмільйона таджиків покинули свої домівки, виїхавши в інші райони республіки, колишні республіки СРСР, близько 50 тис. переселились до Афганістану. Ситуація залишалась нестабільною. Ісламська опозиція перейшла афгано-таджицький кордон і створила табори для біженців на території Афганістану¹⁷¹. До цього, 1993 р., у Тегерані лідери опозиції заснували Об'єднану таджицьку опозицію. Тимчасового перемир'я було досягнуто лише у квітні 1994 р. на переговорах у Москві за участю представників ООН та сусідніх держав. У період 1994-1997 рр. було проведено сім раундів таких переговорів між урядом й опозицією, що привело до підписання Спільної угоди про встановлення миру і національної злагоди від 27 червня 1997 р. 1996 р. за участі Росії та Ірану вдалось досягти миру між урядом і Рухом ісламського відродження

¹⁶⁹ Достиев А. С. Конституция Республики Таджикистан 1994 года: История разработки, принятия и основные положения : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. "Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений" / А. С. Достиев. – Душанбе, 1999. – 19 с.

¹⁷⁰ Новые Конституции стран СНГ и Балтии : сб. документов [Электронный ресурс]. – [2-е изд.]. – М. : Манускрипт, 1997. – 666 с. – Режим доступа : <http://pravoznavec.com.ua/books/274/25/>.

¹⁷¹ Республіканські газети Таджикистану: Підбірка // Народна газета. – 1991-1999 рр.; Садоимармуд. – 1992-1999 рр.

Таджикистану (РІВТ). Ця угода передбачала загальну амністію, обмін полоненими, створення умов для повернення біженців, демобілізацію військових формувань із можливістю увійти до складу Збройних сил республіки та наданням 30 % посад у центральних органах виконавчої влади представникам опозиції. Для контролю за виконанням узятих зобов'язань було створено Комісію з національного примирення¹⁷².

Релігійні керівники погодились, що побудова ісламської держави в сучасному Таджикистані поки що неможлива. Їх представники створили опозицію до влади, одночасно увійшовши до владних органів. Після закінчення п'ятирічної громадянської війни 1992–1997 рр. на території республіки утворилися дві ісламські міні-республіки (Тавільдаринська зона та в Джиргітальському районі). Парламентські вибори, призначені на 1998 р., було перенесено на 1999 р., а згодом – на 2000 р. Стан громадянської війни фактично було подолано в Таджикистані в березні 2000 р., коли в республіці завершилися парламентські вибори. На прохання Президента спостерігачі ООН покинули країну. Провідна сила ОТО – Ісламська партія відродження – отримала лише три мандати в парламенті. У 2000-2005 рр. у країні настав період стабілізації. Опозиційні сили Таджикистану мають міцні зв'язки із закордонними мусульманськими організаціями, серед них і ваххабіти (радикальна течія ісламу), їх визнала світова спільнота. Суспільство й надалі не має права голосу у своїй державі. Народ, який переважно є безробітним, залишається без засобів до існування. Рівень зайнятості населення та ріст безробіття зростають, немає гарантії стабільності й безпеки.

За чинною Конституцією, Таджикистан – суверенна, правова, демократична, світська й унітарна держава, яку було проголошено Декларацією "Про державний суверенітет Таджицької РСР". Конституційний процес у країні розпочався в серпні 1990 р., коли політичний центр СРСР прийняв рішення про розроблення нової конституції для Радянського Союзу та кожної союзної республіки зокрема. Декларація, як і два інші конституційні акти: заява "Про державну незалежність Республіки Таджикистан" та постанова "Про проголошення державної незалежності Республіки Таджикистан" від 9 вересня 1991 р., стали основою для нової конституції. Тричі створювалися конституційні комісії (1990, 1992, 1993 рр.), однак їх роботу перервала громадянська війна. Робоча група запропонувала два проекти конституції з президентською та парламентською формами правління, що повністю відповідало суспільним настроям. Робоча група за 6 місяців виробила проект нової конституції, узявши до уваги пропозиції, отримані під час усенародного

¹⁷² Бокиев О. Б. Местничество и национальное примирение в Таджикистане / О. Б. Бокиев // Миротворческие процессы в Таджикистане. – Душанбе, 1998. – С. 311–319.

обговорення (їх було близько 8 тисяч). Сьогодні в країні діє Конституція від 6 листопада 1994 р. з доповненнями й змінами, прийнятими на референдумах 1999 р. та 2003 р., яка узаконює президентську республіку. Конституція може змінюватися тільки внаслідок референдуму, що робить її жорсткою. Такий механізм не дає змоги політикам "мітингової демократії" змінити Конституцію.

Главою держави є президент, якого обирають прямими таємними виборами терміном на 7 років. Президент, за вимогою Конституції, може обіймати посаду тільки двічі поспіль. Президентом може бути громадянин Таджикистану віком понад 35 років, який володіє державною таджицькою мовою й проживає в республіці останні 10 років. Президент призначає й звільняє прем'єр-міністра та членів уряду. Перші президентські вибори в республіці відбулись у листопаді 1994 р., другі – у листопаді 1999 р., треті – у листопаді 2006 р. Першим президентом Таджикистану був Р. Набієв (листопад 1991 р.), три наступних конституційні каденції президентом РТ є Е. Рахмонов. Президент республіки Е. Рахмонов провів конституційний референдум, за результатами якого він має право залишатись на своєму посту до 2020 р. На останніх президентських виборах Емомалі Рахмон переміг з результатом 83,6 %.

Представницьким та законодавчим органом Таджикистану є Верховні Збори (Меджліс Олі), які складаються з двох палат: Верхньої – Меджлісіміллі – та Нижньої палати – Меджліснамояндагон. Депутатів Верховних Зборів обирають на п'ять років. Нижню палату із 63 депутатів обирають прямим таємним голосуванням. Із них 41 депутата обирають за одномандатними округами й 22 є представниками політичних партій і громадських організацій. Перші вибори в Нижню палату відбулись 1995 р. Чинного голову цієї палати Шукурджона Зухурова обрано в лютому 2010 р. Меджлісіміллі складається з 33 членів, із яких 25 обирають непрямыми таємними виборами місцеві законодавчі органи, а 8 призначає Президент республіки. Колишні керівники держави (президенти) за їх згодою є довічними депутатами Верхньої палати.

Центральна виконавча влада представлена урядом, який очолює президент. Уряд складається з прем'єр-міністра, міністрів, голів державних комітетів, яких призначає президент за погодженням з Меджлісіміллі. Президент республіки наділений виконавчими функціями. На референдумі 26 вересня 1999 р. повноваження президента було збільшено до 7 років.

Регіональна влада представлена представницькими й виконавчими органами. В автономній області, двох територіальних областях, столиці, районах і містах діють меджліси народних депутатів, які обираються прямим таємним голосуванням на 5 років. Глав областей призна-

чає президент, вони ж висуваються ним на посади голів місцевих меджлісів. Самоврядування існує в селищах (шахрах) та селах (декхот), де діють джомаоти. Функції місцевих органів місцевого самоврядування обмежені й зводяться до загальних проблем (громадський порядок, санітарний стан тощо). Їх фінансування забезпечується з регіонального бюджету. У містах немає джомаотів, тут діють громадські ради в межах міських кварталів.

Судова система представлена Конституційним Судом, Верховним Судом, Вищим Економічним Судом, Військовим Судом, судами областей, районів, міст. Склад вищих судових інстанцій затверджується вищим законодавчим органом за поданням президента. Склади нижчих судових органів визначає президент. Термін суддівських повноважень – 5 років¹⁷³.

Зовнішня політика Таджикистану ґрунтується на розширенні міжнародних відносин з країнами світу. Серед них пріоритетне місце займають Росія, країни СНД, ОДКБ, ШОС, Євразійського економічного співтовариства, країни-сусіди в Центральній Азії, Ісламська Республіка Іран, Туреччина, Пакистан, Індія, Китай. Республіка бере участь у роботі понад 50 міждержавних організацій, зокрема ООН. Таджикистан зайняв виважену миролюбну політику в регіоні. Чітко визначився в боротьбі з міжнародним тероризмом та наркотрафіком. Таджикистан разом зі світовою спільнотою брав участь у врегулюванні збройного конфлікту на території Афганістану у форматі ООН. У період війни проти Талібану Таджикистан виступив на боці США й вітав перемогу військ афганської Північної коаліції. Республіка робить спроби розширити торговельно-економічні стосунки з країнами ЄС. Дипломатичні відносини з Україною встановлено 24 квітня 1992 р.¹⁷⁴.

До банківської системи країни входять Національний банк (1991 р.), агропромисловий банк "Шарк", "Орійон", Бізнесбанк, Зовнішекономічний банк, Ощадбанк. Серед іноземних банків представлені російські, іранські, люксембурзькі та кіпрські капітали.

Серед політичних партій, які заслуговують на увагу, слід назвати найчисельнішу Народно-демократичну партію, яка нараховує понад 120 тис. членів та вважається пропрезидентською силою. Другою за чисельністю є Комуністична партія, яка об'єднує 50 тис. комуністів. Соціалістична партія нараховує 17,5 тис. членів, Аграрна партія – 20,5 тис., Партія економічних реформ – 17 тис. осіб. Перераховані партії знаходяться на боці президента. Серед опозиційних партій, заборонених у

¹⁷³ Закон Республіки Таджикистан "О судоустройстве". – Душанбе, 1996. – 20 с.

¹⁷⁴ Маслов В. И. Региональная безопасность: история и проблемы новых независимых государств Центральной Азии...

республіці, найвпливовішими є Партія ісламського відродження Таджикистану (35 тис. членів) та Демократична партія (6 тис.).

З 1992 р. РТ входить до складу ООН, ОБСЄ, СНД, МВФ, є членом Євроазійського економічного співтовариства (договір про створення ЄвроЕС підписаний 2000 р.). 25 травня 1993 р. підписаний двосторонній російсько-таджицький Договір про дружбу, співпрацю і взаємодопомогу, яким регламентовано перебування на території Таджикистану підрозділів російської армії та прикордонників. У Таджикицькій Республіці дислоковані такі російські війська: 201-а військова база, 670-а авіаційна група та 303-я вертолітна ескадрилья в Душанбе, 191-й мотострілецький полк в Курган-Тюбе, 149-й мотострілецький полк у м. Куляб, 1109-й окремих оптико-електронний вузол системи контролю космічного простору "Нурек".

Країна має два аеропорти: у Душанбе та в Ходжанді з 5 посадковими смугами, одна протяжністю 3 км, інші – 4 та 2,5 км. Військовий аеродром Аїні використовують для забезпечення нормального функціонування 201-ї російської військової бази.

Республіка Таджикистан займає вигідне геополітичне положення в Центральній Азії. На її території розміщено найчисельнішу закордонну військову групу Російської Федерації. Країна привернула увагу військових спеціалістів США та НАТО, а також лідерів Азії, Китаю та Індії. Китай поки що обмежується наданням фінансової та військово-технічної допомоги. На початку антитерористичних військових дій 2002-2003 рр. на Півночі Афганістану Індія неофіційно допомагала Таджикистану. Індійські військові будівельники побудували військовий госпіталь у таджицькому м. Пархаре, де лікувались поранені солдати афганських північних військових формувань, які складались переважно з таджиків та узбеків. У м. Парзарі дислокований військовий аеродром, звідки надавали військову допомогу Північному афганському альянсу з боку Таджикистану. Росія теж підтримувала прихід до влади протаджицьких та проіранських сил у Кабулі. Індія поставляла антиталібанському формуванню техніку для ведення військових дій у гірських умовах на \$8 млн, надавала військові консультації, ремонтувала вертольоти Мі-17 та Мі-35, які використовувались у бойових операціях проти Талібану. Індія з 2006 р. фінансувала модернізацію військового аеродрому в Аїні, що розташований 25 км на захід від Душанбе. Фінансування відбувалось на основі двостороннього договору, підписаного ще 2002 р. За радянських часів тут був дислокований вертолітно-ремонтний завод зі своєю посадковою смугою. Тривалий час об'єкт не експлуатувався. Фінансова допомога Індії для відновлення аеродрому становила \$ 19,5 млн. Деякий час індійські спеціалісти роз-

глядали можливість розташування в Аїні власних військово-повітряних підрозділів¹⁷⁵. Будівництво аеродрому не завершено. Між Таджикистаном та Індією немає офіційної угоди про військову співпрацю. Таджикистану не вигідна така узаконена співпраця, бо це привело б до погіршення взаємовідносин із Пакистаном. Спеціалісти дослідно-аналітичного центру (зовнішня розвідка Індії) надавали інформаційно-аналітичну допомогу силам Північного Альянсу. Росія теж не проти використати таджицько-індійський проект модернізованого аеродрому для передислокації своїх 6 штурмовиків Су-25 та вертольотів Мі-8 та Мі-24.

Після завершення в Таджикистані громадянської війни 1992-1997 рр., на території республіки залишились великі запаси боєприпасів на імпровізованих складах, які майже не охороняються. Це загрожує мирному населенню та навколишньому середовищу. З 31 січня 2012 р. у Таджикистані розпочали знешкодження боєприпасів за рахунок цільового фонду програми НАТО "Партнерство заради миру" під контролем Агентства з питань технічного забезпечення й поставок. На ці цілі виділено 575 тис. євро. До фінансування долучились Велика Британія і Японія. Підписання цього договору стало першим кроком у співпраці між Таджикистаном й Альянсом. На військових складах працюють спеціалісти Швейцарського недержавного фонду з розмінування та контролю за боєприпасами. На зберіганні знаходяться авіабомби, міномети, гранатомети, ракети "земля-повітря" ручного запуску. На склади звернули увагу злочинні елементи, які прагнуть заволодіти зброєю та боєприпасами; збільшується ймовірність їх розкрадання та несанкціонованого продажу. Беручи до уваги кліматичні умови, коли влітку температура повітря тут досягає +50 градусів за Цельсієм, створюються умови для samozапалювання та детонації боєприпасів. Швейцарському фонду допомагають представники ОБСЄ і програми розвитку ООН. На території знайдено близько 30 тис. тонн боєприпасів, які необхідно безпечно утилізувати. Виконання задачі зі знешкодження боєприпасів на території Таджикистану припинить незаконну транскордонну торгівлю зброєю та боєприпасами. Поряд кордон з Афганістаном, де 2014 р. після виведення сил НАТО владу остаточно передадуть місцевим органам самоврядування. Роботу заплановано на 12 місяців після завершення набору й підготовки таджицьких військових інженерів-саперів і солдатів.

Збройні сили республіки Таджикистан, які формувались на основі партизанських загонів, створено 1993 р. До 1991 р. на території країни

¹⁷⁵ Сигов Ю. Индийская авиабаза в Таджикистане готова: первый стратегический ход в Центральной Азии сделан / Ю. Сигов // Деловая неделя. – 2007. – 13 марта.

дислокувались 1 мотострілкова дивізія, 2 окремі бригади Привольсько-Уральського військового округу. Першим військовим підрозділом стала сформована в травні 1992 р. президентська гвардія. До її складу входили жителі Кулябу – південних земель республіки. Основним завданням гвардії був розгон демонстрацій опозиції. На основі президентської гвардії згодом сформували Народний фронт. Громадянська війна тривала до 1997 р. Держава фактично була на межі ліквідації. Велику частину території контролювали польові командири й кримінальні угруповання. До 2003 р. державні органи не контролювали значної частини території Гармської області й Каратегінської долини, Кофарніхонську долину й Гірсько-Бадахшанську автономну область. У цих районах "процвітав" криміналітет, який фінансувався за рахунок наркобізнесу, "дорожніх зборів", викрадення людей.

2003 р. пройшла реформа Збройних сил РТ. До їх складу входять сухопутні та військово-повітряні сили, війська протиповітряної оборони (об'єднані в один вид ЗС), спеціальні та технічні підрозділи. У воєнний час Збройні сили додатково отримують мобільні війська, війська органів безпеки, прикордонні війська та внутрішні війська, Національну гвардію, Агентство із забезпечення спеціальним майном при Міністерстві економіки і торгівлі, військові формування цивільної оборони. Мобільні війська знаходяться в постійній бойовій готовності, частина з них готова виконувати бойові завдання на просторах ОДКБ. Загальна чисельність військовослужбовців становить 20 тис., серед них – інтегровані загони Об'єднаної таджицької опозиції (ОТО). Війська ОТО дислоковані на своїх базах у Тавільдаринському й Каратегінському районах. Основні проблеми Збройних сил – це застаріла матеріально-технічна база та відсутність достатньої кількості офіцерського керівного складу з представників титульної нації. 1997 р. уряд республіки підписав Спільну угоду з опозицією та військовий протокол до неї, якими передбачено побудову власних Збройних сил Таджикистану. Росія має провідне значення в таджицькій армії та її національній обороні. Більшість офіцерів – росіяни, які є випускниками російських вищих військових закладів. У столиці республіки Душанбе дислокована 201-а мотострілкова дивізія, чисельністю до 8 тис. військових. Рядовий склад представлений місцевими жителями. Відповідно до міждержавного Договору між Таджикистаном і Росією 1999 р., підрозділи цієї дивізії трансформовано у військову базу РФ. 2004 р. Таджикистан ратифікував Договір про статус перебування російської військової бази на своїй території. Державні кордони з Афганістаном охороняє прикордонна група Росії, до 2003 р. таку функцію російські прикордонники здійснювали й

на кордоні з Китаєм¹⁷⁶. На цей період чисельність росіян на території республіки становила до 14,5 тис. осіб. Росія планує створити свою оперативну групу ФСБ у складі прикордонної групи. У майбутньому заплановано поступово передавати охорону кордону таджицьким військовим¹⁷⁷. Після терористичної атаки 11 вересня 2001 р. у Вашингтоні Таджикистан дозволив використовувати свої аеродроми в Душанбе й Кулябі Збройним силам США та європейським країнам-членам НАТО для проведення антитерористичних операцій проти сил Талібану на території Афганістану. 2002 р. Таджикистан став учасником програми НАТО "Партнерство заради миру". Їх співпраця полягає в об'єднанні зусиль у боротьбі проти тероризму. Спеціалісти НАТО допомагають створювати навчальні курси з підготовки антитерористичних підрозділів на базі Військового інституту, який готує військові кадри, проводить спільні військові навчання Таджикистану і з Індією. Таджикистан склав список військових підрозділів, готових для участі в операціях НАТО. Серед них: взвод сухопутних військ, групи штабних офіцерів та військових лікарів. У межах ініціатив Ради "Росія-НАТО" готують персонал у сфері безпеки кордону, боротьби з транскордонною злочинністю, незаконним обігом наркотиків. Заплановано створення спеціального фонду програми ПРМ для знищення боєприпасів та оцінювання безпеки на об'єктах зберігання зброї. Відповідно до Індивідуальної програми та стандартів НАТО бюджетні військові витрати республіки заплановані в розмірі 4 % ВВП¹⁷⁸.

Військову доктрину Таджикистан прийняв у жовтні 2005 р. – одночасно з військовою доктриною Росії¹⁷⁹. Цей документ належить до перехідного етапу побудови демократичної держави та її національної оборони. Військова доктрина складається зі стандартних розділів: військово-політичного, військово-стратегічного та військово-економічного. Доктрина має оборонний характер. Таджикистан декларує, що не має територіальних претензій до сусідніх держав. У документі згадано про складну економічну ситуацію в країні, що унеможливило створення потужних та чисельних військових угруповань. Доктрина передбачає модернізацію Збройних сил відповідно до економічного потенціалу країни. Оборонний бюджет республіки зростає. Так, 2008 р. він стано-

¹⁷⁶ Панфилов В. Германия берет под контроль таджикскую границу / В. Панфилов, А. Розз // Новая газета. – 2008. – № 082 (4343). – 18 апреля.

¹⁷⁷ Тутубалина О. Торг уместен. Россия и Таджикистан могут поменять формат военного сотрудничества / О. Тутубалина // Центральноазиатский портал. – 2009. – 21 августа.

¹⁷⁸ Закон Республіки Таджикистан "Про оборону" // Відомості (Абори) Маджлісі Олі РТ. – 1995. – № 23-24. – С. 366.

¹⁷⁹ Військова Доктрина Республіки Таджикистан. Постанова № 103 ВР РТ від 3 жовтня 2003 р.

вив \$ 79 (63) млн, що становить 1,7 % від ВВП, тоді як 2005 р. він становив \$32,3 млн¹⁸⁰. 2008 р. Російська Федерація надала фінансову допомогу Таджикистану на суму \$ 1 млрд для переозброєння армії¹⁸¹.

Свою військову безпеку Таджикистан забезпечує за допомогою країн-учасників ОДКБ, ШОС та СНД, а в глобальному значенні – з усіма членами ООН. Згідно з військовою доктриною Таджикистану 2005 р. допускається висока ймовірність виникнення військового конфлікту (інциденту, акції) або локальної війни в Центральній Азії з подальшою трансформацією в регіональну війну. Таджикистан відмовився від створення потужних військових угруповань. Основними дестабілізуючими факторами називають нарощування релігійного та етнічного екстремізму, наявність релігійних протиріч, існування внутрішніх збройних конфліктів. Військова доктрина ґрунтується на оборонній доцільності, невизнанні військової сили як домінанти для вирішення міжнародних проблем, відмові від застосування ядерної зброї, відсутності територіальних претензій, незастосуванні військової сили для агресії, дотриманні міжнародного миру та безпеки¹⁸².

За оцінками європейських експертів, Таджикистан не привабливий для іноземних інвестицій через незрозуміле для них законодавство, втручання держави у приватний бізнес, наявність корупції, слабку телекомунікаційну систему, малу кількість фахівців, неграмотність персоналу. МВФ 2008 р. висунув вимогу до Таджикистану про повернення половини суми раніше отриманого кредиту, оскільки його було надано на підставі сфальсифікованих таджицьким урядом документів.

Перший Закон Республіки Таджикистан "Про оборону" було прийнято 23 червня 1993 р. Основою оборони країни вважають постійну бойову готовність військової організації. Організація оборони повинна відповідати вимогам Конституції та воєнній доктрині. Згідно зі ст. 1 Закону до оборони Таджикистану можна залучати участь ЗС інших країн.

Сучасна військова політика держави формується на основі закону "Про оборону" та військової доктрини, а також законодавчих основ у цій сфері¹⁸³. Серед основних функцій парламенту на спільних засідан-

нях передбачено затвердження указів Президента про введення надзвичайного й військового стану в країні, оголошення війни, підписання миру, призначення Міністра оборони. Нижня палата приймає закони у сфері оборони, затверджує структуру та чисельність Збройних сил, військову доктрину, ратифікує та денонсує міжнародні договори у військовій сфері. Верхня палата схвалює закони у військовій сфері, прийняті нижчою палатою. Відповідно до основного закону Президент Республіки визначає державну політику у військовій сфері, подає на затвердження парламенту проекти військової доктрини, визначає основні напрями військової співпраці з іншими державами, формує Раду безпеки, затверджує концепцію та плани військового будівництва, оголошує військовий стан¹⁸⁴. Рада безпеки РТ є колегіальним органом і функціонує відповідно до закону й положення про Раду безпеки. Основні функції уряду у воєнній сфері полягають у забезпеченні інфраструктури Збройних сил, підтриманні високої бойової готовності, підписанні й денонсуванні міжнародних військових договорів, затвердженні положення про Міністерство оборони.

У червні 2003 р. у Таджикистані заарештували та засудили до 16 років позбавлення волі одного з керівників опозиційної Партії ісламського відродження Таджикистану Шамсуддіна Шамсуддінова. У квітні 2005 р. було затримано й засуджено до 23 років позбавлення волі лідера Демократичної партії Таджикистану Махмадрузі Іскандерова. У серпні 2006 р. до довічного ув'язнення засудили потенційного кандидата на пост Президента Гафора Мірзоева.

Ісламські організації цілеспрямовано впроваджують мирний, напіввійськовий експорт ісламської революції. У період громадянської війни в Таджикистані 1992-1997 рр. значна частина військових угруповань Об'єднаної опозиції й населення були змушені покинути територію республіки, перейти таджицько-афганський кордон й осісти в північних провінціях Афганістану: Балхе, Тахорі, Кундузі, Бадахшані. 30 тис. таджицьких біженців проживали на території Мазарі-Шаріф, яку контролював узбецький генерал А. Дустум, який категорично заборонив військову підготовку таджицької опозиції. Інша частина біженців знаходилась на території, яку контролювало Ісламське товариство Афганістану і на яку Іран безпосередньо мав вплив. Напіввійськові методи поширення іранської революції використовує група "Аль-Коде", яка є складовою "Корпусу охоронців ісламської революції" (КХІР) Ірану. Керівництво цієї групи відповідає за підготовку терористів та координацію їхніх дій. Спеціальні підрозділи КХІР знаходяться під опікою іран-

¹⁸⁰ Военно-промышленный курьер. – 2008. – № 1 (217). – 9-15 января; ВПК России. Внеэкономическое сотрудничество // ТС ВПК : информационное агентство. – 2008. – Январь-март.

¹⁸¹ Военно-техническое сотрудничество // АРМС-ТАСС : информационное агентство. – 2006. – № 12. – 20-26 марта. – С. 15–16.

¹⁸² Левик Б. С. Таджикистан на шляху до воєнно-політичної стабільності / Б. С. Левик // Схід : аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : Український культурологічний центр, ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. – № 5 (125) – С. 137–145.

¹⁸³ Об обороне : Закон Республики Таджикистан от 4 ноября 1995 года № 208 (по состоянию на 29 декабря 2010 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=11300.

¹⁸⁴ Президент Республики Таджикистан. Официальный сайт. Законодательные акты [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.prezident.tj/ru/taxonomy/term/5/67>.

ських спецслужб. Для прикриття своєї терористичної діяльності група використовує воєнізований ісламський рух "Харакят-уль-ансар" ("партизанський рух")¹⁸⁵.

Непрості стосунки в Таджикистану із сусіднім Узбекистаном. У важкодоступних районах Паміру фактично немає державного кордону. Узбецький Наманганський батальйон, до складу якого входили прибічники радикального ісламу, воював у складі ОТО проти урядових військ. Таджикистан надає електроенергію південним районам Узбекистану через загальну енергосистему Центральної Азії. 4 липня 1993 р. Таджикистан й Узбекистан підписали Договір про дружбу, співпрацю і взаємодопомогу. Для політичної стабілізації й урегулювання конфлікту 10 січня 1997 р. між Узбекистаном, Казахстаном і Киргизстаном був підписаний Договір про дружбу, до якого після внутрішнього врегулювання 26 березня 1998 р. приєднався й Таджикистан. Основною проблемою стосунків між Таджикистаном та Узбекистаном залишається питання памірської води. Узбекистан протестує проти планів будівництва Рогунської ГЕС, що дало б Таджикистану змогу регулювати стік р. Амудар'ї й стати енергетично незалежним. Одночасно Таджикистан залежить від постачання узбецького газу. Ускладнюють взаємовідносини й мінні поля на деяких ділянках узбецько-таджицького кордону. Договір про спільний кордон було підписано 2002 р. Остаточо питання спільного кордону залишається неврегульованим.

Із таджицькими біженцями провадять активну ідейно-пропагандистську роботу ісламські партії Таджикистану, які користуються підтримкою з-за кордону. На території республіки розпочато будівництво мечетей, релігійних шкіл-медресе, ісламських культурних центрів, постійно ведуться радіо- та телепропаганда на мусульманському пострадянському просторі, видаються друковані пропагандистські видання.

Військово-політичні взаємостосунки існують у Таджикистану і з США. 2002 р. у Сполучених Штатах почало функціонувати посольство Таджикистану. Аеродром Кулябе використовували американські льотчики-учасники гуманітарної місії ООН на території Афганістану. Американці збудували мости через р. Пяндж (2002 р., 2007 р.). Уряд США

¹⁸⁵ О вооруженных силах : Закон Республики Таджикистан от 14 декабря 1996 г. № 316 (В редакции Закона РТ от 29.11.2000 г. № 19, № 31, 28.02.2004 г. № 5, № 21, 01.03.2005 г. № 79, 25.07.2005 г. № 108, 28.12.2005 г. № 141, 05.03.2007 г. № 225, 05.03.2007 г. № 230) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=9005; У Таджикистані розпочалась спецоперація проти банди вбивць генерала спецслужби. Офіційний сайт LB.ua. Новини. 24.07.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://world.lb.ua/news/2012/07/24/162177_tadzhikistane_nachalas.html; Назриев Д. Республика Таджикистан: история независимости (хроника событий). Год 1993-й / Д. Назриев, И. Сатаров. – Душанбе : Ирфон, 2006.

виділяє кошти для укріплення кордону з Афганістаном та посилення боротьби з транзитом наркотиків.

Налагоджено співпрацю Таджикистану з Туреччиною та Пакистаном, які реконструюють лінії електропередач між Афганістаном та Республікою Таджикистан. Прийнято рішення про будівництво трансафганської автомагістралі через Таджикистан – Афганістан до Пакистану.

Активізуються взаємостосунки з КНР, Іраном. Представники останнього будують Сангтудинську ГЕС-2 і тунель "Істіклол" на перевалі Анзоб.

На території республіки Таджикистан під час громадянської війни 1992-1997 рр. проводились підірвні терористичні акти, метою яких було створення умов для ісламської революції. На території Північного Афганістану створювались таджицькі напіввійськові табори й бази для підготовки бойовиків для опозиційних сил. Внутрішня нестабільна політична ситуація в Таджикистані загрожує усій Центральній Азії й потребує постійного міжнародного контролю. 2000 р. на прохання президента спостерігачі ООН залишили країну. Таджицько-афганський кордон у Гірсько-Бадахшанській автономній області продовжує бути міжнародним наркотрафіком. Звідси наркотики дорогою Хорог-Ош потрапляють до Ферганської долини, а далі по всьому периметру таджицько-киргизького кордону продовжують свій шлях до Європи. Наркокур'єрів вербують із таджицьких та узбецьких біженців в Афганістані. Гірська територія, яка становить більшу частину держави, погано контрольована силовими відомствами. Військові формування опозиції забезпечуються озброєнням для ведення бойових дій малої і середньої інтенсивності. На територію республіки опозиція закидає диверсійні групи для дестабілізації ситуації в країні.

Таджикистан є одним із гравців регіональної безпеки в Центральній Азії. Збройні сили Таджикистану підтримують свою бойову спроможність завдяки присутності значних військових підрозділів Росії. Військова безпека країни забезпечується багатовекторними зовнішньополітичними відносинами з країнами ЄС, НАТО, США, країнами Азії. Внутрішні загрози та ризики нейтралізуються правоохоронною системою країни, а також компромісними рішеннями між урядом, президентом та опозицією. Збройні сили за наказом президента та після затвердження цього рішення парламентом можуть використовуватись усередині країни. Стан військової оборони забезпечується вимогами Конституції, законами "Про оборону", "Про Збройні сили Республіки Таджикистан", воєнною доктриною, концепцією та програмами військового будівництва, ратифікованими міжнародно-правовими актами. Розроблення, упровадження, дотримання та виконання законодавчих поло-

жень – це завдання Меджлісу, президента, уряду, Міністерства оборони, інших державних інституцій. У країні залишається багато проблем, що несуть внутрішні загрози: низький життєвий рівень, різке посилення фундаменталізму в релігії та її втручання в державні справи. Таджикицьке суспільство розділилось, що стало причиною громадянської війни 1992-1997 рр., економічна криза збільшила прошарок незадоволених та протестних кіл, погіршилась криміногенна ситуація. Гарантом незмінності встановленої моделі державного управління є конституція, зміни до якої вносяться тільки через всенародний референдум. Реальна влада в країні належить президенту.

Війська Таджикистану малочисельні, вони слабо інтегровані, їх розміщення скероване на забезпечення порядку в "гарячих" точках усередині країни. Армія включає напіввійськові загони колишнього Народного фронту й представників озброєних формувань ОТО. Збройні сили погано озброєні. На території країни немає підприємств військово-промислового комплексу, які могли б ремонтувати військову техніку. Військова політика скерована на посилення партнерської співпраці, зорієнтованої на Росію. Російська 201-а військова база є гарантом регіональної безпеки. 1993 р. на цій базі переховувався Президент Таджикистану Р. Набієв. Тоді бійці російської дивізії охороняли стратегічні об'єкти країни: Нурецьку ГЕС, Яванський електромеханічний комбінат, Вахшський азото-туковий завод, автодороги на гірських перевалах.

Російська Федерація зацікавлена, щоб Таджикистан залишався в її орбіті зовнішньої політики. Із цією метою Росія планує зменшити американський і китайський вплив у регіоні. Так, уряд РФ запланував надати військову допомогу Таджикистану на суму 200 млн доларів США, які будуть скеровані на модернізацію ППО республіки та ремонт військової техніки. Росіяни запланували продовжити перебування своєї військової бази на території Таджикистану (201-а мотострілецька дивізія) на 49 років, теперішній президент республіки пропонує 10 років.

На території республіки діють бандугруповання, які здійснюють терористичні акти проти представників силових органів країни, займаються контрабандою наркотиків, тютюну, дорогоцінних каменів. Особливо поширені контрабанда й бандитизм у південних районах республіки: Гірсько-Бадахшанській Автономній області (адміністративне місто Хорог), де було вбито начальника ГКНБ, генерала спецслужби А. Назарова, підірвано автомашину прокурора Рушанського району. Бандугруповання в цьому районі часто очолюють колишні польові командири.

4.4. Туркменістан – нова постійно нейтральна держава Центральної Азії

Після розпаду Радянського Союзу республіки Середньої Азії стали перед вибором подальшого розвитку. Їхній економічний розвиток у радянський період був активним, вони змогли від феодальних відносин перейти до соціалістичних, оминувши капіталістичну фазу суспільного розвитку. Система біполярного світосприйняття завершилась. Загроза виникнення ядерної війни між ідеологічними ворогами СРСР і США зникла. Країни самостійно повинні були визначати свої національні пріоритети в нових геополітичних умовах. Виникли нові глобальні загрози і внутрішні ризики для національної безпеки. Серед п'яти держав Центральної Азії свій майбутній шлях Туркменістан визначив як миролюбну зовнішню політику до всіх країн-партнерів; відмову від участі у військово-політичних союзах і блоках; заборону розміщення на своїй території військових баз зарубіжних країн. Держава виступила проти використання й розповсюдження ядерної, хімічної та біологічної зброї. Для реалізації задекларованих цілей країна пройшла два десятиліття свого новітнього пострадянського історичного періоду.

Туркменістан – одна з п'яти країн Центральної Азії, прикаспійська держава, яка отримала незалежність у результаті розпаду СРСР. Спільні кордони має із Казахстаном (протяжність кордону – 379 км), Узбекистаном (1621 км), Іраном (992 км) та Афганістаном (744 км). Туркменістан має вихід у Каспійське море, через яке межує з Іраном і Азербайджаном (берегова лінія 1768 км) (див. додаток А, таблиця-схема № 2). Велику територію займає пустеля Кара-Кум ("Чорні піски"). Через республіку протікає найбільша ріка Центральної Азії Амудар'я, яка дає початок Каракумському каналу протяжністю 1000 км. Країна належить до індустріально-аграрних. Населення республіки – 6,7 млн осіб, більше половини мешканців проживає в сільській місцевості. Столиця – Ашгабат.

Свою незалежність республіка проголосила 27 жовтня 1991 р. До цього, у період 1924-1991 рр., Туркменістан входив до складу Радянського Союзу. Під час Всесоюзного референдуму 1991 р. Туркменістан підтримав збереження СРСР, а перший президент С. Ніязов був прибічником московського путчу ДКНС-ГКЧП. У грудні цього ж року Туркменістан приєднався до Співдружності Незалежних Держав (СНД). 1992 р. у країні прийняли Конституцію, обрали вищий законодавчий орган – парламент у складі 60 депутатів. У проекті нової конституції кількість парламентаріїв збільшена до 125 осіб. 1992 р. республіка стала членом ООН та Організації ісламської співпраці. У країні збері-

гається однопартійна система. Колишня Комуністична партія змінила назву на Демократичну партію. Система влади склалася в 1992-1993 рр. і наближена до авторитарно-монархічної. За формою правління Туркменістан – президентська республіка. Першим Президентом був Сапармурат Ниязов, який правив країною з 1991 до 21 грудня 2006 р. – до своєї смерті. За його правління в республіці сформувався культ особи. З незалежністю в республіці відновився іслам, з'явилися ісламські релігійні організації.

Перша Конституція незалежного Туркменістану прийнята Верховною Радою й промудльована Президентом, Великим Сапармуратом Туркменбаші С. Ниязовим 18 травня 1992 р. Другу Конституцію Республіки Туркменістану прийнято з доповненнями та змінами 15 серпня 2003 р. Нову редакцію Конституції підготувала Конституційна комісія й обговорив Меджліс. Ураховуючи Постанову Халк Масхалату – Народної Ради "Про законодавче закріплення в Туркменістані миру, стабільності й громадянського державного ладу" від 30 грудня 2002 р., Конституція проголошує постійний нейтралітет туркменського народу. Основний закон республіки декларує Туркменістан як демократичну, правову, світську державу. Державна влада має чотири гілки: Халк Масхалат (Народна Рада – постійно діючий вищий представницький орган народної влади), законодавчу (меджліс), виконавчу й судову (казієт). Остання конституція скасувала принцип поділу влади й зробила їх підзвітними Народній Раді¹⁸⁶.

Халк Масхалат наділений повноваженнями вищої державної влади й управління. Народна Рада Туркменістану наділена правом приймати конституцію, заслуховувати звіти Кабінету Міністрів, ратифікувати й денонсувати договори, розглядати питання миру та безпеки. Рішення Халк Масхалату реалізують Президент, Меджліс, Кабінет Міністрів тощо. Відповідно до ст. 6 Конституції Туркменістан у зовнішній політиці дотримується таких принципів: постійного позитивного нейтралітету, невтручання у внутрішні справи інших країн, відмови від застосування сили та участі у військових блоках та союзах, сприяння розвитку мирних, дружніх і взаємовигідних відносин із країнами регіону й державами всього світу. Народна Рада 1999 р. зняла обмеження з президентського терміну, після чого С. Ниязов став пожиттєвим президентом.

Меджліс, парламент республіки складався із 60 депутатів. Статтею 12 Конституції передбачено створення своїх Збройних сил з метою захисту державного суверенітету й безпеки Туркменістану. Статтею 30

окреслено, що тільки громадяни Туркменістану мають право на доступ до державної служби, це повною мірою стосується й служби в Збройних силах. Захист Туркменістану – священний обов'язок кожного. Громадяни-чоловіки Туркменістану підлягають загальній військовій службі. Термін служби 24 місяці. Призовний вік – від 18 до 30 років (ст. 38). В умовах військового стану або надзвичайної ситуації деякі права й свободи громадян можуть бути призупинені або обмежені (ст. 44). Іноземці не захищені в Туркменістані від ОТЗ – оперативно-технічних заходів (прослуховування телефонів, перлюстрації кореспонденції тощо).

Найвищою посадовою особою країни, згідно із Конституцією, є Президент, який одночасно очолює Кабінет Міністрів, є головою Народної Ради, Демократичної партії, Ради Старійшин, Верховним Головнокомандувачем Збройних сил. Президент наділений правом законодавчої сили, його укази мають законодавчу силу. Президент видає розпорядження про загальну або часткову мобілізацію, використання Збройних сил, зміну їх дислокації, приведення до бойового стану, призначає вище керівництво армії, керує роботою Ради державної безпеки, вводить у країні надзвичайний стан, формує Центральну виборчу комісію, призначає й звільняє суддів та прокурорів¹⁸⁷.

Народна Рада – вищий представницький орган республіки. Збирається в особливих випадках для розгляду питань державної ваги. До складу Народної Ради входить 160 осіб – це 50 депутатів парламенту, 50 представників виконавчої ради, призначених президентом, 60 народних представників, яких обирають спеціально до цього органу. Народна Рада – особливий державний інститут, вона не має конкретних повноважень. Рада приймає рішення з принципово важливих для країни питань. Саме Народна Рада Туркменістану 25 грудня 1995 р. проголосила нейтральний статус держави. Генеральна Асамблея ООН закликала країни світу підтримати нейтралітет Туркменістану. Із цього питання 12 грудня 1995 р. прийнято спеціальну резолюцію № 50/80 ГА ООН "Про постійний нейтралітет Туркменістану"¹⁸⁸.

Територію республіки поділено за адміністративно-територіальним принципом на п'ять областей (велоят), етрапи (райони) та міста з правом велояту (обласного значення) та етрапу (районного значення). Територіальні обласні центри очолюють представники президента – хякими. Місцеве самоврядування представлено Генгеши. На орних

¹⁸⁷ Конституція Туркменістану 1992 р. // Новые конституции стран СНГ и Балтии : сб. документов. – М. : Манускрипт, 1997. – Вып. 2. – 672 с.

¹⁸⁸ Конституція Туркменістану 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://niyazov.sitcity.ru/ltxt_1310122033.phtml?p_ident=ltxt_1310122033.p_1610153929; Левитин И. Л. Узбекистан. Эпоха Каримова / И. Л. Левитин. – М. : Вагриус, 2003. – С. 32.

¹⁸⁶ Актамалиева А. М. Трансатлантическое партнерство по вопросам безопасности в Центральной Азии : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Актамалиева Айнура Майрамбековна. – Бишкек, 2011. – 169 с.

землях переважно вирощують бавовну. Найбільша ріка – Амудар'я – виконує роль головної водної артерії для орошення земель. Головний порт країни в Каспійському морі – Туркменбаші (колишній Красноводськ). Міжнародний аеропорт – Ашгабат. Імпорт країни становить \$ 69 млн, частка України в ньому сягає 16 %, експорт – \$ 26,2 млн. Туркменістан є важливим світовим експортером паливних ресурсів (газ, нафта). У країні є проблеми з розробленням родовищ та транспортуванням газу та нафти за межі своєї території. Китайська національна нафтогазова компанія вклала біля \$ 4 млрд у розробку Осман-Південно-Юлатанського газового родовища. Прокладений газогін "ТАПІ" для доставки природного газу до Пакистану та Індії. Основний газогін "Середня Азія – Центр" пролягає через Росію, побудований ще за часів СРСР. Проектування й будівництво альтернативних газогонів ще тільки планують. Їх маршрути, як правило, готують прокладати в обхід Росії та України ("Набукко"). Ускладнення реалізації цих проектів пояснюється нестабільною суспільно-політичною ситуацією в сусідніх центральноазійських республіках та складністю прокладання газопроводу в гірській місцевості.

У країні зберігається значна трудова міграція, особливо в Росію та Казахстан. Трудові мігранти до економічної кризи 2008-2009 рр. за рахунок своїх грошових переказів робили суттєвий внесок у національну економіку. Тепер, повернувшись на батьківщину, мігранти створили постійне джерело соціальної напруги. Відповідно до Сімейного кодексу в республіці Туркменістан обмежені шлюби з іноземцями. Для укладання шлюбу іноземному партнеру необхідно прожити один рік на території республіки, купити житло для свого партнера та укласти шлюбний контракт.

Туркменістан ніколи не мав власних Збройних сил, а також матеріальної бази для їх створення. Після розпаду СРСР Туркменістану залишилися військова техніка та озброєння, які стали основою для створення національної армії. На території республіки за радянських часів були дислоковані підрозділи Туркестанського військового округу. До складу сухопутних військ входили гарнізони Кизил-Арват, Серхетабаза (Кушка, найпівденніша точка СРСР) і Ашгабат. Після проголошення незалежності на території було залишено 300 бойових літаків, 600 танків і 1500 БТР і БМП.

Загальна чисельність Збройних сил республіки доходить до 100 тис. осіб. Є інші дані про чисельність – 22 тис. та 26 тис. Туркменістан залишається доволі закритою візовою країною, інформації про її Збройні сили мало. Доступ до інформаційних джерел про національну безпеку обмежений. Політика держави для забезпечення військової

безпеки двояка: з одного боку, дотримання конституційного нейтралітету, з іншого – значні витрати на військові потреби. Остаточна мета військового будівництва – створення малочисельної обороздатної армії. На національну безпеку й оборону уряд Туркменістану витрачає 0,9-3,4 % ВВП, що становить близько \$ 100 млн. На 2012 р. було заплановано витратити на оборону 1,6 % ВВП, що дорівнює \$ 535,5 млн за офіційним курсом. Туркменістан не підписав договору Організації договору про колективну безпеку та не входить до ГУАМ (Грузія-Україна-Азербайджан-Молдова). Також Туркменістан не брав безпосередньої й опосередкованої участі в афганській війні й намагався підтримувати рівні відносини як із талібами, так і з представниками Північного альянсу Афганістану¹⁸⁹.

Збройні сили республіки, створені 27 січня 1992 р., складаються із сухопутних військ – найчисельніших, військово-повітряних військ, до їх складу входять підрозділи протиповітряної оборони – ППО, військово-морські (умовно) та прикордонні. Військові підрозділи розміщені за територіальним принципом, по областях, що становить п'ять військових округів: Ахалський, Балканський, Дашогуський, Лепапський та окрема бригада під Ашгабатом. В армії дивізії трансформовані в бригади. Збройні сили модернізують, закуповують нові види озброєння, офіцери проходять підготовку з використанням новітніх видів озброєння.

Сухопутні війська (18,5 тис.) складаються із чотирьох (трьох) мотострілкових дивізій, які мають у своєму складі по три полки: танковий, артилерійський та зенітно-артилерійський, дві бригади ППО. Одна дивізія знаходиться на березі Каспійського моря, дві – на туркмено-іранському, одна на туркмено-афганському кордоні. Дивізії укомплектовані не повністю, переважно це сили охорони й обслуговування. Найбільш боєздатною вважають 84-у елітну мотострілкову дивізію ім. С. Ніязова. Найбільш потужними видами військ є танкові війська та артилерія. За даними відкритих джерел інформації, сухопутні війська Туркменістану нараховують 18,5-25 тис. осіб і мають на озброєнні близько 700 танків: із них Т-72 – 670 одиниць та Т-90 С – 10 од.; близько 1000 од. бронетанкових автомашин, із них: БМП – 930 од., решта БТР, БТР-90 "Росток" та БРМ (бойова розвідувальна машина). Артилерія має понад 500 од. гаубиць калібру понад 100 мм. ППО використовує українські радіолокаційні комплекси "Кольчуга", які важко виявити противнику. Туркменістан – єдина республіка СНД, яка не підписала договору

¹⁸⁹ Гончаренко І. О. СНД, ОБСЄ і ООН у попередженні конфліктів на пострадянському просторі у 90-х роках ХХ століття: досвід співробітництва (теоретико-методологічний аспект) / І. О. Гончаренко // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2009. – Вип. 15. – С. 268–276.

про контроль за розповсюдженням зенітно-ракетних комплексів – ЗРК "Ігла" та "Стріла".

Військово-повітряні сили створено на основі радянської спадщини. До їх складу входять два аеродроми: Мари та аеродром поблизу Ашгабата, де дислоковано чотири авіаполки. У кожному авіаполку по 26 літаків. Станом на 2000 р. у республіці нараховувалось до 3-4,3 тис. військових льотчиків. На озброєнні знаходяться 250 гелікоптерів, 2 навчально-бойові літаки L-39, Міг-21 – 3 од., Міг-23 – 17 од., М-25 МК – 24 од. (штурмовики), Міг-29 – 24 од. (винищувачі), СУ-25 – 46 од. (штурмовики), СУ-17 – 60 од., ТУ 154Б – 3 од. Модернізувати літаки Туркменістану активно допомагає Грузія, яка вдосконалила 43 літаки та 8 гелікоптерів на АТ "Тбілівабуд". Наприклад, модернізація 22 одиниць СУ-25 коштувала для МО Туркменістану до \$ 22 млн. Військово-повітряні сили Туркменістану патрулюють військовий простір Каспійського моря через слабкість і неспроможність охопити район контролю з боку малочисельного ВМФ та прикордонних військ. Каспійське море не має єдиного юридичного статусу, який визнали б усі прикаспійські країни, морських кордонів теж остаточно не визначено, існує конфлікт інтересів між Азербайджаном та Туркменістаном із питань розробки нафтових родовищ у морі¹⁹⁰.

Офіційно військово-морського флоту (ВМФ) немає. Під час розподілу Каспійської флотилії після розпаду СРСР Туркменістан відмовився від своєї частки 25 % плавзасобів на користь РФ. Військово-морський флот Туркменістану підпорядкований прикордонним військам і дислокований у порту Туркменбаші. Загальна кількість військових моряків складає 700-2000 осіб. Україна продала для озброєння ВМФ Туркменістану 4 катери "Калкан-М" та 10 одиниць "Гриф-Т". Планують закупити ще десять 40-тонних "Грифів" за експортною версією "Конкор". США доправили катери типу Point Jackson за урядовою програмою "Експортний контроль і безпека кордонів". Росія продала катери типу "Соболь". ВМФ республіки найслабший у військовому аспекті серед країн, які мають вихід у Каспійське море. Найбільшою загрозою на Каспії є контрабанда та розповсюдження зброї масового ураження¹⁹¹.

Закон "Про військовий обов'язок і військову службу" (2001 р.) визначає призовний вік 18-30 років. Термін служби порівняно із законом 1993 р. збільшено до 24 місяців, на флоті та в підрозділах берегової охорони – до 30 місяців. За особистою заявою військову службу можна почати і з 17 років. Відтермінування від призову скасоване, як і альтер-

нативний та контрактний види служби¹⁹². Військову службу проходять за межами регіону, із якого призивались. Цим досягнуто зменшення кланово-племінного та регіонального впливу на комплектування ЗС. Близько 18 тисяч туркменів проходять службу в прикордонних, внутрішніх військах МВС, міністерстві національної безпеки й службі особистої охорони Президента. Армія має певні проблеми з кадровим забезпеченням Збройних сил. Слід сказати про специфічність використання військових у республіці. Військовослужбовців доволі часто залучають до будівельних робіт. Державтоінспекцію передано від МВС до МО. Військові освоюють професії залізничника та працюють на автотранспорті. Особливо часто це відбувалось за часів правління президента С. Ніязова.

Під час створення власної армії національні військові кадри почали готувати у Військовому інституті МО на 14 кафедрах. Додатково було укладено договори про підготовку офіцерів із Росією, Україною, Туреччиною та Пакистаном. Участь Туркменістану в програмі НАТО "Партнерство заради миру" (ПЗМ) дала змогу готувати офіцерів у навчальних центрах країн-членів НАТО. Військові кафедри й факультети в цивільних ВНЗ ліквідовано¹⁹³.

Президент Туркменістану Гурбангули Бердимухамедов у січні 2009 р. підписав Військову доктрину незалежного, постійно нейтрального Туркменістану. Доктрина охоплює систему офіційно прийнятих військово-політичних, військово-економічних і військово-стратегічних принципів, які становлять основу забезпечення військової безпеки країни. Військова доктрина розвиває положення, викладені в Концепції національної безпеки та Декларації "Про зовнішньополітичний курс Туркменістану у XXI ст.", закону "Про оборону"¹⁹⁴. Доктрина носить оборонний характер. Її правовою основою є Конституція республіки, закон "Про постійний нейтралітет Туркменістану". Військова доктрина націлена на військові загрози, зокрема: порушення територіальної цілісності; спроби втручання у внутрішні справи країни; наявність локальних війн та військових конфліктів поблизу кордону; можливість застосування зброї масового ураження та її розповсюдження; підриві стабільності в регіоні через нарощування озброєння іншими державами;

¹⁹² Алексеев А. Вооруженные силы Туркменистана / А. Алексеев // Экспорт вооружений. – 2003. – № 3. – Май-июнь. – С. 23.

¹⁹³ Левик Б. С. Туркменистан – новая постоянно нейтральная держава Центральной Азии...

¹⁹⁴ Про військовий обов'язок і військову службу : Закон Туркменістану (2001 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.turkmenistan.gov.tm/_ru/laws/?laws=01jd; Про оборону : Закон Туркменістану (2010 р.) // Відомості Меджлісу Туркменістану. – 2010. – № 3. – С. 59.

¹⁹⁰ Военно-промышленный курьер. – 2008. – № 1 (217). – 9-15 января.

¹⁹¹ The Military Balance 2010... – P. 372.

прояви міжнародного тероризму, сепаратизму й релігійного екстремізму; створення військових угруповань поряд із кордоном Туркменістану; порушення військової рівноваги, що склалася в регіоні; напад на об'єкти на кордоні; прикордонні конфлікти та військові провокації; створення, озброєння та підготовка збройних груп для переміщення на територію Туркменістану; спроби насильницького способу зміни конституційного ладу; діяльність екстремістів та сепаратистів, скеровану на дестабілізацію внутрішньополітичної ситуації; створення незаконних військових угруповань; напади на військові об'єкти, арсенали, склади зброї; розповсюдження зброї, боєприпасів, вибухових речовин для здійснення диверсій, терористичних актів; створення озброєних груп з метою переміщення контрабанди. У військовій доктрині сучасну військово-політичну ситуацію в регіоні та у світі визнано нестабільною. У доктрині виділено основні фактори, що загрожують миру та безпеці: тенденції до розв'язання локальних воєн із їх можливим переростанням у великомасштабні; формування сепаратистських рухів, які ґрунтуються на націоналізмі, етнічному та релігійному екстремізмі; розповсюдження й доставка зброї масового ураження, загострення інформаційних війн; розширення масштабів міжнародної злочинності. За Військовою доктриною, держава – головний гравець у забезпеченні військової безпеки. Головною метою забезпечення є локалізація й нейтралізація воєнних загроз, запобігання їм. Туркменістан, як й інші країни Центральної Азії, зобов'язався не мати, не виробляти, не розповсюджувати й не транспортувати через свою територію ядерної, хімічної, біологічної та інших видів зброї масового ураження. Військові загрози Туркменістан локалізує й нейтралізує спочатку невійськовими методами (політичні, дипломатичні, використання можливостей ООН та інших міжнародних безпекових організацій). Крім Збройних сил республіки, доктриною передбачено прикордонні війська та війська Міністерства національної безпеки¹⁹⁵.

Загальне керівництво ЗС здійснює Президент, безпосереднє – Міністр оборони. Генеральний штаб виконує функцію органу оперативного управління. Міністерство оборони розробляє концепцію озброєння та забезпечення Збройних сил, формує державне оборонне замовлення. Перспективне планування в ЗС ведуть згідно із довгостроковими (до 15 років), середньостроковими (до 5 років) та короткостроковими (1 рік) планами. Збройні сили можна застосувати відповідно до вимог Конституції, інших відповідних законів для відповіді на військову агре-

сію, захисту конституційного ладу, територіальної цілісності та національних інтересів, при спробі перенести військові дії на територію республіки. Згідно з Військовою доктриною Туркменістану, війська можна використати всередині країни для допомоги органам внутрішніх справ та внутрішнім військам, прикордонним військам, органам державної влади й управління. Військово-економічне забезпечення військової безпеки ґрунтується на задоволенні необхідних потреб ЗС у матеріальних засобах і фінансових ресурсах.

Військова політика США щодо Туркменістану активізувалась після терористичних актів 11 вересня 2001 р. Республіка Туркменістан, як і Таджикистан і Казахстан, відкрила свій повітряний простір для польотів авіації США й міжнародної коаліції під час операції ООН та НАТО з метою підтримки Північного альянсу в Афганістані та нейтралізації терористів. 2002 р. між США та Туркменістаном було підписано Угоду про використання повітряного простору республіки літаками військово-транспортної авіації США для дозаправки в цивільному аеропорту Ашгабата. За цією угодою, бюджет Туркменістану щорічно додатково отримував від \$ 8 до 12 млн. Американські військові активно проводили перемовини з метою використання військового аеродрому в трьох можливих місцях Туркменістану: Небіт-ага, Ак-Тепе і Мари-2. Остаточо вибрано Мари-2, оскільки цей аеродром може приймати одночасно два й більше авіаполки стратегічної авіації (понад 50 літаків). Під час підписання договору про розміщення іноземної військової бази не згадували, бо Туркменістан дотримується статусу нейтралітету, акцент робився на інвестиційні вливання в економіку республіки. 2005 р. згадану військову базу було повністю реконструйовано будівельними компаніями з ОАЕ (Об'єднаних Арабських Еміратів), а комісія МО США надала висновок про придатність об'єкта для використання військовою авіацією. Арабські будівельні компанії провели відновлювальні роботи й на аеродромі в Кушці. Однак справа тут далі переговорів і спонсорської допомоги не пішла. США продовжують фінансувати національну безпеку Республіки Туркменістан. Так, у 2006-2008 рр. її розмір сягнув \$ 1,4-1,7 млн. Частка фінансової допомоги США в забезпеченні національної безпеки республіки становить близько 23 %, що менше, ніж в інших країнах ЦА. Туркменістан порівняно з іншими республіками Центральної Азії мало витрачає на підготовку прикордонників, митників та військових з метою протидії проникненню наркотиків і прекурсорів на територію країни через морський кордон.

Навесні 1994 р. Туркменістан одним із перших у Центральній Азії номінально приєднався до програми НАТО "Партнерство заради миру".

¹⁹⁵ Военная доктрина Туркменістана. Законодательство Туркменістана [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.turkmenistan.gov.tm/ru/laws/?laws=01eu>.

Участь у цій програмі не було використано для створення національної армії та військового переозброєння. Фактичну співпрацю з Організацією Північноатлантичного договору було налагоджено 1992 р., коли Республіка увійшла до Ради північноатлантичної співпраці, яка згодом, 1997 р., була перейменована на Раду європейсько-атлантичного партнерства (РСАП). Дотримуючись позиції постійного нейтралітету, республіка не надає своїх військ для проведення операцій під егідою НАТО. Туркменістан співпрацює з Альянсом у сфері забезпечення безпеки, науки й охорони навколишнього середовища. Програму співпраці з НАТО викладено в індивідуальній програмі партнерства. Питання безпеки охоплюють спільні інтереси у сфері прикордонного контролю, охорони кордону, управління оборонним сектором, формування оборонного бюджету та планування оборони. Туркменістан заявляє про готовність брати одноразову участь в операціях НАТО з надання допомоги в разі стихійних випадків, гуманітарних та пошуково-рятувальних операцій, ліквідації наслідків катастроф. США надає допомогу Туркменістану в межах програми "Експортний контроль і безпека кордонів" із технічного обслуговування патрульно-сторожових катерів. 2003 р. Іран передав у довгострокову оренду сім катерів та один есмінець. Таку саму допомогу надала Україна та США (по одному катеру). У квітні 2008 р. Президент Туркменістану взяв участь у саміті НАТО, де заявив про готовність розширити співпрацю з Альянсом, а також долучитись до миротворчих операцій НАТО. Президент висловив згоду на створення на території республіки навчальних баз для "голубих касок" (війська ООН), розміщення складів і тилових баз для потреб НАТО, погодив транзит вантажів через залізницю до Афганістану в обхід Росії за маршрутом Туреччина – Грузія – Азербайджан – Каспійське море (пором) – Туркменістан (Кушка) – Афганістан¹⁹⁶. Такі дії Президента Туркменістану пояснюються бажанням залучити світових інвесторів для будівництва газопроводу Туркменістан – Афганістан – Пакистан – Індія (ТАШ). Цей напрямок газопроводу найоптимальніший та найперспективніший для республіки. Однак бажання розбудувати міжнародні газопроводи та претендувати на роль лідера в паливно-енергетичному питанні викликає деякий дисбаланс у безпеці Центральної Азії. Туркменістан посідає 4 місце у світі з видобутку газу і є другим світовим експортером блакитного палива.

Республіка є спостерігачем (асоційованим членом) у СНД і бере участь тільки в нарадах з питань боротьби з наркотиками і терориз-

¹⁹⁶ Туркмения расширяет сотрудничество с НАТО // Независимая газета. – 2008. – 13 мая.

мом¹⁹⁷. Такий самий статус Туркменістан має в ОДКБ та ШОС. Республіка свою військову співпрацю з РФ буде на основі двостороннього Договору про дружбу і співпрацю (2002 р.), а також Угоди про військову співпрацю (2003 р.). Ашгабат спочатку відмовився від "Договору про спільні заходи зі створення Збройних сил Туркменістану" (1992 р.). Надалі, 1994 р., було скасовано Об'єднане командування, яке в період 1992-1994 рр. координувало дії двох країн у військовій сфері. 1999 р. було переглянуто Договір про прикордонну співпрацю, унаслідок чого з території республіки повністю було виведено російських прикордонників. Незважаючи на ці договори, Росія зацікавлена у взаємовідносинах із Туркменістаном насамперед у паливно-енергетичному (газовому) секторі. Угода про поставку газу на територію Росії є основою Договору про безпеку між двома країнами. МО Туркменістану не відмовляється від допомоги Головного розвідувального управління Генштабу ЗС РФ у підготовці своїх військових кадрів. Реальної військової співпраці між РФ та Туркменістаном не було у період з 2000 до 2008 рр., що підтверджує відсутність приїзду російських офіційних військових делегацій до республіки. У липні 2008 р. Туркменістан відвідав Міністр оборони РФ Анатолій Сердюков. До цього 2007 р. російський НДІ спеціальних систем зв'язку, автоматизації і керування отримав замовлення на розробку єдиної системи управління національними військовими силами Туркменістану. Доволі показово виглядають кадрові зміни серед силовиків Туркменістану, які відбуваються після особистих зустрічей Президента республіки Гурбангулі Бердимухамедова з В. Путіним. Так, у квітні 2007 р. свою посаду залишив керівник МВС країни Акмамед Рахманов, а в травні цього ж року, після підписання Каспійського проекту, було звільнено начальника особистої охорони президента Акмурада Реджепова. Економічна співпраця між країнами ґрунтується на газових поставках, показники яких із кожним роком зростають. 2006 р. цей показник досягав \$ 4,8 млрд. Прямих контрактів між країнами про військово-технічну співпрацю до 2008 р. не було. Озброєння закуповували безпосередньо в російських підприємств військово-оборонного комплексу. Наприклад, було закуплено 150 автомашин підвищеної прохідності "Хантер" УАЗ на суму \$ 1,5 млн для потреб МВС. 2007 р. з ініціативи Президента розпочалась технічна модернізація силових структур республіки. У червні 2008 р. вперше Туркменістан підписав контракт на закупівлю та технічне обслуговування шести реактивних систем залпового вогню "Смерч" вартістю \$ 70 млн. Цьому передувала поїздка Міністра оборони Туркменістану Агагельди Мамедгельдієва на Міжна-

¹⁹⁷ Туркмения присматривается к ОДКБ // Независимая газета. – 2008. – 19 декабря.

родну виставку озброєння, військової техніки і боеприпасів "Российская выставка вооружения. Нижний Тагил – 2008". Цього ж року Росія погодилась передати на основі договору оренди до складу ВМФ Туркменістану новий бойовий ракетний катер типу "Блискавка"¹⁹⁸.

У серпні 2008 р. на заході республіки пройшли військові навчання, на яких було продемонстроване все озброєння армії, як правило, 1960-80-х років виготовлення: самохідні гаубиці "Гвоздика" та "Акація", реактивні системи залпового вогню "Град" і "Ураган", оперативно-тактичний ракетний комплекс "Скад", зенітно-ракетний комплекс "Оса", зенітна самохідна установка "Шилка", тактична ракета "Луна-М"¹⁹⁹.

Вересень 2008 р. був важким для керівництва силових відомств Туркменістану. В Ашгабаті відбулись озброєні сутички між владою й прибічниками Ісламської держави Туркменістан (ісламські екстремісти, мафіозні клани). На вулиці вийшли озброєні люди, які провокували міліцію та вимагали зустрічі з Міністром внутрішніх справ. Один із міліцейських постів обстріляли, загинув один міліціонер. Терористи захопили Ашгабатський завод питної води, узяли в заручники 50 робітників. Терористи висунули вимоги до президента, меджлісу та Халк Маслахату, щоб під час засідання Народних зборів, на яких планувалось прийняти нову Конституцію, за якою Туркменістан є громадянською світською державою, було прийнято рішення про проголошення Ісламської республіки Туркменістан. Сутічки продовжувались три дні. Силові органи відновили громадський порядок, але показали неготовність до профілактично-запобіжних дій проти подібних релігійно-екстремістських виступів. Росія по-своєму відреагувала на події в Ашгабаті, висловивши сумніви в надійності туркменсько-афганського кордону та якості американської фінансової допомоги на його зміцнення. Вересневі події 2008 р. спонукали президента республіки проявити ініціативу щодо укріплення силових структур, створення спеціального підрозділу боротьби з тероризмом, відкриття центру з підготовки спеціалістів по боротьбі з наркотиками й організації спеціальної школи поліції, забезпечивши їх найновішими технічними засобами. Президент збільшив фінансування прикордонної служби, було розпочато будівництво дванадцяти прикордонних застав на узбецькому та афганському кор-

донах. Більшу частину цієї роботи здійснили Росія та Держдепартамент США²⁰⁰.

Використовуючи борги України за газ, Туркменістан проводить взаємозаліки під час постачань військового озброєння та техніки. У 2003-2004 рр. обсяг таких військових закупівель між республіками становив \$ 280 млн. У 2003 р. Україна поставила збройним силам Туркменістану радіолокаційну станцію "Кольчуга-М", яка дає змогу здійснювати повітряний моніторинг у радіусі до 600 км. У військових навчальних закладах України навчаються майбутні офіцери туркменської армії. Військову техніку та озброєння МО Туркменістану закуповує також у Болгарії, Чехії, Словаччині, Румунії, Білорусі, Китаї.

Військовий інститут Туркменістану (Ашгабат) створений у 1993 р. і складається з 14 кафедр, на яких працюють лише два доктори та 10 кандидатів наук. В інституті навчаються до 600 осіб. Крім названого інституту, у республіці функціонують Військова академія, Академія поліції, створено Військово-морський інститут. Останній військовий навчальний заклад покликаний готувати морських військових для забезпечення Каспійської військово-морської бази, яка відповідно до нової Військової доктрини 2009 р. повинна стати основою захисту морського кордону та ефективної боротьби проти контрабандистів та терористів.

Президент республіки, він же Верховний Головнокомандувач Збройних сил Туркменістану, генерал армії Г. Бердимухамедов приділяє велику увагу створенню нових сучасних підрозділів Національної армії. Так, воїни Національної армії на початку 2011 р. у гірському навчально-тренувальному центрі "Південна Келята", поблизу Ашгабада провели показові військово-тактичні навчання "Щит-2011", "Galkan-2011", у яких узяли участь усі види військ Збройних сил республіки. Президент ознайомився з новинкою АПС – безпілотним літаком, а також спостерігав за діями бойових вертольотів Мі-17, Мі-8, Мі-24, реактивними системами "Смерч", комплексами "Ураган", "БМ-21 Град", протитанковими комплексами "Штурм-С" та "Малютка-М".

У Туркменістані створено військові частини цивільної оборони відповідно до однойменного закону. Їх формування передбачає територіальний та об'єктовий принципи²⁰¹. Створюються також оперативно-рятувальні загони.

¹⁹⁸ Старчак М. США vs. Россия в попытке сотрудничества с Туркменістаном в сфере безопасности и обороны / М. Старчак // Центральная Азия и Кавказ : журнал социально-политических исследований. – 2009. – № 2 (62).

¹⁹⁹ Арбенін С. (Ашхабад) Туркменістан: В капкане нейтралитета / С. Арбенін // Фергана. Рус. – 24 сентября 2008 р.

²⁰⁰ Сейдахметов Б. Танки в Ашхабаде / Б. Сейдахметов // Новое поколение (Казахстан). – 2008. – 19 сентября.

²⁰¹ Про цивільну оборону : Закон Туркменістану 2003 р. [Електронний ресурс] // Законодавство Туркменістану. Офіційний сайт. – Режим доступу : http://www.turkmenistan.gov.tm/_ru/laws/?laws=01bb.

Часті зміни керівників силових відомств, їх ротація – звичайна справа. 30 березня 2011 р. Президент Туркменістану Г. Бердимухамедов своїм Указом відправив у відставку міністра національної безпеки генерал-майора Ч. Аманова, який займав цей пост із жовтня 2007 р. Ч. Аманов до цього очолював службу охорони президента. Причина звільнення – незадовільна робота. Рішення було прийнято на черговому засіданні Державної ради з безпеки. Новий міністр національної безпеки призначив секретаря Ради безпеки Туркменістану Яйли Бердієва, який до цього займав пост міністра оборони та очолював митну службу. Йому ж присвоєно звання генерал-лейтенанта. Новим міністром оборони став генерал-майор Бегенч Гундогдієв.

До зовнішньої політики Туркменістану важко застосувати раціональну категорію оцінок, тому що пріоритети не мають аналогів в інших країнах-сусідах Центральної Азії й будуються самостійно. Внутрішня політика теж повністю авторитарна, основана на силових структурах КНБ та МВС²⁰².

Закон Туркменістану "Про боротьбу з тероризмом" було прийнято 15 серпня 2003 р. Цей закон відповідає вимогам чинної Конституції, Кримінальному кодексу, рішенням парламенту. Закон визначає правові та організаційні основи, дає визначення таким поняттям, як тероризм, терористична діяльність, міжнародна терористична діяльність, терористичний акт, злочини терористичного характеру, терорист, терористична група, терористична організація, боротьба з тероризмом, антитерористична операція, зона проведення антитерористичної операції, заручник. За стан боротьби з тероризмом відповідають Кабінет Міністрів та Президент, безпосередньо працюють із проблемою вісім центральних державних установ: Міністерство національної безпеки, Міністерство внутрішніх справ, Служба безпеки, Міністерство оборони, Державна служба з обліку зарубіжних громадян, Державна прикордонна служба, Державна митна служба та Генеральна прокуратура. Координує діяльність цих органів Державна комісія боротьби з тероризмом. Під час проведення антитерористичної операції за рішенням Президента Туркменістану створюється оперативний штаб, який очолює представник МНБ або МВС. Положенням про оперативний штаб передбачено проведення переговорів із терористами з метою збереження життя та здоров'я людей тощо²⁰³.

²⁰² Жангожа Р. Н. Трансформація ідентичності нових незалежних держав Центральної Азії в системі сучасних міжнародних відносин : дис. ... доктора політ. наук : 23.00.04 / Р. Н. Жангожа. – К., 2007.

²⁰³ Закон Республіки Туркменістан "О борьбе с терроризмом" от 15.08.2003 г., № 190-II // Ведомости Меджлиса Туркменістана. – 2003. – № 3. – С. 28.

Туркменістан вважає, що основною загрозою для його національної безпеки можуть бути локальні війни та збройні конфлікти в сусідніх республіках Центральної Азії (Афганістан, Узбекистан, Таджикистан). Забезпечуючи власну військову безпеку, керівництво країни виділяє три проблемні напрямки: каспійський, афганський та таджицько-узбецький. Чинна військова доктрина Туркменістану ґрунтується на принципах "позитивного нейтралітету": Туркменістан жодну країну світу не розглядає як можливого супротивника; країна не входить до колективних військових та військово-політичних блоків; не застосовує зброї для вирішення міждержавного врегулювання; військову силу розглядає як елемент власної самооборони; Туркменістан на своїй території не розміщує іноземних військових баз; ЗС Туркменістану сприяють запобіганню війнам та збройним конфліктам.

Росія прагне розширити військову співпрацю з Туркменістаном, змагаючись у цьому питанні із США та НАТО, Іраном, Пакистаном, Туреччиною. США фінансують програми зі зміцнення туркменсько-афганського кордону, вважаючи його найсприятливішим для поширення тероризму та наркотиків у Центральній Азії, що призводить до дестабілізації геополітичної ситуації в цьому регіоні.

НАТО припускає, що на території Туркменістану можливо розташувати тиллові забезпечувальні підрозділи (аеродроми, склади, центри підготовки тощо), які повинні бути захищені від можливих військових атак з боку афганських терористичних підрозділів.

Туркменістан, володіючи величезними запасами природного газу, вважає економічну співпрацю пріоритетною для забезпечення власної національної безпеки. У республіці продовжує панувати авторитарний режим правління. Республіка проводить рівновіддалену зовнішню політику, декларуючи свій позитивний нейтралітет. Країна не приєднується до жодного військово-політичного блоку, не входить до систем регіональної колективної безпеки.

Збройні сили Туркменістану потужніші від Киргизії та Таджикистану, але значно поступаються арміям Узбекистану та Казахстану. Армія Республіки Туркменістан може протистояти невеликим збройним конфліктам, але неспроможна самостійно витримати локальну війну. У республіці введено візовий режим для громадян усіх пострадянських республік. Туркменістан розширює військову співпрацю із США та НАТО, прагне знайти гарантію своєї національної безпеки за рахунок співпраці із сильними державами. У цілому країна закрита від зовнішнього світу.

4.5. Киргизстан – повернення на російську орбіту

Кожна з нових незалежних держав пострадянського простору прагне посилити свій геополітичний потенціал і знайти своє місце у світовій структурі. До складу цього потенціалу, крім економіки, входить військова потужність. Важливою його складовою є також природно-географічний потенціал держави, який мало змінюється з часом.

Республіки Центральної Азії прагнуть виробити свою зовнішньополітичну стратегію. Знаходячись між Європою та Азією, вони займають важливе стратегічне положення, яке приваблює до них увагу США, Росії, Китаю, а також нових гравців у ЦА: Ірану, Індії, Пакистану, Туреччини. До того ж не тільки географічне становище є позитивом регіону, але й величезні запаси нафти й газу. Отже, серед світових лідерів ведеться конкурентна боротьба за вплив у регіоні. Усі п'ять незалежних держав прагнуть до регіонального лідерства і ведуть багатовекторну зовнішню політику. Стабільність і мир Центральної Азії – запорука безпеки євразійського простору. Занепокоєння викликають нові загрози: міжнародний тероризм, релігійний екстремізм, наркоторгівля й незаконна міграція, які набули глобального характеру. Викладене повною мірою стосується й Киргизії.

Киргизія (Киргизстан, Киргизька Республіка) – країна Центральної Азії. Знаходиться на сході регіону і межує з Казахстаном (протяжність кордону – 1050 км), Узбекистаном (1099 км), Таджикистаном (870 км) та Китайською Народною Республікою (858 км) (див. додаток А, таблиця-схема № 2). Слід зазначити, що проблема прикордонного врегулювання залишається не вирішеною з Узбекистаном і Таджикистаном, що несе певні виклики національній безпеці республіки Киргизстан. Її територія охоплює західну та центральну частину передгір'я Тянь-Шаню та північної частини Паміру, де беруть початок більшість річок Центральної Азії. Три чверті території країни зайнято горами, де розміщено 8208 льодовиків, що є джерелами прісної води ЦА. У країні знаходиться всесвітньо відоме озеро Іссик-Куль. З 1940 р. тут видобувається уранова руда. Територію республіки поділено на 7 адміністративних областей: Джалал-Абадську, Чуйську, Іссик-Кульську, Ошську, Талаську, Наринську, Баткенську.

Населення станом на січень 2010 р. становило 5,3 млн осіб, із яких понад 70 % киргизи. 1989 р. населення республіки нараховувало 4,2 млн, отже, динаміка приросту доволі висока. Однак в умовах демографічного тиску Узбекистану й Таджикистану етнічна чисельність киргизів за 10 років може зменшитись. Особливо це виражено у Ферганській долині, на півдні країни. До армії щорічно призивається до 8 тисяч

юнаків. У республіці високий рівень нелегальної трудової міграції²⁰⁴. Більшість киргизів за віросповіданням мусульмани. Релігія відокремлена від держави. Решта населення – узбеки та росіяни. Російська мова є другою офіційною мовою, що закріплено в конституції. Республіка входить до ряду міжнародних організацій, із них безпекові: СНД, ОДКБ, ШОС та ООН, співпрацює з НАТО в межах програми ПЗМ (Партнерство заради миру).

Після невдалого московського путчу 31 серпня 1991 р. республіка проголосила свою незалежність від СРСР. Столицею країни є м. Бішкек (попередня назва – Фрунзе). За чинною Конституцією (2010 р.) Киргизія є єдиною в цьому регіоні парламентською республікою. Країну можна охарактеризувати як таку, що має відкриту політичну систему і проводить багатовекторну політику та спроби модернізації. До цього вона була президентською республікою. Парламент однопалатний і складається зі 120 депутатів, яких обирають за партійними списками терміном на 5 років. Одна політична партія може мати в парламенті максимум 65 депутатів. У країні багатопартійна система. Найчисельнішими є 9 політичних партій – «Ата Мекен», Соціал-демократична партія, «Республіка», «Єдиний Киргизстан», «Ак Шумкар», «Ар Наміс», «Ата Журт», серед яких залишилась і Комуністична партія. Політичні партії сформовані за територіальним принципом, розподіл проходить між півднем та північчю. Жодна політична сила не має загальнореспубліканської підтримки. Президента обирають на всенародних виборах терміном на 6 років. Удруге переобиратися на цю посаду не можна. Прем'єр-міністра призначає парламент за поданням найбільшої депутатської фракції.

1999 р. узбецькі бойовики з Ісламської організації спробували прорватися на територію Киргизії з боку Узбекистану, однак були зупинені. Киргизія не була втягнута в узбецькі події. Перші спроби узбецьких бойовиків проникнути на територію Киргизстану в Баткенському та Чой-Аланському районах Ошської області з території сусіднього Таджикистану мали місце 30 липня 1999 р. Найчисельніші групи нараховували 400 – 1000 бойовиків. Їхнім військовим лідером був Тахір Абдухалілович Юлдашев, 1968 р. н. Урядові війська та сили правопорядку застосували проти бойовиків вертольоти та штурмову авіацію, які завдали по таборах і базах ворога ракетно-бомбові удари. Сутички продовжувалися до жовтня 1999 р. Південний Баткенський район – важкодоступна територія; через гірську місцевість і відсутність автомобільних

²⁰⁴ Уметова А. Э. Трудовая миграция в Кыргызстане: проблемы и особенности / А. Э. Уметова // Центральная Азия и культура мира: международный научно-обозреваемый журнал. – Бишкек, 2008. – Вып. 1-2 (23-24). – С. 172–174.

доріг державний кордон погано охороняється. Це є причиною проникнення контрабандистів, утворення наркотрафіку й переховування міжнародних терористів. Для боротьби з останніми в країні було навіть оголошено часткову мобілізацію та отримано допомогу від ОДКБ (Росія, Таджикистан, Казахстан, Узбекистан). Бойовики ж мали на меті забезпечити вільний прохід своїх формувань на територію Узбекистану для збройної боротьби проти уряду й побудови ісламської держави на території Узбекистану. Киргизстан відіграв роль транзитної території.

16-18 березня 2003 р. у республіці відбулися сутички між громадянами та представниками органів правопорядку, під час яких 5 осіб загинуло. Після цих подій прем'єр-міністр країни подав у відставку.

24 березня 2005 р. після спроби фальсифікації результатів виборів настала політична криза влади. Країною прокотилися масові заворушення: люди захоплювали приміщення органів місцевої влади, відбувалися збройні сутички. Цей квітневий період 2005 р. називають «революцією тюльпанів». Тодішній Президент Киргизії А. Акаєв залишив країну, а згодом відмовився від посади. У містах почались погроми й пограбування. До влади прийшла опозиція на чолі з К. Бакієвим. Улітку 2005 р. відбулись дострокові президентські вибори, перемогу на яких отримав К. Бакієв. Але ці радикальні політичні дії не привели до політичної стабілізації в республіці.

У листопаді 2006 р. виник конфлікт між головою парламенту (Жогорку Кенеша) та президентом. Голова парламенту подав у відставку. У квітні 2006 р. у країні знову розпочались заворушення з вимогою проведення конституційної реформи та очищення влади від криміналітету. 2 листопада 2006 р. у Киргизії розпочався безстроковий страйк із вимогою відставки президента та прем'єр-міністра. Щоб урятувати ситуацію, президент країни терміново підписав проект нової конституції, який 30 грудня 2006 р. був прийнятий парламентом. Ця конституція набула чинності 17 січня 2007 р., згодом її скасував Конституційний суд. Країна продовжила жити за попередньою конституцією 2003 р.

У квітні 2010 р. у республіці відбулась чергова Народна революція. До влади прийшли лідер опозиції Роза Отунбаєва і Тимчасовий уряд. Деякі історики-міжнародники вважають цю подію державним переворотом. Президент К. Бакієв спочатку переховувався на території країни, а згодом покинув Киргизію, попросивши політичного притулку у Білорусії. 27 червня 2010 р. на Всенародному референдумі було прийнято чинну Конституцію Киргизстану. 10 жовтня цього ж року в республіці відбулись позачергові парламентські вибори, після яких Киргизія стала конституційною парламентською республікою. Повноваження парламенту й уряду стали більшими, ніж у президента. Прези-

дентські вибори в Киргизії було призначено на 30 жовтня 2011 р. Діючий президент Р. Отунбаєва склала свої повноваження 31 грудня 2011 р. Новим Президентом РК став Алмазбек Шаршеневич Атамбаєв, повноваження якого закінчуються 31 грудня 2017 р.²⁰⁵

Після розпаду СРСР економіка Киргизії знаходилась у глибокій кризі. Прибутковими галузями залишаються уранодобувна й переробна галузі, золотовидобувна та переробна, енергетична. За видобутком золота Киргизія знаходиться на третьому місці після Росії й Узбекистану. 2003 р. цей показник становив 22,5 тонни золота на родовищі «Кумтор», який наповнює 1/3 державного бюджету. 70 % підприємств республіки приватизовані й знаходяться під контролем клану першого президента країни А. Акаєва. Республіка володіє 6 гідроелектростанціями, які об'єднані в Наринський каскад. Росія погодилась на будівництво ще двох ГЕС «Камбарата-1» та «Камбарата-2», однак реалізація проектів призупинена через бажання РФ володіти контрольним пакетом майбутніх об'єктів. Водні ресурси стали проблемою регіону. Казахстан та Узбекистан 80 % води отримують із території Киргизії Ріка Сирдар'я найдовша (3019 км) і друга за водо наповнюваністю серед рік Центральної Азії. Площа басейну 219 тис. кв. км. Основна частина (75,2 %) стоку ріки формується на території Киргизстану, 15,2 % – на території Узбекистану, 6,9 % – у Казахстані і 2,7 % – у Таджикистані. У киргизькій частині знаходиться Токтогульське водосховище, воду з якого розподіляє республіка. 2000 р. такі дії поставили під загрозу сільське господарство сусідніх центральноазійських республік²⁰⁶. Узбекистан у відповідь на дії Киргизії розгорнув на кордоні військові підрозділи й провів низку показових навчальних захоплень добре захищених об'єктів, що було сприйнято киргизькими військовими як військова загроза.

Найбільші капіталомісткі економічні проекти ведуться за участю Росії. Росія контролює і флагмани оборонної промисловості – корпорацію «Дастан» (виготовлення торпед) і АТ «Айнур». Уряд запланував передати РФ підприємство ВПК «Дастан» взаємін на участь Росії в будівництві нової Камбаратинської ГЕС-1. 48 % працівників – селяни. Безробіття в країні становить близько 3 %, середня зарплата – 150 \$. У Киргизії функціонує 26 вищих навчальних закладів, із яких один військового профілю – Бішкецьке вище військово-командне училище, яке готує молодших офіцерів загальновійськового профілю та офіцерів-техніків для військової авіації.

²⁰⁵ Президент Киргизії. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.kg/ru>.

²⁰⁶ Суюнбаєв М. Природные ресурсы как фактор развития Центральной Евразии / М. Саюнбаєв, А. Мамытова // Центральная Азия и Кавказ. – 1998. – № 1. – С. 31.

Незалежна Киргизія мала чотири Конституції: 1993 р., 2003 р., 2006 р., 2010 р., остання з яких чинна зараз.

Остаточний варіант чинної Конституції Киргизії було запропоновано Тимчасовим урядом і винесено на Всенародний референдум 27 червня 2010 р. Конституція закріплює народне волевиявлення побудови суверенної, демократичної держави, де принцип верховенства права забезпечує захист прав кожного громадянина. За конституцією, єдиним джерелом влади є киргизький народ. Ст. 4 п. 4 забороняє військовослужбовцям бути членами політичних партій або підтримувати будь-яку партію. Ця стаття забороняє створення політичної партії на етнічній або релігійній основі. Ст. 14 забороняє використання Збройних сил для внутрішньодержавних політичних цілей. Переміщення та використання Збройних сил за межами республіки дозволено тільки зі згоди парламенту, якщо за таку пропозицію проголосувало понад $\frac{3}{4}$ депутатів. Згідно зі ст. 56 Конституції в Киргизії здорові юнаки у віці від 18 до 27 років підлягають обов'язковій строковій військовій службі. Відповідно до закону «Про альтернативну (невійськову) службу» певна категорія громадян може проходити альтернативну службу, відраховуючи 20 % своєї зарплати до бюджету міністерства оборони. Президент країни відповідно до вимог ст. 64 не тільки Головнокомандувач Збройних сил, але й очолює Раду оборони країни: він має право оголошувати військовий стан у країні, після чого повинен терміново винести це питання для розгляду в парламенті. Вищий законодавчий орган, у свою чергу, дотримуючись ст. 74, вирішує питання війни і миру, законності введення військового стану, затверджує або скасовує укази президента із цих питань. У випадках відсутності президента його обов'язки виконує прем'єр-міністр²⁰⁷.

До законодавчих актів, які регулюють взаємовідносини у сфері військової безпеки, належать закон «Про оборону і Збройні сили КР» (1994 р.), Концепція національної безпеки, Військова доктрина та Військово-оборонна концепція (1993 р.). На думку директора Інституту стратегічного аналізу й прогнозу КР А. Л. Салиєва, сьогодні Киргизія знаходиться на стадії оновлення нормативно-правових актів, які регулюють відносини у сфері безпеки й оборони. З моменту отримання незалежності військові загрози не змінилися – змінюється тільки ставлення до них і способи реалізації захисних заходів²⁰⁸.

²⁰⁷ Конституция Кыргызстана 2010 г. Правительство Кыргызской республики. Официальный сайт [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gov.kg/?page_id=263.

²⁰⁸ Салиев А. Л. Главная угроза – разруха в головах / А. Л. Салиев // МСН : общественно-политическая газета. – 2010. – 19 марта. – С. 8.

Військову доктрину Киргизстану прийнято 23 березня 2002 р., повна офіційна назва документа «Про Військову доктрину Киргизької Республіки в перехідний період до 2010 р.». Військова доктрина складається із чотирьох розділів: військово-політичні, військові, військово-економічні основи забезпечення військової безпеки і підготовка до оборони. Доктрина має оборонний характер і передбачає співпрацю у військово-оборонній та безпековій сфері з країнами-членами СНД, ОДКБ та ШОС. У розділі «Міжнародна військова та військово-технічна співпраця» передбачено співпрацю в межах програми НАТО «Партнерство заради миру», а також із Росією, США, КНР, Туреччиною, ФРН, Францією, Великою Британією та участь у миротворчих військових операціях під егідою ООН. За військовою доктриною, конфлікти є справедливими та несправедливими: ті, які суперечать Статуту ООН, і ті, що йому не суперечать. Зовнішніми загрозами Киргизія вважає можливість вторгнення бандформувань із територій сусідніх країн (Узбекистану, Таджикистану). Саме тому в доктрині передбачено створення спеціальних мобільних підрозділів для ведення бойових дій у гірській місцевості: звідти очікують проникнення незаконних військових формувань на територію республіки. Доктрина передбачала нове будівництво (реформування) ЗС у три етапи, яке завершилось 2010 р. Військова доктрина КР передбачає можливість використання Збройних сил для захисту від антиконституційних дій, протиправного збройного насилля, які загрожують цілісності країни. Сьогодні парламент розробляє проект нової військової доктрини, основою якої буде принцип оборонної політики.

У республіці ведуться дебати про створення нової військової доктрини, яка змінила б структуру, підготовку й оснащення Збройних сил, відповідно до наявності реальних загроз, серед яких основними є міжнародний тероризм та екстремізм. Прямої військової загрози для республіки, як і для інших республік Центральної Азії, сьогодні немає. Військові експерти вважають, що передавання прикордонних військ у підпорядкування Державного комітету національної безпеки – неефективний захід, зважаючи на той факт, що охорона гірських кордонів з Узбекистаном, Таджикистаном та Китаєм стає пріоритетом у нейтралізації можливого агресора, а проникнення через кордон несе військову загрозу²⁰⁹.

Бюджет для оборони країни розрахований тільки для підтримання боєготовності Збройних сил. Так, у 2008 р. його витрати становили \$ 43,9 млн, або 1,3 % ВВП. У попередній 2007 р. військовий бюджет

²⁰⁹ Бабаджанов А. Я. Анализ военных доктрин государств-участников ОДКБ / А. Я. Бабаджанов // Вестник Московского государственного института международных отношений. – М., 2005. – С. 63–64.

становив \$ 30 млн. У таких умовах республіка проводить військово-політичну політику максимальної інтеграції в наявні оборонні системи, обираючи потужні країни своїми стратегічними партнерами, насамперед – це Російська Федерація²¹⁰.

У республіці, крім Збройних сил Міністерства оборони, є інші військові формування. Це прикордонні війська (5 тис.), внутрішні війська МВС, Державний комітет національної безпеки (3 тис.), Національна гвардія та Служба державної охорони. У Баткенській області функціонують загони самооборони. Парламент (Жогорк Кенеш) пропонує створити при МО війська територіальної оборони.

Загальна орієнтовна чисельність людських військових ресурсів (чоловіки віком від 15 до 49 років) становить 1,203 млн осіб, із яких придатні до військової служби 975 тис., щорічно досягають призовного віку близько 50 тис., щорічно призивають 5-8 тис. призовників. Чисельність Збройних сил становить близько 15 тис. військовослужбовців, не враховуючи військових формувань. За даними ІІSS (International Institute for Strategic Studies, 2005), загальна чисельність підрозділів Міністерства оборони становила 10,9 тис.²¹¹. Головнокомандувачем ЗС КР є президент. У складі Збройних сил є сили загального призначення, сили швидкого реагування та сили негайного реагування. Особливим формуванням є Південне угруповання об'єднаних сил, створене в 1999 р.

Збройні сили республіки охоплюють сухопутні війська, військово-повітряні сили, артилерію, сили повітряної оборони (створені 2006 р.), десантні війська й підрозділи спеціального призначення. Збройні сили Киргизії, які почали створювати в січні 1992 р. на основі військових підрозділів Радянської армії Туркестанського ВО, було взято під юрисдикцію республіки відповідно до Указу Президента від 29 травня 1992 р. ЗС КР поділено на Північну й Південну групи, які об'єднують силові підрозділи для боротьби з проявами екстремізму та проти бандитських формувань. На території республіки було дислоковано 17-й артилерійський корпус, що складався з двох мотодивізій. Згодом із цих дивізій було сформовано в 1998 р. 1-у Койтаську та 3-ю Ошську бригади. 70-75 % військовослужбовців ЗС – контрактники, решта – строкові призовники.

У республіці призовна служба в армії передбачена Конституцією. Одночасно дозволено альтернативну (невійськову) службу. Термін строкової військової служби – 12-18 місяців. Випускники вищих навча-

льних закладів, які пройшли військову перепідготовку, отримують звання лейтенанта запасу. Крім цього, функціонують Киргизський національний військовий лицей, Об'єднаний навчальний центр ЗС для підготовки сержантів, Бішкекське багатопрофільне вище військово-училище, яке щороку випускає 100 офіцерів, Центр підвищення кваліфікації офіцерів і прапорщиків. З 2006 р. киргизька армія перейшла на використання тільки національної мови.

Сухопутні війська (СВ) складаються з однієї мотострілецької дивізії, трьох бригад із танковими батальйонами, окремого танкового батальйону, трьох кулеметно-артилерійських батальйонів. Проблема СВ полягає в тому, що 50 % озброєння морально застаріле, 60-70-х років минулого століття випуску та не придатне для застосування в гірській місцевості. Це повною мірою стосується танків Т-72 та БМП-1, БМП-2, БТР-70, БТР-80. У силах загального призначення передбачено створення спеціальних мобільних підрозділів для ведення бойових дій у горах, що вимагає повного адекватного переозброєння.

Військово-повітряні сили мають у своєму складі змішаний авіапункт та вертолітну ескадрилью. Бойові літаки представлені винищувачами МіГ-29 та винищувачами-бомбардувальниками МіГ-21.

Артилерія об'єднує зенітно-артилерійську бригаду та один полк.

Сили повітряної оборони, які створені у 2006 р., охоплюють 2 дивізіони СУ-25 та 4 дивізіони СУ-75.

До десантних та підрозділів спеціального призначення МО належать диверсійно-розвідувальний батальйон «Інбірс» (створений 1999 р.), який у своєму складі має три роти та підрозділ «Скорпіон», створений 1994 р. спочатку як 525-а рота, згодом трансформована у загін, потім у батальйон і бригаду. Підпорядковані ці підрозділи Головному управлінню розвідки Генерального штабу Міністерства оборони (ГУР ГШ МО). Обидва підрозділи добре озброєні новітніми видами зброї, можуть вести локальні бойові дії в гірській місцевості.

Спецпідрозділ Національної гвардії «Пантера» належить до десантно-штурмових видів, нараховує 800 військовослужбовців. Поряд функціонують ще два підрозділи «Барс» та «Едельвейс», а також розвідувальна рота. Загальна чисельність Національної гвардії близько 1,5 тис. осіб. Це військово-формування в мирний час безпосередньо підпорядковується президенту, у військовий час має знаходитись у резерві головнокомандувача ЗС.

Внутрішні війська МВС чисельністю близько 3,6 тис. складаються з підрозділів з охорони виправних колоній та спеціальних моторизованих міліцейських частин. ВВ МВС також мають у своєму складі спеціальний антитерористичний підрозділ «Шер». До особового складу

²¹⁰ Клименко А. Ф. Военные Доктрины и концепции стран АТР. Россия и АТР: безопасность, сотрудничество, развитие / А. Ф. Клименко. – М. : Изд. Ин-та Дальнего Востока РАН, 2002.

²¹¹ Военно-промышленный курьер. – 2008. – № 21 (217).

«Шер» входять тільки офіцери й прапорщики, які пройшли спеціальну підготовку в Туреччині, США, Китаї, Росії.

Державна служба охорони має таємний загін «Арстан», головним завданням якого є бойове прикриття перших осіб держави.

Ще один спецпідрозділ – «Киргий» – функціонує в спеціальному агентстві з контролю за обігом наркотиків.

Служба національної безпеки нараховує до 1 тис. осіб. Крім територіальних органів та військової контррозвідки, до складу СНБ входять спецпідрозділи «Калакан» – «Щит» (проведення спецоперацій) й анти-терористичний підрозділ «Альфа».

Прикордонні війська нараховують 5 тис. і представлені 5 загонами (аналогічно за чисельністю та оснащенням полку), 4 дислоковані на південному кордоні й один – на півночі Киргизії.

Формування прикордонної служби Киргизії розпочато в 1998 р. – тоді чисельність особового складу сягала 3 тис. осіб. 19 травня 1999 р. у республіці прийнято закони «Про державний кордон» та «Про прикордонну службу». До цього кордон охороняла оперативна група Федеральної прикордонної служби Росії, яка 2002 р. передала 27 прикордонних застав колишнього Східного прикордонного округу СРСР киргизьким прикордонникам. 2002 р. усі контрольно-пропускні пункти та прикордонні застави було виведено з підпорядкування російських прикордонників. Спочатку прикордонна служба входила до складу МО, згодом до СНБ, а з жовтня 2002 р. її виділено в самостійну структуру. Сьогодні кордон із Китаєм повністю забезпечений охороною, хоча потребує сучасного технічного оснащення. Киргизія, дотримуючись вимог Статуту ШОС, інформує Китай про дислокацію своїх військових формувань у 100-кілометровій прикордонній зоні.

У Киргизії об'єднано всі силові підрозділи прикордонної служби, Національної гвардії, внутрішніх військ МВС в одне відомство під керівництвом Міністерства оборони. Це пов'язано з перспективою можливого розвитку військово-політичної ситуації в регіоні. Таке реформування силових відомств дає можливість оперативно реагувати на загрози й надзвичайні ситуації, зменшувати час на міжвідомчі процедури, створювати одне державне замовлення на закупівлю продукції військового призначення

За даними IISS The Military Balance за 2007-2010 рр. (Військовий довідник), на озброєнні ЗС Киргизії знаходиться: танків Т-72 – 150-215 од., БМП-1 – 230-274 од., БМП-2 – 90-113 од., БРЛМ-2 – 30 од., БТР-70 – 25-53 од., БТР-80 – 10 од. Протитанкове озброєння представлене 26 од. «Малютка». Реактивні системи залпового вогню БМ-21 «Град» – 15 од., БМ-27 «Ураган» – 6 од. Артилерійські системи мають

на озброєнні САУ 120 («Нона», «Гвоздика») – 30 од., гаубиці 1938 та 1943 рр. випуску – 107 од., міномети М-120 (виробництва США) – 48-50 од. Військова авіація представлена МіГ-21 – 48 од., ще 28 од. знаходяться на зберіганні АН-12 – 2 од., АН-26 – 2 од., Л-39 – 4 од. та 24 од. на зберіганні, вертольоти Мі-24 – 9 (транспортні) та Мі-8 – 23 (багатоцільові)²¹².

Киргизія – бідна країна й самостійно не може подолати економічну кризу. Імпортні операції перевищують експорт. МВФ 2011 р. надав республіці фінансову допомогу у розмірі \$100 млн для подолання кризових явищ. Південний кордон з Афганістаном залишається необладнаним, що створює умови для незаконного переміщення наркотиків. Ураховуючи цю ситуацію та беручи до уваги приєднання Киргизії 1994 р. до програми НАТО «ПЗМ», уряд республіки просить Альянс надати технічну допомогу в облаштуванні південних кордонів держави. НАТО дало згоду на проведення таких робіт, а також надання засобів зв'язку та технічної допомоги. Насамперед заплановано капітально відремонтувати будівлі-склади, де зберігається ракетно-артилерійське обладнання. З 2007 р. Киргизія бере участь у процесах планування та аналізу програми ПРМ.

У 2008 р. витрати на військову безпеку Киргизії становили \$ 43,9 млн, або 1,3 % ВВП. Такою ж ситуація з фінансуванням військової безпеки була і в попередні роки, коли витрати на військову організацію не перевищували 2 % від ВВП. МО шукає альтернативні джерела фінансування, зокрема позабюджетні (ідеться про продаж застарілої техніки подвійного використання, яку можна використовувати у невійськових сферах). За оцінками військових експертів, близько 50 % армійського озброєння є застарілим і непридатним до експлуатації. Киргизстан намагається максимально інтегруватись у регіональні та міжнародні системи безпеки.

МО Киргизії військово-технічну співпрацю здійснює переважно з країнами СНД та членами ОДКБ. У республіці введено систему експортного контролю над озброєнням та військовою технікою, який покладено на Міністерство оборони. Міністерство відповідає за видачу ліцензій, дозволів на транзитне переміщення предметів військового призначення. Мета такого контролю – недопущення розповсюдження зброї масового ураження й засобів її доставки. Діяльність МО скерована на створення військової організації з мобільних підрозділів, готових до швидкого бойового розгортання й оперативних дій на загрозованих напрямках.

²¹² The Military Balance 2010/IISS ... – P. 365-366.

На території республіки знаходяться три військові об'єкти, які належать МО РФ. Це полігон «Озеро» на півострові Карабулун озера Исик-Куль у с. Ічка-суу (автоматична сейсмічна станція й 170-а радіосейсмічна лабораторія сейсмічної служби МО РФ, які контролюють випробування ядерної зброї за кордоном), який займає 866 га землі; 338-й підрозділ зв'язку військово-морського флоту (ВМФ) під Бішкеком у с. Чалдовар (забезпечує зв'язок ГШ ВМФ РФ із підводними човнами й надводними кораблями в Тихому та Індійському океанах) та новозбудована 999-а військово-повітряна база на аеродромі «Кант», 954-а дослідна база озброєння проти підводних човнів ВМФ РФ у районі с. Кой-Сари. Офіційні міждержавні документи закріплюють довгострокове перебування російських військ на території Киргизстану.

Киргизія є учасником ОДКБ з 1992 р. Своєю співпрацю в межах ДКБ веде в напрямку створення сил швидкого реагування, які були б спроможними взяти участь в оперативному реагуванні в спільних діях країн-учасниць ОДКБ. У Бішкеку розташовано штаб колективних сил швидкого реагування в Центральній Азії й регіональна оперативна група Антитерористичного центру СНД.

90 % військовослужбовців ЗС Киргизії на безоплатній основі (взамін безоплатного розташування російських військових об'єктів на території республіки) проходять навчання у вищих військово-навчальних закладах МО РФ і Казахстану. Після червневих подій 2010 р. у Киргизії, коли кількість жертв досягла 500 осіб, Рада колективної безпеки ОДКБ розпочала підготовку правової бази зі створення механізму антикризового реагування із широкого кола питань, зокрема, до уваги взяли внутрішні загрози, надзвичайні ситуації, надання матеріально-технічної допомоги.

Російська Федерація виявила бажання надати допомогу Киргизії для модернізації її Збройних сил за умови виведення американських військових з території республіки. Американські військово-повітряні підрозділи знаходяться на авіаційній базі «Манас» з 2001 р., коли розпочали виконувати функцію бази розміщення військово-транспортної авіації сил коаліції. З території Киргизстану надавалась допомога військам НАТО, які знаходились в Афганістані. Після завершення активної фази операції в Афганістані базу почали використовувати як транзитний центр для ВПС США. За оренду авіаційної бази американці щороку сплачують Киргизстану 60 млн доларів США. Рішення закрити авіабазу було озвучене Президентом К. Бакієвим 3-4 лютого 2009 р. під час візиту до Москви, і денонсований договір затвердив парламент. Росія стратегічно не зацікавлена в американській присутності в країнах Центральної Азії. Саме із цією метою військово-політичне керівництво Росії

готове виділити понад 1 млрд доларів США для постачання армії Киргизстану нового озброєння та військової техніки російського виробництва. Це, у першу чергу, будуть нові БМП, БРДМ, гелікоптери, польові й стаціонарні госпіталі, легка фототехніка, переносні міномети, супутникова апаратура, а також розширення програми навчання киргизьких офіцерів у вищих військових навчальних закладах РФ. Американці, у свою чергу хочуть зацікавити країни ЦА, у тому числі й Киргизстан, у зброї та військовій техніці, яка знаходиться на території Афганістану. А вже 2014 р. місія НАТО в цій країні закінчується і значну частину озброєння необхідно кудись подіти. Швидше за все це буде продаж за низькими цінами для сусідніх країн. Безперечно, після продажу буде пропонуватись її інструкторське освоєння та можливість проведення ремонтно-регламентних робіт, що дасть можливість залишатись у країнах ЦА. Росія на найвищому рівні у 2009 р. подовжила перебування своєї військової авіації у Киргизії ще на 49 років. Заплановане підписання договору про продовження знаходження російських військових до 2032 р. РФ за оренду трьох військових баз платить 4,5 млн доларів США²¹³.

У свою чергу КНР теж бачить свої стратегічні інтереси в Киргизії й у Центральній Азії в цілому. Китай свою присутність у Киргизії розпочав із будівництва залізниці, яка повинна об'єднати республіку в одне ціле, полегшити маршрутне сполучення з іншими країнами-сусідами. При завершенні запланованої залізничної магістралі час добирання до найвіддаленішої точки ЦА з території Китаю буде становити усього 3 години. Зауважимо, що технічно полотно залізниці буде відповідати європейським стандартам (1435 мм), а не російським вимогам (1520 мм).

Участь Киргизії в Шанхайській організації співпраці (ШОС) бере свій відлік з 2001 р., коли країни-засновники підписали спільну Декларацію про створення ШОС з метою протидії міжнародному тероризму, сепаратизму та екстремізму в Центральній Азії. До ШОС, крім Киргизії, входять Китай, Росія, Казахстан, Таджикистан, Узбекистан. Спостерігачами ШОС є Індія, Іран, Монголія і Пакистан. Співпраця охоплює й інші сфери: політичну, торговельно-економічну, науково-технічну, культурну, освітню, енергетичну, транспортну, екологічну. Військові Киргизстану беруть участь у військових навчаннях під егідою ШОС. Так, у серпні 2003 р. на території Китаю та Казахстану було проведено спільне контртерористичне навчання «Взаємодія-2003». Свої наміри про-

²¹³ Левик Б. С. Киргизстан – повернення на російську орбіту / Б. С. Левик // Схід : аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : Український культурологічний центр, ТОВ «Східний видавничий дім», 2014. – № 1 (127) – С. 142–149.

водити спільні військові навчання члени ШОС підтвердили 27 липня 2007 р., підписавши у Бішкеку відповідну угоду, за якою в серпні 2007 р. на території Китаю та Російської Федерації відбулось перше навчання «Мирна місія-2007», «Бойове братерство-2007», друге відбулось у жовтні 2010 р.²¹⁴

Співпрацю військовиків МО Киргизької Республіки з НАТО розпочато 1994 р., і проходить вона в межах програми «Партнерство заради миру». З метою конкретизації заходів співпраці щорічно МО Киргизії підписує індивідуальну програму партнерства. Програма передбачає участь у навчаннях, конференціях, семінарах, взаємних візитах. У період 1994-2004 рр. 500 військових МО КР взяли участь у заходах НАТО, зокрема миротворчій діяльності, мовній підготовці, боротьбі з тероризмом і наркотрафіком, нейтралізації військових конфліктів. Під час підготовки й проведення військової операції на території Афганістану 2001 р. Киргизія надала антитерористичній коаліції аеродром «Манас» (авіабаза імені Гансі), де були дислоковані військові літаки-дозаправники КС-135, транспортні літаки С-130 «Геркулес», військова ескадрилья винищувачів та бомбардувальників, близько 1700 військовослужбовців із 12 країн-членів НАТО. Цю базу використовують військові Альянсу й сьогодні. У зв'язку із заборонаю розміщення на території Киргизії військових баз країн, які не входять до ОДКБ (вимога Статуту ОДКБ) авіабаза ім. Гансі має статус дипломатичної місії, а військовослужбовці НАТО – її співробітників. Угоду щодо подальшого використання аеродрому «Манас» не продовжено, що спонукає НАТО шукати альтернативне рішення на території інших республік Центральної Азії²¹⁵.

2007 р. Киргизія поглибила свою співпрацю з Альянсом, підписавши угоду про участь у програмі «Процес планування й аналізу», що передбачає трансформацію ЗС МО КР відповідно до міжнародних стандартів, участь у миротворчих операціях під егідою Генеральної Асамблеї ООН. 5 травня 2007 р. у Брюсселі в штаб-квартирі НАТО із цього питання відбулись переговори у форматі «26+1» (країни-учасниці НАТО + Киргизька Республіка) для прийняття остаточного рішення.

Киргизька Республіка бере участь у командно-штабних навчаннях «Щит миру» («Peace Shield»), із 2001 р. – у багатонаціональних навчаннях «Об'єднані зусилля» («Combinet Endeavour»). Специфіка природи й

території Киргизії вимагає підготовки військових підрозділів для виконання завдань у гірській місцевості. 2002, 2004, 2006 рр. на території республіки проходили спільні киргизько-британські навчання із залученням національних прикордонних військ. Щорічно, починаючи 1999 р., проходять киргизько-американські навчання антитерористичного спрямування «Беленс Найф» та «Беленс Найт». Щорічні 12-тижневі курси з турецькими інструкторами відбуваються з 2000 р., 2004, 2005, 2006 рр. 27-а гірська сухопутна бригада Збройних сил Франції проходила двотижневе тренування в горах Киргизії. В околицях киргизького м. Ош проводилися російсько-киргизькі антитерористичні навчання «Південь-2006».

Військову освіту киргизькі офіцери отримують у Росії, Китаї, Казахстані, Азербайджані, США, Німеччині, Туреччині, Індії.

Російсько-киргизькі відносини у військовій і військово-технічній сфері ґрунтуються на Договорі від 5 липня 1993 р., який передбачає чотири напрями: розміщення військових об'єктів ЗС РФ на території Киргизії, збереження співпраці з питань виробництва, ремонту й забезпечення озброєнням та військовою технікою, спільне використання військових полігонів («Едельвейс») та навчальних центрів, підготовка офіцерів, співпраця сил та засобів ППО. За період співпраці між РФ та КР підписано близько 40 міждержавних договорів із різних питань військового будівництва. Низку міжнародних правових документів було підписано про статус перебування чотирьох військових об'єктів Росії на території Киргизстану. Серед цих загальновідомі: дослідна база протичовнового озброєння, центр зв'язку ВМФ РФ, автономний сейсмічний пункт служби спеціального контролю МО РФ та російська авіаційна база в м. Кант. Остання є авіаційною складовою Колективних сил реагування Центральноазійського регіону ОДКБ. Орендну плату МО Росії за ці об'єкти не сплачує. Орендним еквівалентом є військово-технічні поставки та квоти для навчання киргизьких офіцерів у військових ВНЗ Російської Федерації. 2009 р. Росія погодилася надати \$ 2,15 млрд у вигляді позики за умови закриття військової бази «Манас», яку використовує НАТО як базу коаліційних сил в Афганістані. Станом на 2011 р. РФ виділила лише \$ 450 млн, база «Манас» поки що використовується, – напевно, аж до завершення міжнародної миротворчої операції НАТО в Афганістані у 2014 р.²¹⁶

²¹⁴ Парамонов В. В. Россия и Китай в Центральной Азии: политика, экономия, безопасность / В. В. Парамонов, А. В. Строчков, О. А. Столповский. – Бишкек, 2008. – 201 с.

²¹⁵ Партнеры в Центральной Азии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nato.int/nato_static_assets/pdf/pdf_publications/20120301_partners_central_asia_2011-ru.pdf.

²¹⁶ Рудов Г. А. Становление кыргызской государственности и развитие российско-кыргызских отношений : дисс. ... доктора полит. наук : 23.00.04 / Г. А. Рудов. – М., 2002. – 390 с.

У 2006-2007 рр. Росія виділила значну фінансову та військово-технічну допомогу для армії Киргизії, обсяги якої не розголошують. Надання такої допомоги дозволено за російським законодавством.

Збройні сили республіки не відповідають оборонним потребам Киргизстану, мають низьку бойову готовність, слабе технічне оснащення, недостатній мобілізаційний резерв, є найменш чисельними серед країн ЦА. Державний бюджет розрахований тільки для підтримання існуючої бойової готовності ЗС.

Киргизька військова організація та її Збройні сили потребують модернізації відповідно до міжнародних стандартів та наявних військових загроз. Перешкодою на цьому шляху є недостатнє державне фінансування й постійна економічна криза в країні. Територія республіки, особливо її гірські райони, приваблюють екстремістські бандформування. Військово-політичний сектор Киргизстану повністю знаходиться у фарватері російської політики та її військової стратегії. У республіці немає військово-технічної інфраструктури. Реформування ЗС республіки передбачає створення мобільних, малочисельних штурмових спецпідрозділів антитерористичного спрямування. До стратегічного або тактичного військового протистояння Киргизстан не готовий. Принципом будівництва Збройних сил є оборонна достатність та адекватний рівень самооборони. На території республіки можливі терористичні акти екстремістського походження. У зовнішній політиці Киргизія орієнтується на Москву, хоча прагне інтегруватись в ісламський світ. Під гаслом незалежності й демократії тут прагнуть зберегти старі порядки.

Киргизія уникає можливості робити ставку на співпрацю з одним геополітичним гравцем, тому співпраця відбувається в кількох напрямках. 2001 р. США відкрили авіаційну базу «Манас», яка з 2009 р. носить назву Центру транзитних перевезень. НАТО активізувало свою співпрацю з пострадянськими республіками ЦА, що вказує на зміну їхніх стратегічних інтересів у цьому регіоні. У 2002 р. відкрили військову базу в Канті й російські військові. Китай запропонував Киргизії будівництво 260 кілометрів високогірної залізниці (2500-3000 м над рівнем моря), вартість якої сягає 20 млрд доларів США.

До загроз національній безпеці киргизи відносять проблему анклавів (Сох і Шахімардан, які відносяться до Узбекистану, і Ворух – до Таджикистану). Особливу загрозу становить ісламський політизований фундаменталізм та спільні кордони у Ферганській долині. Таким чином, геополітичний вибір Киргизії залишається багатовекторним, між геополітичними гравцями в ЦА, на тлі терористичної небезпеки з Афганістану, Таджикистану та ядерної програми Ірану.

4.6. Зовнішньополітичні впливи на центральноазіатські республіки

Слід погодитись із твердженням, що на безпеку держав ЦА мають великий вплив присутні у регіоні ООН, ЄС, ОБСЄ та НАТО, зусилля яких доповнюються ОДКБ (1992 р.), ШОС (2001 р.), СНД (1991 р.), ОЕС – Організація Економічної співпраці (1985 р.) і ЄврАзЕС. Для республік ЦА стала нормою одночасна участь і співпраця у кількох організаціях з питань безпеки (багатополярність). Усі п'ять республік у березні 1992 р. стали членами ООН. У цьому ж році Казахстан, Узбекистан і Киргизстан стали членами ОДКБ, згодом 1994 р. до них приєднався Таджикистан. Участь держав в ОДКБ дає змогу закуповувати військову техніку і озброєння на російському ринку за низькими внутрішніми цінами, готувати військові кадри у російських навчальних закладах, тобто має економічну вигоду. У січні 1992 р. Казахстан, Узбекистан і Киргизстан стали членами ОБСЄ. 1993 р. ОБСЄ створило Фонд для підтримки Центральної Азії, а в грудні цього ж року була відкрита перша місія ОБСЄ, після початку громадянської війни у Таджикистані. ОБСЄ має своє представництво в усіх п'яти республіках. 1995 р. Казахстан, Киргизстан і Таджикистан взяли участь у формуванні ШОС. 2001 р. до ШОС приєднався Узбекистан. У період 1994–1996 рр. розпочалась співпраця республік ЦА з Організацією Північноатлантичного договору у рамках програми «Партнерство заради миру» (різновекторність)²¹⁷.

Ст. ст. 7, 8 статуту ОДКБ передбачають систему вторгнення у внутрішні справи держави з метою захисту існуючого ладу. Для цього можуть бути використані коаліційні сили ОДКБ (КСОР – Колективні сили оперативного реагування, трансформовані 2009 р. з Колективних сил швидкого реагування), які почали функціонувати у серпні 2001 р. за участю чотирьох країн СНД – Росії, Казахстану, Киргизії, Таджикистану. Їх чисельність 4 000 військових, три батальйони від Росії, два від Казахстану, решта по одному батальйону від країни ЦАР. Оперативний штаб КСОР у Центральній Азії розміщений у Бішкеку. У подальшому, з квітня 2003 р. було розгорнуто авіаційний компонент колективних сил ОДКБ з ядром в Таджикистані (201-а дивізія) та авіаційної групи у м. Кант (Киргизстан), 999-а авіабаза 5-ої армії ВВС і ППО РФ. 201-а російська дивізія представлена трьома мотополками, які дислоковані в Душанбе, Кулябі і Курган-Тюбе. Російська військова база знаходиться на території Таджикистану на основі Договору про колективну безпеку 1992 р. і двостороннього договору про дружбу і співпрацю 1993 р., а

²¹⁷ Зимонин В. П. ШОС и евроазиатское измерение безопасности / В. П. Зимонин // Шанхайская организация сотрудничества. К новым рубежам развития. – М., 2008. – С. 197–199.

1999 р. був підписаний спеціальний договір про перебування російської бази на таджицькій території. 16 жовтня 2004 р. визначено склад і організаційно-штатну структуру військової бази. Авіаційна російська група включає 10 літаків Су-25 (штурмовики) і Су-27, транспортні Ан-24 і 14 гелікоптерів Мі-8 (транспортні). Авіапідрозділ знаходиться у Киргизії на основі двосторонніх домовленостей на 15 років з автоматичним продовженням терміну щоп'ять років²¹⁸. Весною 1998 р. російський військовий контингент у Таджикистані становив 22-23 тис., Казахстані – 23-25 тис. (2000 р. – зменшено до 15 тис.), Киргизстані – 2-2,5 тис.²¹⁹. Росія не змогла виробити нову політику у Центральній Азії. Військова, військово-технічна і демографічна присутність залишається домінуючою над економічною складовою її зовнішньої політики. Російська Федерація виступає категорично проти створення регіональних систем безпеки без її участі, а також проти військової присутності третіх країн²²⁰. Росія не надала серйозної оцінки ісламському фактору у пострадянській період, що різко зменшило її роль у ЦАР.

5 жовтня 2007 р. у Душанбе між Секретаріатами ОДКБ і ШОС було підписано меморандум про взаєморозуміння, що поклало початок їх співпраці у боротьбі з тероризмом. Однак, не слід ототожнювати ШОС як воєнно-політичний блок. ОДКБ і ШОС витісняють американську присутність з ЦА, особливо успішно це відбувається у Киргизстані та Узбекистані. Одночасно їх співпраця з НАТО має єдину мету – боротьбу з міжнародним тероризмом. ОДКБ у першу чергу політична організація і лише згодом військова. На пострадянському просторі з її ініціативи було створено регіональні системи безпеки Східно-Європейську, Кавказьку і Центральноазіатську, які об'єднуються в одну систему безпеки ОДКБ.

Свої впливи на політичну та безпекову ситуацію у Центральній Азії мають впливові країни світу. Китай 1996 та 1997 рр. підписав з Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном та Росією договір про демілітаризацію спільного кордону у 100-кілометровій зоні, що стало переконливим фактором відсутності агресивних планів з обох сторін. КНР використовуючи ШОС та двосторонні домовленості вибудовує навколо

себе добросусідські відносини²²¹. Китай сфокусував свою діяльність на трьох регіональних загрозах – міжнародному тероризмі, релігійному екстремізмі та етнічному сепаратизмі, що притаманно його північно-західним і західним автономним територіям, які прагнуть самостійності (Сіньцзянь-Уйгурський автономний район – СУАР). Саме це стало поясненням фінансової підтримки з боку Китаю силових відомств центральноазіатських республік. Активність КНР у Центральній Азії у майбутньому може негативно вплинути на зростаючу співпрацю з Росією. Крім цього Китай сфокусував свою увагу на транснаціональних комунікативних властивостях ЦА, коли йдеться про будівництво китайсько-киргизької залізниці, яка повинна мати регіональний характер і зобов'язана пов'язати дві кінцеві точки Пекін і Стамбул через ЦА. Китай зацікавлений у транспортуванні енергоносіїв з ЦА, для цього побудований газопровід «Центральна Азія – Китай» та нафтопровід «Західний Казахстан – Західний Китай». Статус плацдарму для територіальної експансії у ЦАР вигідний для Китаю, який для цього широко використовує двосторонні відносини і можливості ШОС. Американська присутність у регіоні вигідна для КНР, як гарантія від сепаратистських рухів у Сіньцзяні, які могли б отримати підтримку з ЦА. Китай не демонструє передчасних амбіцій у регіоні, хоча його міграційний тиск по периметру кордонів наочно демонструє його бажання нових територій. На разі пріоритетом зовнішньої політики залишається економіка.

Свою долю в розбудові регіональної системи безпеки у ЦА проводить Європейський Союз. Співпраця ЄС з новими незалежними державами ЦА відбувається у рамках Договору про партнерство і співпрацю з 1999 р. з Киргизстаном, Узбекистаном і Казахстаном, а також з Таджикистаном з 2009 р. ЄС стурбований ситуацією поширення наркотиків, міжнародного тероризму і нелегальної міграції на свою територію²²². Європейський Союз відкрив своє представництво по боротьбі з наркотиками у ЦА, діяльність якого направлена на модернізацію митної і прикордонної служб в аеропортах (Бішкек, Ош) та морських портах Центральної Азії у Каспійському морі. Тільки у період 2002–2003 рр. на вказані цілі було виділено 3 млн євро. Згодом було створено інформаційну базу шляхів переміщення незаконних наркотиків на автомобільних і залізничних сполученнях. Наступні кроки передбачають зміцнення кордонів з Афганістаном. 22 червня 2007 р. ЄС прийняв стратегію по відношенню до Центральної Азії, «ЄС і Центральна Азія:

²¹⁸ Ким Мин Чул. Формирование региональной безопасности в постсоветской Центральной Азии... – С. 80–111; Войдут ли миротворческие силы ОДКБ в Кыргызстан? // Слово Кыргызстаны. – 2010. – 16 июня. – С. 5.

²¹⁹ Маслов В. И. Региональная безопасность... – С. 79.

²²⁰ Кожокин Е. М. Россия кровно заинтересована в стабильности в Центральноазиатском регионе / Е. М. Кожокин // Аналитическое обозрение. Астана. – 2002. – № 2. – С. 3–4.; Омуралиева Н. Центральная Азия: новые реалии геополитики / Н. Омуралиева // Этнический мир. – 2002. – № 1 – С. 15.

²²¹ Иманалиев М. Центральная Азия в ШОС / М. Иманалиев // Сборник статей о Центральной Азии. – Бишкек, 2008. – С. 73.

²²² Лаумулин М. Т. Стратегия ЕС в Центральной Азии: геополитика и безопасность / М. Т. Лаумулин // Европейский диалог. – Алматы. – 2002. – № 3. – С. 17–18.

стратегія нового партнерства» на період 2007–2013 рр. Однією з задач є допомога вступу країн регіону до ВТО (на даний час у цій всесвітній торговій організації представлений тільки Казахстан). ЄС при згоді Узбекистану у рамках програми ТАСІС по проекту ТРАСЕКА (Транспортний коридор Європа–Кавказ–Азія) реалізовує залізничне з'єднання п'яти центральноєвропейських республіки з Європою через Закавказзя. Даний проект профінансований Світовим банком (\$ 40 млн) і Європейським банком реконструкції і розвитку (\$ 20 млн). Співпрацю держав ЦАР з ЄС та США можна розділити на три періоди: встановлення дипломатичних відносин (1991–2001 рр.); посилення військово-політичної співпраці під час проведення антитерористичної операції в Афганістані (2001–2005 рр.); зниження євроатлантичної співпраці та посилення стратегії взаємовідносин з Росією, Китаєм (2005 р. – по дійсний час)²²³. Європа досить сильно залежна від енергоносіїв, так 2008 р. вона імпортувала 54 % енергії. Ця ситуація змусила прийняти нову стратегію «План енергетичної безпеки і солідарних дій ЄС». За прогнозами експертів до 2030 р. 75 % нафти і газу в Європу будуть транспортуватись з інших країн світу: «Снижающееся производство внутри Европы означает, что к 2030 году до 75 % нашей нефти и газа необходимо будет импортировать»²²⁴. Таким чином для ЄС ЦА серйозний поставник енергоносіїв. Слід зазначити, що усі п'ять держав Центральної Азії є членами ОБСЄ.

Свої інтереси в Центральної Азії шукають Туреччина, Ісламська Республіка Іран, Пакистан, Індія, Саудівська Аравія, Японія, проте суттєвих впливів на регіональну безпеку вони не мають. Туреччина прагне підтримати політику США та ЄС, бажає зменшити російський вплив. У той же час Туреччина готова надавати допомогу та військово-технічну підтримку любій з центральноазіатських країн у боротьбі з тероризмом. Іран пропонує потенціал своїх морських портів та технології нафтових розробок, з розумінням підтримує російське лідерство у регіоні. Іран за допомогою Організації Економічної Співпраці намагається втягнути центральноазіатські республіки у сферу свого впливу. Іранська політика скерована на противагу США, Саудівській Аравії та Пакистану. Пакистан пропонує послуги своїх морських портів в Індійському океані та розвиток транспортних комунікацій через територію Афганістану. Слід

²²³ Актамалиева А. М. Трансатлантическое партнерство по вопросам безопасности в Центральной Азии... – 169 с.

²²⁴ Обеспечение безопасности в изменяющемся мире: Отчет о внедрении Европейской стратегии безопасности [Электронный ресурс] / Европейская Комиссия ЕС, S407/08., 2008. – С. 5. – Режим доступа: http://consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/081205_RUESSReport%20final.pdf.

пам'ятати, що Ісламська Республіка Пакистан володіє атомною зброєю і засобами її доставки та прагне до регіонального лідерства. Індія та Японія підтримують проамериканські дії держав ЦА. Індія має наміри не дозволити Пакистану закріпити позиції у регіоні, які б негативно впливали на її національну безпеку. Японія інвестує у нафтопереробні підприємства зорієнтовані на експорт на захід.

Росія розглядає територію Центральної Азії як традиційну сферу свого геополітичного домінування і впливу. Тут проживають біля 7 млн етнічних росіян. З цією метою використовуються СНД, ОДКБ, ШОС, ЄврАзЄС. СНД слід розглядати як тимчасову міждержавну організацію для безконфліктної дезінтеграції у пострадянському просторі. На даний час Співдружність носить формальний і декларативний характер. Фактично СНД розпалося на Євроазійське економічне співтовариство (2000 р.), ГУАМ – ГУУАМ (1997 р.), Союзу держав Росія–Білорусія (2000 р.) та Митний Союз, ОДКБ як військово-політичну структуру призначену вирішувати проблеми можливої зовнішньої агресії. Зменшення ресурсних можливостей послабляють російський вплив у геополітичній конкурентній боротьбі з Китаєм, що змушує визнати КНР рівноправним партнером у ЦА. Росія продовжує розширювати свою воєнну присутність у Центральної Азії, залишаючись стратегічним партнером для Казахстану, Киргизії і Узбекистану. Так, з Узбекистаном після 2002 р. було підписано 28 угод про воєнно-технічну співпрацю. Крім згаданих Таджикистану, Узбекистану і Киргизстану російські військові суттєво представлені на території Казахстану, де розміщені і використовуються: космодром «Байконур», РЛС «Балхаш» (входить у систему попередження про ядерний напад), військові полігони Сари-Шаган і Емба (протиракетні і протиповітряні випробовування). Росія домовилась про створення Єдиної системи протиповітряної оборони, яка почала працювати у Центральної Азії з квітня 1996 р. До системи приєдналися Казахстан 1999 р., Киргизстан – 1999 р., Узбекистан – 2000 р. В економічному відношенні Росія співпрацює з центральноазіатськими республіками з лютого 1999 р. у форматі Митного союзу і єдиного економічного простору з 1994 р. Центральна Азія для РФ це ринок продажу російської техніки і промислових товарів. Для прикладу, 2003 р. була сформована правова основа російсько-киргизької співпраці в енергетичному секторі на 25 років. Російська Федерація зацікавлена у недопущенні у регіон провідних країн світу і в першу чергу це стосується США. Після терактів 11 вересня 2001 р. у Вашингтоні Росія дозволила відкрити військові бази США у ЦАР для допомоги коаліційним силам, які протистояли талібам на території Афганістану. Основною метою зовнішньої політики Російської Федерації залишається намагання втри-

мати республіки ЦАР у своїй орбіті, створивши навколо РФ пояс безпеки. Статус буферної зони для ЦАР залишається вигідним для Росії, він охороняє російську територію від безпосереднього контакту з своїми геополітичними конкурентами²²⁵.

Російська Федерація залишаючись основним геополітичним гравцем у Центральній Азії, розуміє свою роль у забезпеченні безпеки регіону. Серед визначальних факторів такого впливу є великий сухопутний кордон з країнами регіону; довга історія співіснування у складі Радянського Союзу та Російської імперії; Центральна Азія є проміжною територією між Росією проблемними Афганістаном та Іраном; наявність етнічних росіян, які постійно проживають у центральноазіатських республіках; спільний соціально-економічний зв'язок. РФ захищає свої національні інтереси у Центральній Азії. Насамперед це доступ до видобутку нафти і газу та можливість їх транспортування через територію Росії у Європу. На другому плані – тісна інтеграція РФ у військово-політичній сфері у форматі СНД та ОДКБ, згодом ШОС. Другорядними залишаються підтримка стабільності, превентивна дипломатія, попередження і локалізація збройних конфліктів, забезпечення безпеки південних кордонів, підтримка добросусідських взаємовідносин, боротьба з тероризмом, екстремізмом, запобігання міграції російськомовного населення з регіону. Росія виступає за зміцнення регіональної безпеки і стабільності в ЦА під своїм контролем.

У 90-х роках США у відношенні центральноазіатських держав притримувались «доктрини Телботта», яка не допускала домінування у ЦАР інших держав, при цьому що Сполучені штати теж не прагнули такого домінування. У цей час Центральна Азія не розглядалась США як окремий регіон. Однак американці прагнули встановленню у нових незалежних державах демократичних режимів та ринкової економіки²²⁶. Сполучені штати, як і європейські країни одними з перших 1992 р. визнали незалежність нових республік ЦА і встановили з ними дипломатичні відносини. Згодом США почали розглядати Центральну Азію не як пострадянський простір, а як частину Великого Ближнього Сходу, який орієнтований на мусульманські цінності. Зміна геополітичної американської стратегії привели до розробки 1999 р. проекту Шовкового шляху, який передбачав створення енергетичних і транспортних коридорів між Європою, Центральною Азією та Далеким Сходом. Ця полі-

²²⁵ Левик Б. С. Геополітика нових незалежних держав Центральної Азії в пострадянський період / Б. С. Левик // Схід : аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : Український культурологічний центр, ТОВ «Східний видавничий дім», 2014. – № 2 (128).

²²⁶ Carothers T. The End of the Transition Paradigm / T. Carothers // Journal of Democracy. – 2002. – № 13 (1).

тика скерована на зниження монополії Росії, Китаю та Ірану у ЦА. Другою важливою метою США є контроль над вуглеводнями і їх транспортуванням. США виходять з положення що національну безпеку у першу чергу слід забезпечувати за рахунок військового потенціалу, тому їх політика у ЦА носить далеко перспективну стратегію націлену на боротьбу з проявами міжнародного тероризму. У своїй зовнішній політиці США проголосили доктрину превентивних дій: ліквідацію терористів на їх території. Киргизстан і Узбекистан надали свою територію для розміщення коаліційних сил НАТО, Казахстан і Таджикистан заявили про таку готовність. США заявили про бажання інвестувати в енергетичну промисловість Таджикистану до \$ 8 млрд, йдеться про Даштиджумську ГЕС потужністю 4 млн кВт та лінії електропередачі²²⁷. Сполучені штати підтримують політику Туреччини у ЦА, особливо у транспортуванні енергоносіїв у напрямку Європи. Для вироблення правильної довгострокової політики у Центральній Азії США створили Інститут Центральної Азії і Кавказу, як філіал Інституту зовнішньої політики Університету ім. Джона Гопкінса²²⁸. Статус санітарного кордону ЦАР вигідний для США, які зацікавлені у регіональній інтеграції і орієнтуванні на Індію, Пакистан та Туреччину. На даний час Сполучені штати визнали домінування у регіоні Росії та Китаю, що змушує узгоджувати свої дії з ними. Так, у період 2005–2007 рр. американці надали Таджикистану \$ 40 млн для ремонту і обладнання 15 застав на кордоні з Афганістаном. Аналогічна допомога була надана Туркменістану для матеріально-технічного переоснащення КПП «Іманназар» і «Алтин Асир»²²⁹. За думкою американського експерта Ф. Старра регіональні безпекові об'єднання малоефективні, по тій лише причині, що в них не представлений Афганістан. Для протидії відродженню міжнародного тероризму США домовились про підписання угоди про стратегічне партнерство, яке передбачає довготермінове перебування американських військових баз на території Афганістану. США не зрозуміли специфіки країн центральноазіатського регіону, для яких домінуючим пріоритетом є соціально-економічне становище і лише згодом демократизація і політичні свободи.

²²⁷ Дорофєв Д. В. Зовнішньополітична стратегія США в регіоні Центральна Азія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / Д. В. Дорофєв. – К., 2007. – 20 с; Морозов Ю. Россия, Запад и страны ШОС в энергетических проектах Центральной Евразии / Ю. Морозов // Центральная Азия и Кавказ. – 2008. – № 5 (59). – С. 87.

²²⁸ Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М., 2003. – С. 26.

²²⁹ Старчак М. США vs. Россия в попытке сотрудничества с Туркменістаном... – С. 97.

На протидію інтеграційним процесам країн ЦА у сторону Росії США висунули свою концепцію «Нового Шовкового шляху». Проект передбачає модернізацію кільцевої дороги в Афганістані, яка з'єднається з автомагістралями центральноазіатських країн і виведе до Індії та Пакистану. Планується будівництво транзитних залізничних магістралей, які пов'язуть Європу і Азію, спорудження газопроводу ТАПІ (Туркменістан – Афганістан – Пакистан – Індія), проведення високовольтних ліній електропередач між ЦА, Афганістаном, Пакистаном та Індією. Американська програма економічного розвитку центральноазіатського регіону направлена на протидію російським намірам по створенню Євразійського союзу і зміни зовнішньополітичного курсу ЦА з півночі (Росія) на південь (Індія, Пакистан, Китай).

США та Західної Європи розглядають ЦАР як сукупний геоспростір з Кавказом. Для населення цього регіону суспільно-економічні гарантії є пріоритетними перед процесами демократизації і модернізації. На державному рівні найбільш актуальними та реальними загрозами є енергетична безпека, проблеми з водою, бідність, продовольчі негаранти. США та ЄС визнали лідерство у регіоні Росії та Китаю, тому свої дії будуть узгоджувати з цими геополітичними гравцями.

Азійсько-Тихоокеанський регіон (АТР), куди входять країни розміщені по периметру Тихого океану плюс острівні, проводить розворот п'яти центральноазіатських у свій бік, після Росії та ЄС.

Центральноазіатська геополітика знаходиться у ситуації критичної нестабільності²³⁰. Кожного міжнародного партнера вони розглядають як можливого потенційного інвестора або фінансового донора. Геополітична трансформація країн ЦА не завершилась, цей процес триває і потребує тривалого терміну реалізації. ЦАР залишається периферійним у світовій політиці, що маргіналізує нові незалежні держави регіону у глобальній політиці. Багатовекторна та різновекторна політика характерна для усіх нових держав ЦА, вона виправдана в умовах слабких інтеграційних регіональних процесів, активністю нових гравців (США, ЄС, Туреччина, Іран і т. і.), зменшенням значення ролі Росії у регіональній політиці.

Всі республіки регіону орієнтуються на широку міжнародну співпрацю. Таким чином центральноазіатський регіон не має чітко вираженого лідера. Декларуючи стратегічну співпрацю з Росією країни ЦА не спроможні бути рівноправною стороною таких відносин.

Свої геополітичні інтереси пробує реалізувати у Центральній Азії Туреччина, яка веде телепропаганду, проповідуючи ідеї пантюркізму. Для фізичної присутності у регіоні Туреччина використовує економічне

²³⁰ Маслов В. И. Региональная безопасность...: – С. 198–199.

проникнення, бере участь у фінансуванні військових формувань, створює лобістські угруповання у владних структурах, нарощує активність розвідслужб, які проникають у політичні та економічні структури центральноазіатських країн. Так, за участю Туреччини в Киргизії створено мережу ліцеїв «Себат» та міжнародні університети «Манас», «Ататюрк-Ала-Тоо». Стратегічна роль Туреччини доповнює політику США в ЦА²³¹.

Свій вплив намагається посилити і Пакистан, використовуючи випробувані методи радіопропаганди, збільшуючи кількість мечетей, організовуючи табори підготовки бойовиків на території Афганістану, здійснюючи ідеологічно-пропагандистську роботу серед біженців з Таджикистану і Узбекистану, формуючи та фінансуючи бойові формування для дестабілізації ситуації в центральноазіатському регіоні. Пакистан залишається головним центром поширення ісламського екстремізму і базою для терористів²³².

Контролювати ситуацію у регіоні хочуть Росія, Китай, США, Індія, Туреччина, Пакистан, Іран. Фактично військово-політичну ситуацію ЦАР контролює Росія при мовчазній згоді Китаю. Найбільшою загрозою безпеки у регіоні визначено релігійний мусульманський екстремізм, на фоні бідності та безробіття. Усі центральноазіатські республіки вразливі до внутрішніх конфліктів. Поодинокі вони беззахисні. Усі прагнуть інтегруватись у зовнішній світ. Негативно впливає на військово-політичний стан регіону конфліктна ситуація в Афганістані та Пакистані, а також військово-політичний конфлікт Ісламської республіки Іран із США та Ізраїлем. Невизначений статус Каспійського моря, суперечки за його нафтові родовища між Іраном і Азербайджаном, а також Азербайджаном і Туркменістаном можуть привести до збройного конфлікту. Центральна Азія вимагає тривалої стратегічної концепції, стабільної і спільної євразійської політики. Зі слів З. Бжезінського у цій ситуації «Європа дивиться на себе, Росія – на недавнє минуле, Китай – у власне майбутнє, а Індія задрісно поглядає на Китай»²³³.

Стан безпеки центральноазіатського регіону залишатиметься невизначеним через зростаючу конкуренцію між впливовими країнами. Тутешня безпекова ситуація зазнає значних зовнішніх впливів і у великій мірі вона залежить від перебування військ міжнародної коаліції в Ісламській Республіці Афганістан.

²³¹ Овсепян Л. Турецкая модель и обусловленность внешней политики Анкары в странах Центральной Азии стратегическими интересами США / Л. Овсепян // Центральная Азия и Кавказ : журнал социально-политических исследований. – 2009. – № 62. – С. 130–137.

²³² The Military Balance. – London : Routledge/IISS, 2008. – P. 325.

²³³ Бжезінський Зб. Стратегічне бачення: Америка і криза глобальної влади / Збігнев Бжезінський ; [пер. з англійської Ганни Лелів]. – Львів : Літопис, 2012. – С. 102.

4.7. Співпраця з Організацією Північноатлантичного договору – НАТО

З моменту операції у Афганістані США та НАТО проявляють військово-політичну активність у цьому регіоні з метою посилення свого впливу. Для цього Сполучені штати розширюють військову співпрацю для проникнення у регіон, активно використовують спецслужби, втягують республіки у військово-політичні програми НАТО, підтримують революційно-демократичні процеси. Так, Північноатлантичний альянс проводить співпрацю з республіками Центральної Азії у рамках програми «Партнерство заради миру» (ПЗМ) залучаючи їх військові підрозділи до сумісних багатонаціональних навчань та проведення операцій, участі у миротворчих операціях під егідою РБ ООН та НАТО, спільної боротьби проти тероризму, створенню спеціальних регіональних підрозділів «Казбат» та «Казбриг», підвищенню оперативної сумісності, обміну дипломатичними представництвами, розміщення військових баз, надання повітряного простору для транзитних вантажів, практичній допомозі при проведенні Військової реформи та трансформації Збройних Сил. Співпраця з НАТО розпочалась 1992 р. коли Казахстан, Таджикистан, Туркменістан і Узбекистан приєдналися до Ради північноатлантичної співпраці, а 1994 р. до рамкової угоди ПЗМ (див. додаток А, таблиця 3).

Збройні Сили Республіки Казахстану (РК) приймали участь у врегулюванні кризи у Киргизстані. Військові сапери ЗС Казахстану працювали в Іраку, Афганістані. РК надає фінансову допомогу Киргизстану, Афганістану, Таджикистану. Батальйон країн Центральної Азії «Центразбат» використовується у складі військ ООН для проведення миротворчих операцій. До складу аеромобільних військ, як окремого роду ЗС Казахстану, увійшов спеціальний миротворчий батальйон «Казбат».

1995 р. Республіка Узбекистан почала брати активну участь у миротворчих навчаннях НАТО. У відповідності до програми ПЗМ військові Узбекистану проходять підготовку у США, Німеччині, Італії, Норвегії, Туреччині. ФРН використовує аеродром «Кокайди» для забезпечення миротворчого контингенту в Афганістані²³⁴. Для цієї операції були надані також аеродроми «Ханабад» і «Тузель», які використовували для гуманітарних, пошуково-рятувальних та розвідувальних цілей.

²³⁴ Nicolai von Ondarza. EU Military Deployment – An Executive Prerogative? Decision-Making and Parliamentary Control on the Use of Force by the EU // The Brussels Journal of International Relation. – March 2009. – Vol. 61. – № 4. – Pp. 115–136.

Республіка Туркменістан як і, Таджикистан і Казахстан, відкрили свій повітряний простір для польотів авіації США і міжнародної коаліції при проведенні операції «Непорушна сила», ціллю якої була підтримка Північного альянсу в Афганістані та нейтралізація терористичних таборів. 2002 р. між США та Таджикистаном підписана Угода про використання повітряного простору республіки літаками військово-транспортної авіації США для дозаправки на цивільному аеропорті Ашгабата. За цією угодою бюджет Таджикистану щорічно додатково отримував від \$ 8 до 12 млн. Американські військові активно проводили перемовини з метою використання військового аеродрому у трьох можливих територіях Туркменістану: Небіт-ага, Ак-Тепе і Мари-2. Остаточний вибір впав на Мари-2, так як цей аеродром може приймати одночасно два і більше авіаполки стратегічної авіації (понад 50 літаків). 2005 р. згадана військова авіабаза була повністю реконструйована будівельними компаніями з ОАЕ (Об'єднані Арабські Емірати), а комісія МО США дала заключення про придатність об'єкту для використання військовою авіацією²³⁵. Президент республіки погодився на створення на території республіки учбових баз для «голубих касок» (війська ООН), розміщення складів і тилових баз для потреб НАТО, погодив транзит вантажів через залізницю до Афганістану в обхід Росії за маршрутом Туреччина – Грузія – Азербайджан – Каспійське море (паром) – Туркменістан (Кушка) – Афганістан.

У період 1994–2004 рр. 500 військових МО Киргизької Республіки взяли участь у заходах НАТО, це: миротворча діяльність, язикова підготовка, боротьба з тероризмом і наркотрафіками, нейтралізація військових конфліктів. При підготовці і проведенні військової операції на території Афганістану 2001 р. Киргизія надала Антитерористичній коаліції аеродром «Манас» (авіабаза імені Ганси), де були дислоковані військові літаки-заправщики KC-135, транспортні літаки C-130 «Геркулес», військова ескадрилья винищувачів та бомбардувальників, біля 1700 військовослужбовців з 12 країн-членів НАТО. Ця база використовується військовими Альянсу і на даний час.

2003 р. розпочато невійськові види співпраці по реагуванню на природні та техногенні катастрофи, співпрацю у науково-технічній сфері, відповідно до програми «Наука заради миру і безпеки». Після 10-річної безпосередньої американської присутності у Центральній Азії, опісля 2014 р. виводу військ з Афганістану США послаблять свій вплив

²³⁵ Мары станет военно-воздушной базой НАТО // Мусульманский Узбекистан. – 2009. – 6 апреля.

на республіки ЦА. До цього цей регіон розглядався як логістична підтримка операцій НАТО на території Афганістану. Найбільше від цього постраждають найбідніші Таджикистан і Киргизстан. Останній отримував 60 млн доларів США за оренду аеропорту «Манас», що становить 3 % державного бюджету. Представники військової бази США в Киргизстані додатково залишали щороку понад \$ 80 млн у республіці. Узбекистан теж відчує зменшення фінансування. Казахстан і Туркменістан втратять контракти на поставку палива.

Північноатлантичний альянс динамічно розвиває двосторонні відносини з центральноазіатськими країнами. Територія республік Центральної Азії важлива для поставок НАТО для Міжнародних сил сприяння безпеці (МССБ) в Афганістані. Через певну напруженість у стосунках між США та Пакистаном цей шлях отримав пріоритетне значення. Усі п'ять республік ЦА стали партнерами НАТО у їх боротьбі проти талібів, ісламського екстремізму та Аль-Каїди, які обрали названі країни мішенню для мусульманських радикальних організацій. Країни ЦА зацікавлені у присутності НАТО у цьому регіоні як сили яка урівноважує російсько-китайську присутність. Наявність достатньої російської військової та китайської економічної потуги може у майбутньому суттєво вплинути на ситуацію у регіоні.

Військові бази НАТО розташовані поблизу стратегічних об'єктів РФ (Бойконур) та КНР (Сінцзянь). На противагу зростаючому впливу Заходу на центральноазіатські республіки є Шанхайська організація співпраці – ШОС, до складу якої входять Казахстан, Китай, Киргизстан, Росія, Таджикистан і Узбекистан²³⁶.

²³⁶ Шанхайська організація співпраці набула статусу міжнародної організації 2002 р. (Прим. автора)

ВИСНОВКИ

Після розпаду Радянського Союзу у Центральній Азії склалася нова геополітична ситуація, яка вимагала від нових незалежних держав самостійного рішення щодо збереження територіальної цілісності, політичної стабільності, розвитку демократії, створення нової економіки, відстоювання власних національних інтересів. Поряд з цим виникло багато нових проблем національного, регіонального та глобального характеру. Одна з них забезпечення національної безпеки. З'явилися нові нетрадиційні загрози, які вимагали кооперації зусиль у цій сфері. 1991 р. і подальші 20 років регіональної, суто центральноазіатської системи національної безпеки не було створено. Тутешній геополітичний вакуум активізував інтерес до регіону нових політичних гравців. У пострадянський період центральноазіатський регіон (ЦАР) перетворився з периферійного на регіон, де переплелися інтереси провідних країн світу: США, Росії, Китайської Народної Республіки. Особлива активізація проявилась після терористичної атаки у вересні 2001 р. на американські об'єкти. Про свої інтереси у центральноазіатському регіоні заявили Туреччина, Індія, Пакистан, Японія, Саудівська Аравія та Іран. Їх інтереси не носять ідеологічного характеру, у них домінують політична і економічна складові. Провідні країни світу найбільше стурбовані міжнародним тероризмом, релігійним екстремізмом, незаконним обігом наркотиків, нелегальною міграцією, суспільно-економічними негараздами, які ускладнюють внутрішньополітичне становище нових незалежних держав ЦА і несуть загрозу цілому регіону. Геополітика передбачає застосування внутрішніх ресурсів для реалізації зовнішньої політики. Зовнішньополітичний потенціал держави у першу чергу визначається станом економіки, збройних сил, внутрішньополітичною стабільністю, участю у міжнародних організаціях, географічним фактором.

Розробка запропонованої теми проводилась рідко, серед українських істориків наукових праць з вказаної теми не має.

Основні загрози національній безпеці для центральноазіатських країн носять транснаціональний характер. Одночасно вони мають регіональну специфіку, яка притаманна перехідним періодом держав, обмеженістю внутрішніх ресурсів.

Між країнами ЦА існують неврегульовані проблеми спільних кордонів. Це відноситься до Киргизії, Таджикистану та Узбекистану у районі Ферганської долини. Ця проблема носить регіональний, етнічно-територіальний характер і до сих пір не вирішена. У Киргизії більше 400 км кордону залишаються спірними. Не вирішено врегулювання кордонів у Каспійському морі між Туркменістаном і Іраном, а також з Азербайджаном.

Демографічна проблема теж присутня. Населення Узбекистану стрімко зростає, а кількість киргизів зменшується. Тенденція приросту узбеків та таджиків позитивна на фоні переселення киргизів з півдня на північ республіки. Демографічні показники республік Центральної Азії різко позитивні на фоні російських даних.

Наступною загрозою слід назвати наявність анклавів – компактне проживання представників однієї нації на території іншої країни, що спричинює локальні етноконфлікти. У Киргизії – це узбецькі анклави Сох і Шахімардан, таджицький Ворух. На території КНР у Синьцзян-Уйгурському автономному районі компактно проживають 140 тис. киргизів, яких об'єднує ісламський фактор.

Після розпаду СРСР потерпіла краху комуністична ідеологія, яка привела до ідеологічного вакууму. Тоді на передній план виступили національні інтереси, які закономірно базуються на мові, культурі, історії. Серед цих чинників релігія займає домінуюче становище у суспільних відносинах. Іслам став моральним стандартом і об'єднуючим фактором. Для прикладу у Киргизстані 1991 р. нараховувалось 39 мечетей, 2001 р. їх було 1338, а 2009 – 2500.

Особливу загрозу для центральноазіатських республік несе радикальний ісламський фундаменталізм і ваххабізм, політизація ісламу. На території Радянського Союзу 80-х роках розпочався процес реісламізації: збільшилось число неконтрольованого будівництва мечетей, ісламських навчальних закладів (медресе), розширились зв'язки з ісламським світом. На цьому фоні появились проісламські громадські організації і політичні партії. Так радикальна партія Хізб-ут-Тахрір появилась вперше 1979 р. в Узбекистані. Ще у радянські часи у червні 1990 р. була заснована Ісламська партія відродження СРСР, яка мала свої філіали в Узбекистані і Таджикистані. Мусульманська мораль допускає ведення превентивної і оборонної війни. Ідеологія ісламу закликає до побудови ісламських держав по типу халіфату. Саме за це ісламісти готові воювати проти західного світу та його цінностей, ця боротьба для них священна.

56 мусульманських країн об'єднані в ОІК (Організація ісламської співпраці) і ця організація зараховує всі п'ять держав ЦА до мусульманського світу. Саме тому у Центральній Азії появились нові політичні актори Пакистан та Саудівська Аравія, які фінансують впровадження мусульманських цінностей на пострадянському просторі у повсякденне життя (носіння жінками хіджабу, дотримання правил намазу і т. і.). Для прикладу може слугувати проект закону про банківські операції, розроблений у Киргизії 2007 р., заснований на ісламських принципах фінансування.

Наступною проблемою ЦАР залишаються водно-енергетичне постачання, яке являється конфліктогенним фактором. Нафта, газ, вугілля у Киргизії і Таджикистані практично відсутні, що ставить їх у залежність від постачальників. Одночасно названі країни мають великі запаси прісної води, яка відіграє гідроенергетичну і іригаційну роль. Серед республік ЦА не визначено воду як товар у порівнянні з вуглеводами і не визнано однакові права на її використання. Водні запаси Киргизії забезпечують потреби Казахстану і Узбекистану на 80 %. Водний міждержавний конфлікт посилюється територіальними суперечками між Киргизстаном, Узбекистаном і Таджикистаном. З цих питань виникали міжобщинні етнічні конфлікти 1975 та 1989 рр.

Фактор географічної замкнутості центральноазіатського регіону, його віддаленості від світових ринків, нерозвинених комунікативних характеристик теж негативно впливає на трансформацію у сучасні умови. Відповідно до рейтингу індексу людського потенціалу (індекс тривалості життя, індекс освіти, індекс ВВП) держави ЦА можна поставити у наступному порядку: Казахстан, Туркменістан, Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан.

Всі країни цього регіону залежні від зовнішніх запозичень (Міжнародний валютний фонд, Всесвітній банк), що теж несе певні виклики суверенітету і незалежності.

Економіка центральноазіатських республік зберігає кризисні тенденції, що привело до розділення суспільства на багатих і бідних, збільшило ріст безробіття та міграційні процеси (легальні і нелегальні), появились прошарки населення за межею мінімальних доходів. Знизився загальний рівень життя. Середня зарплата у центральноазіатських республіках найнижча серед країн СНД. Наприклад, середня зарплата у Таджикистані станом на 2010 р. становила \$ 86. Все це породжує радикальні настрої серед населення, у тому числі релігійний екстремізм, особливо серед молоді.

На фоні соціально-економічних негараздів у ЦА має місце контрабанда наркотиків і розширення наркобізнесу, що пояснюється близькістю Афганістану, одного з світових центрів по виробництву наркотичних речовин. 80 % героїну у Європу поступає саме звідси. «Киргизький коридор» визнаний одним з шести світових трафіків доставки наркотиків у Європу. У Киргизстані і Таджикистані є своя наркотична сировинна база у вигляді дикоростучої коноплі, ефедри, опійного маку. У Центральній Азії дикоростуча конопля займає тільки у Киргизії понад 60 тис. га. Ця центральноазіатська республіка займає четверте місце у світі після Перу, Афганістану і Лаосу по площах на яких ростуть нарковмісні рослини. За даними експертів вилучаються тільки 5 % наркотиків, які проходять через Центральну Азію. 1994 р. у регіоні почала діяти програма ООН по контролю за наркотиками. Основна доля наркотиків проходить через афгано-таджицький кордон, Гірсько-Бадахшанську область, Ферганську долину, а далі по майже неконтрольованій автотрасі Хорог-Ош (Киргизія) – Андижан (Узбекистан). Каракорумське шосе, яке з'єднує Китай, Пакистан, Індію планують поєднати з автомагістрами країн ЦА, що стане комунікативним фактором для незаконного розповсюдження наркотиків у Центральній Азії. Ці чинники поширюють корупцію і негативно впливають на стабільність у державах, загрожують їх суверенітету. Наркобізнес фінансує організовану злочинність і терористичні організації з метою відвернути увагу від себе. Наведені факти несуть реальну зовнішню загрозу національній безпеці центральноазіатським країнам, яка полягає у перетворенні держав регіону на великий світовий нар коринок.

Афгано-таджицький кордон теж несе особливу небезпеку ЦА у вигляді міжнародного тероризму, релігійного екстремізму, контрабанди наркотиків і зброї, нелегальної міграції. Тому регіональні проблеми центральноазіатських держав неможливо розглядати і оцінювати без афганського фактору. Афганістан прагне припинити міжусобні війни і інтегруватись у центральноазіатський регіон, але політика Талібану націлена на боротьбу з Заходом.

До інших регіональних загроз слід віднести латентні внутрішні військові конфлікти у сусідньому 15-мільйонному Афганістані, для якого характерні недостатня захищеність спільних кордонів, транснаціональна організована злочинність, відсутність єдиної ідеології, послаблення інтелектуального і виробничого потенціалу. Афганістан залишається реальною загрозою для ЦАР.

Лідери терористичних організацій розглядають Таджикистан, як найбільш придатний для поширення міжнародного тероризму у ЦА.

Бойовики Ісламського руху Узбекистану, які на озброєнні мають зброю радянського і російського виробництва, що вказує на її доступність і дешевизну. Незаконний обіг зброї ще одна проблема центральноазіатських країн, яка тісно пов'язана з міжнародним тероризмом і релігійним екстремізмом. Проникнення бандформувань з Таджикистану на територію Киргизії 1999–2000 рр. з метою подальшої боротьби на території Узбекистану (Баткенські події) породили взаємні обвинувачення між цими країнами, що закінчилось підписанням чотирма країнами ЦАР угоди про співпрацю у боротьбі з екстремізмом і міжнародною злочинністю. Цей факт переконливо показав, що Киргизстан не має ефективної системи оборони країни.

Досить гостро залишається проблема бідності центральноазіатського населення. Її зростання не вдається зупинити. Дана проблема приводить до розподілу суспільства і загострення суспільних відносин. Бідність спричинена безробіттям, що супроводжується ростом трудової міграції, в основному до Росії і Казахстану. Для прикладу, об'єкти Зимової олімпіади у Сочі 2014 р. споруджували біля 100 тис. вихідців з Центральної Азії, що становило біля 90 % робочої сили. Погана суспільно-економічна ситуація змушує покидати держави Центральної Азії слав'янські національності. Тільки з Киргизстану у період 1991–1998 рр. виїхало 300 тис. росіян та українців. Трудова міграція заважає розвитку національних економік. Грошові переводи трудових мігрантів з РФ становлять половину ВВП Таджикистану і Киргизстану, біля 1/5 ВВП Узбекистану.

З викладено можна зробити висновок, що нові незалежні держави Центральної Азії слабкі, бідні й малорозвинені. З метою забезпечення національної безпеки їм необхідно кооперуватись між собою для створення регіональної системи безпеки, інтегруватись в існуючі міжнародні безпекові організації, розширювати двосторонні стратегічні відносини з провідними країнами світу (Росія, США, ЄС, КНР).

Однією з проблем міждержавних відносин у ЦА залишається регіональна система безпеки, яку на сьогодні неможливо сформувати у суто центральноазіатському форматі через різні концептуальні підходи і неоднакове економічне становище суб'єктів цих відносин. Держави Центральної Азії не володіють достатнім запасом міцності, ні ресурсами для самостійного підтримання безпеки. Військово-політична стабільність регіону тримається завдяки зовнішнім чинникам.

Початком регіонального інтеграційного процесу у ЦА слід назвати зустріч керівників п'яти центральноазіатських республік 23 червня 1990 р. в Алма-Аті, внаслідок якої було підписано договір «Про спів-

працю в економічній, науково-технічній і культурних сферах». Цей крок був вимушений через ріст міжетнічних конфліктів у регіоні.

Керівники центральноазіатських республік визнали, що загрози носять регіональний характер і подолати їх самостійно не можливо. Для боротьби з існуючими загрозами необхідна консолідація зусиль і наявного потенціалу. 1994 р. у регіоні було створено Центрально-Азіатський союз, Центрально-Азіатське економічне співтовариство і організацію Центрально-Азіатської співпраці (згодом 2011 р. трансформована в Організацію Центрально-Азіатської співпраці – ОЦАС). Наприкінці 90-х років Президент Казахстану запропонував створити Євразійський союз (ЄврАзЕС).

2005 р. ОЦАС приєдналось до ЄврАзЕС – організацію, в якій домінуючу роль відіграє Російська Федерація. Такий крок не акцентував на проблемах Центральної Азії, бо Росія проводить політику на збереження свого впливу у центральноазіатському регіоні. Неспівпадіння національних інтересів, відмінність в економічному розвитку не зробили ефективними рішення цієї організації для країн ЦА. Продовжується відверта боротьба між Узбекистаном та Казахстаном за регіональне лідерство. ЄврАзЕС створено з метою розширення Митного союзу і Єдиного економічного простору.

Усі нові незалежні держави ЦА стали на шлях часткової демократизації в нових геополітичних умовах. В умовах Центральної Азії формується перехідна форма суспільно-політичного устрою, побудована на авторитаризмі та домінуючій ролі держави у суспільних відносинах. З викладеного випливає, що нові держави ЦА не спроможні самостійно попередити та усунути існуючі загрози, глобальні виклики і потребують колективних зусиль з їх нейтралізації, у тому числі зовнішньої допомоги. Основна причина внутрішньополітичних конфліктів лежить у площині непомірно великого розриву між бідними й багатими. 70–80 % жителів Таджикистану і Киргизстану проживають за межею бідності. Процес регіональної інтеграції (integration – відновлення цілого) проблемний через різні моделі політичних систем, різні темпи соціально-економічного розвитку, конкуренцію за регіональне лідерство. Перед ними стоїть єдина мета – закріпити положення повноправного члена міжнародного співтовариства. Міжнародна спільнота частіше розглядає ЦАР не як суб'єкт міжнародних відносин, а як геополітичний простір, на якому зійшлися інтереси великих держав. Глобальні загрози для Центральної Азії мають довготерміновий характер, тому форми протидії потребують входження нових центральноазіатських держав у глобальні й регіональні системи безпеки. На сьогодні найбільш успішними є

ОДКБ, ШОС, ЄврАзЕС. Зовнішня багатовекторна – різновекторна політика має виправдання. Саме виходячи з цієї ситуації, 21 квітня 2000 р. країни ЦА підписали спільний договір про боротьбу з тероризмом, політичним і релігійним екстремізмом, транснаціональною організованою злочинністю та іншими загрозами стабільності й безпеки. Фактор глобалізації залишається одним з вирішальних у розвитку центральноазіатського регіону. Держави Центральної Азії прагнуть вести свою самостійну зовнішню політику і перестають бути сферою впливу Російської Федерації. У більшості республік домінує президентська форма правління з авторитарними ознаками. Їх економіка має яскраво виражену сировинну спрямованість.

Країни Центральної Азії не мають класичного вигідного геополітичного розташування через відсутність вільного виходу у Світовий океан. Суверенітет для радянських республік Середньої Азії став несподіванкою. Всі вони були послідовниками СРСР і до кінця відстоювали позицію м'якого союзного договору, всі увійшли до СНД. Новітня історія надала їм одночасний старт. На даний час дослідники відносять нові незалежні держави ЦА до країн «третього світу», периферійного регіону. Нові незалежні держави ЦА сильно залежать від зовнішньої допомоги і не мають змоги реалізувати самостійну економічну політику. Військово-політичний потенціал центральноазіатських країн не може бути реальною загрозою для країн-сусідів і базується на російській складовій.

З військово-політичного погляду Центральна Азія має вигідне геополітичне розташування у центрі Євразійського континенту. ЦА має спільні кордони зі світовими лідерами – Росією та Китаєм, з державами, які володіють ядерною зброєю: Пакистаном, Індією та Іраном²³⁷. Для центральноазіатських країн характерна військово-політична нестабільність, яка приховує певні ризики й тенденцію до можливої ескалації. Динамізм політичної ситуації у ЦА потребує системного попереджувального моніторингу для своєчасної адекватної боротьби з проявами екстремізму та міжнародного тероризму.

Країни Центральної Азії, отримавши незалежність, змогли самостійно представляти свої національні інтереси у міжнародних відносинах. У 90-і роки розпочались процеси створення нових регіональних систем безпеки та їх трансформація. З'явилися нові загрози, насамперед міжнародний тероризм та екстремізм, які до цього не були притаманні

²³⁷ Сьогодні Іран знаходиться на стадії створення ядерної зброї (Прим автора).

цьому регіону. Усі п'ять держав ЦА мають слабкий економічний, зокрема й військовий потенціал, тому кожна з них не може претендувати на визначальну роль у геополітиці регіону. Через своє відносно вигідне геополітичне розташування вони звернули на себе увагу провідних країн Європи, США, Росії, Китаю. Якщо брати до уваги теорію протистояння цивілізацій у XXI ст. (Гантінгтона), то ці країни повинні бути вирішальними під час цивілізаційного вибору майбутньої позиції між Заходом та Сходом. Від цього вибору залежить загальний вектор світового розвитку. Стратегія боротьби з джерелами тероризму полягає у тому, що територія цих країн має значення для терористичних угруповань з сусідніх країн, Афганістану та Пакистану. Беручи до уваги позитивну динаміку демографічних показників (ріст рівня народжуваності) країн Центральної Азії, а також умовність встановлення кордонів між ними, без урахування реального етнічного розміщення, можна з великою вірогідністю спрогнозувати ескалацію міжнаціональної напруги, яка буде підігріватись зовні. Центральну Азію можна порівняти з Балканами. Сильні національні, кланово-родові та релігійні звичаї цих країн протистоять світовим процесам глобалізації. Регіональне об'єднання цих держав теж мало ймовірно через суперечливість національних інтересів, виражений етнокультурний колорит. П'ять республік повинні обрати свій шлях, який завжди вимагає уніфікації всіх сфер життя (мови, звичаїв, культури тощо).

Політична і економічна ситуація у Таджикистані далека від стабільності, тут остаточно незавершена громадянська війна. Країна розтерзана військовими конфліктами, тому тісна співпраця з Росією допомагає контролювати ситуацію всередині держави. Саме з її території узбецькі терористи вперше вторгались на територію Киргизії влітку 1999 р. Такі вторгнення мають п'ятирічну історію. Об'єднана таджицька опозиція повністю не перейшла на співпрацю з урядом та президентом. Таджикистан захищає свої інтереси через участь у регіональних союзах та блоках.

Туркменістан, володіючи великими запасами нафти, знаходиться у стані «холодної війни» з Азербайджаном через розподіл зон впливу у Каспійському морі. Одночасно Туркменія заявила про свій постійний нейтралітет, таким чином усунувшись від активного регіонального життя, хоча у грудні 1991 р. Туркменістан висунув ідею створення Конфедерації центральноазіатських держав та урядів. Візовий режим з новими незалежними державами-сусідами вказує на його регіональну замкнутість.

Киргизістан має великий сировинний потенціал – це уранові руди, електроенергія Наринського каскаду, вольфраміві, рідкоземельні та золотоносні родовища. Для Киргизії системою захисту національних інтересів у регіоні залишається стратегія багатовекторності.

В Узбекистані неприховано переслідують опозицію, грубо порушують демократичні основи прав людини. Країна не має чіткої логіки у побудові стратегії національних інтересів. Такий висновок напрошується з її поведінки у міжнародних організаціях ГУАМ – ГУУАМ та ОДКБ, що було проаналізовано вище.

Казахістан прагне домінувати серед країн ЦА. Казахська республіка приречена до військової співпраці з Росією через спільний 1700 км кордон та велику кількість військово-випробувальних полігонів, які використовують Збройні Сили Російської Федерації. Країна теж дотримується багатовекторної зовнішньої політики. Одночасно перебуваючи у СНД, ШОС та ОДКБ, Казахстан розвиває відносини з Китаєм та США. Республіка поволі, але ціленаправлено зорієнтована на проєвропейську політику, про що переконливо свідчить державна програма «Шлях у Європу», прийнята 2008 р. і розрахована на 2011–2013 рр.

У країнах Центральної Азії продовжується боротьба між старою посткомуністичною та новою демократичною ідеологією. Всі республіки ЦА прагнуть інтегруватись в ісламський світ, одночасно підтримуючи стосунки з ООН, НАТО, ОБСЄ, США, країнами ЄС. У своїй більшості перші керівники держав ЦА – це колишні компартійні лідери, які під гаслами незалежності прагнуть зберегти старі порядки за допомогою ісламу та мусульманського духовенства.

Нові держави Центральної Азії остаточно не визначили своїх кордонів. Цей процес завершив тільки Туркменістан. Інші країни підписали тільки договори про делімітацію державних кордонів. Казахстан до 2004 р. не міг врегулювати своїх проблем щодо кордону з Узбекистаном, що не раз приводило до конфліктних ситуацій із застосуванням зброї. Вогнищем напруги слід назвати Ферганську долину, де проходить спільний кордон між Узбекистаном і Киргизією. Тут існує від 70 до 100 суперечливих прикордонних ділянок. Із 1300 км спільного кордону делімітацію здійснено лише на 250 км. Обидві держави мають на своїй території анклав (узбецький Сох і Шахімардан чисельністю від 40 до 50 тис. населення на території Киргизії та киргизьке село Барак Ак-Таш Кара-Суйського району Ошської області до 589 осіб). Керівництво обох країн навіть не почало вирішувати це питання. Територіальні та прикордонні проблеми як фактор нестабільності є важливими у міждержавних стосунках країн Центральної Азії. Сьогоднішні кордони

центральноазиатських республік не відповідають фактичному розселенню етнічних груп, що й надалі приводитиме до міжнаціональних протиріч через територіальні проблеми. Особливо гострою ця проблема є для Ферганської долини.

Іншим серйозним деструктивним фактором у регіоні є боротьба за водні ресурси. Країни ЦА можна поділити на дві групи: одні володіють вуглеводнями (газ, нафта), інші – водою. Водні ресурси забезпечують економічну безпеку держав регіону, що доволі легко може привести до військово-політичного протистояння. Таджикистан і Киргизія знаходяться у районі формування всього водотоку (близько 85 %). Вони ж володіють системами гідротехнічних споруд, у яких накопичують воду, а згодом використовують залежно від ситуації. Тому Туркменістан, Узбекистан і Казахстан знаходяться у водній залежності, вважаючи, що вода належить на рівних правах усім державам. У цій проблемі криється найбільша небезпека регіону, яка може порушити військово-політичну стабільність.

Негативну роль в ескалації ситуації у регіоні відіграють регіонально-кланові протиріччя (клієнтарна модель), які є характерними для азійських країн. Наприклад, територію Таджикистану поділено наступним чином: північ країни контролює Ходженський клан, південь – Кулябський клан, центральні райони – Гармський клан, райони Паміра – Бадахшанський клан.

Аналогічна ситуація і в Киргизії, де територію поділено на дві частини, північну (Чу, Исик-Куль) і південну (Ош – Джалал-Абад). 2005 р. экс-президента республіки А. Акаєва, представника «північного клану», силоміць усунули з посади. Соціально-політична стабільність підтримується шляхом переговорів та домовленостей. Так, економіка південної Киргизії повністю контролюється ошськими і джалал-абадськими бізнес-групами, а політична влада формується у Бішкеку.

У Туркменістані Туркменбаші С. Ніязов до грудня 2006 р. успішно врівноважував міжкланову боротьбу, новий президент Гурбангулі Бердимухамедов теж утримує ситуацію під контролем. Однак у республіці позначився розкол силових структур саме за принципом клановості. Так, у Туркменістані при владі текинці – представники найбільшого з місцевих субетносів. Економічний стан у республіках спричинив значне безробіття, особливо серед молоді. Така ситуація скеровує молодіжну активність в екстремістське русло.

Бідність охоплює Узбекистан, де 27,5 % населення живуть поза її межею. У Туркменії цей показник становить 58 %, в Киргизії – близько

50 %. Найгіршою є ситуація в Таджикистані, де 80 % населення живуть за межею бідності.

У Таджикистані, Узбекистані та південних районах Киргизії помітно активізувались бойовики. Тероризм для Центральної Азії – це насамперед ідеологія. Уйгурські націоналісти застосовують терористичні методи боротьби. За вплив на вищезазначені країни змагаються лідери міжнародного тероризму. Цьому сприяє і природний рельєф: гірські райони Паміру і Бадахшану влада не контролює. В Узбекистані не можуть ліквідувати гірські бази Ісламської партії. У Таджикистані наростає невдоволення режимом президента Емомалі Рахмона. Тут слід очікувати новий вид тероризму, який охопить значні території та більшість населених пунктів, супроводжуватиметься військовими зіткненнями зі спецслужбами й регулярними військами. Ісламісти ЦА чекають на матеріальну та технічну допомогу від талібів Афганістану, військовий потенціал яких не гірший від армій держав Центральної Азії. І все це зав'язано на торгівлі наркотиками, які нелегально надходять у Центральну Азію з території Афганістану. Розуміючи складність ситуації та загрозу своїм національним інтересам, Росія повертає своїх прикордонників на таджицько-афганський кордон. Регіон потребує міжнародної уваги та постійного моніторингу військово-політичної ситуації. Центральній Азії необхідна особлива узгоджена стратегія регіональної безпеки, яка дала б змогу стабілізувати соціально-політичну, зокрема і військово-політичну ситуацію.

Основою дестабілізації регіону є радикальні ісламістські партії та рухи, які сповідують ідеї панісламізму. В Узбекистані – це «Хізб-ут-Тахрір» (Партія ісламського визволення) та Ісламський рух Узбекистану, у Таджикистані – Партія ісламського відродження і таж «Хізб-ут-Тахрір». Партія «Хізб-ут-Тахрір» належить до релігійно-політичних організацій. Члени групи знають один одного за іменем або псевдонімом. Глибоко законспірована структура є гарантією від провалу. Структура організації наступна. Головний – мутамад – забезпечує агітаційно-пропагандистською літературою, розподіляє фінансування. Йому підпорядкований масул – керівник обласної організації. Нижча ланка – накіб – керівник районної організації, який керує мушріфами – керівниками груп навчання. Група (халка) складається з 5-6 осіб (доріс – учень-послушник).

Слід пам'ятати про міжнародний наркотрафік з Афганістану через країни Центральної Азії. Спецслужби виявили таких 8 напрямків: через Узбекистан, Таджикистан, Киргизстан, Казахстан, Росію. Транспортування опіуму-сирцю з Афганістану і ацетилового ангідриду з Китаю для

його подальшого очищення пролягає через всі п'ять республік Центральної Азії, далі через Росію, країни Європи і Скандинавії досягає східного узбережжя Канади і США.

Ісламська ідеологія знайшла благодатну ниву у країнах Центральної Азії. Іслам впроваджує закони шаріату у світське життя, які не відповідають Загальній декларації прав людини і громадянина²³⁸. Ідеться про теоретичне визнання рабства, нерівноправне положення жінки по відношенню до чоловіка, недобровільність шлюбів, неможливість змінити віросповідання.

Регіональну безпеку та стабільність у центральноазіатському регіоні забезпечують ОДКБ (військово-політична та військово-технічна співпраця), ШОС (безпеково-політична, економічна та енергетична співпраця), СНД (миротворчі операції, боротьба з тероризмом і екстремізмом, створення єдиної системи ППО СНД) та двостороння співпраця з Російською Федерацією у військово-політичній сфері.

На основі порівняльно-критичного аналізу фундаментальних, теоретичних, спеціальних видань та сучасних наукових досліджень можна запропонувати перелік критеріїв-індикаторів (оціночну шкалу) стану військової безпеки будь-якої країни світу. Це зокрема наявність у структурі уряду міністерства оборони, інших силових відомств та збройних сил, їх структура за видами військ (сухопутні, військово-повітряні, протиповітряні, військово-морські, космічно-ядерні). Процентне співвідношення чисельності військовослужбовців до кількості населення, яке за світовими стандартами не повинно перевищувати 1 %. Наявність військового ядерного потенціалу та стратегічного озброєння. Науково-технічна можливість отримання високозбагачувального урану, що дає змогу створювати ядерну зброю. Володіння високоточною зброєю, зокрема космічного та морського базування. Можливість нанесення ракетного удару з космосу по стратегічних об'єктах противника. Наявність стратегічної (дальної) авіації, спроможної донести ядерний заряд. Вхідження до глобальної або наявність національної дієвої протиракетної оборони (захист від міжконтинентального ракетно-ядерного балістичного удару). Військово-морська присутність у Світовому океані, безпосередній вихід до моря. Наявність авіаносців та підводного флоту стратегічного значення. Можливість проводити інформаційно-психологічні види війни. Доступ до глобальної стратегічної розвідувально-інформаційної сфери на можливому театрі військових дій. Рівень фі-

нансування збройних сил від ВВП (рекомендована норма – 3 %). Вхідження до ефективних міжнародних військово-політичних та оборонних блоків/союзів. Членство або співпраця з НАТО, ОБСЄ, ОДКБ, ШОС. Участь у миротворчих операціях за рішенням РБ ООН та програми НАТО «Партнерство заради миру», інших миротворчих операціях ОБСЄ, тощо. Економічні показники вітчизняного військово-промислового комплексу (кількість державних замовлень, експорт озброєння та військової техніки). Стан науково-дослідних та проектно-конструкторських досягнень у військовій сфері, їх практична значущість для переозброєння, реформування та модернізації армії. Участь у міждержавному продажі озброєння та військової техніки. Участь у міжнародних військових тренувальних навчаннях. Наявність на території військових баз зарубіжних країн. Володіння власними військовими базами за межами своєї території. Кількість вищих військових навчальних закладів, їх спеціалізація та участь у підготовці зарубіжних військових спеціалістів. Наявність довишівських навчальних закладів з військовою та підвищеною військово-фізичною підготовкою (ліцеї, кадетські училища тощо). Система військового призову та контрактний вид військової служби, робота з мобілізаційним резервом. Стан законодавчого гарантування військової безпеки (конституція, закони, основи (стратегія), концепція, доктрина, програми, плани), їх стабільність, системно-логічна послідовність та ефективність. Прикордонні конфлікти з країнами-сусідами, внутрішні територіальні претензії та соціально-політичні конфлікти. Причетність до фінансування чужих військових конфліктів або опосередкована участь у них. Організація та фінансова підтримка державних громадсько-військових організацій патріотичного спрямування. Системність військових зборів для перепідготовки резервістів. Молодіжні військово-патріотичні організації, їх чисельність. Наявність на території країни терористичних та екстремістських угруповань або можливість їх виникнення/проникнення. Підготовка або дозвіл на перебування на своїй території іноземних терористичних баз та угруповань. Скоєння терористичних актів, їх частота, чисельність жертв, застосування зброї масового ураження. Наявність спеціалізованих антитерористичних підрозділів та центрів. Ефективність громадського цивільного контролю над силовим блоком. Наявність на посаді міністра оборони цивільної особи. Кожна складова має оцінку від –5 до +5. Загальна сума оцінки повинна становити 50 % від максимально можливої оцінки, яка становить 170 балів. Рівень нижче 50 % повинен викликати підвищену увагу та тривогу, рівень від 50 до 75 % – постійний контроль, вище 75 % – удосконалення.

²³⁸ Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

Військова безпека – це стабільний, гарантований стан державної військово-політичної захищеності країни від військових ризиків, викликів, загроз, небезпек та агресії. Військова безпека – динамічний стан відносної військової невразливості держави від існуючих загроз, це – належний рівень захищеності держави, достатній для підтримки відносної незалежності, соборності, територіальної цілісності та недоторканості. Військова безпека – основна складова національної безпеки.

Основними зовнішніми негативними факторами, які впливають на стан регіональної безпеки у Центральній Азії, є: боротьба за політичний вплив на регіон між провідними світовими державами і деякими країнами Середнього і Близького Сходу; активізація діяльності релігійно-екстремістських та терористичних рухів; не врегулювання військово-політичної ситуації в Афганістані; суперечливі питання навколо Каспійського моря та його мілітаризація; можливість ескалації військово-політичної ситуації навколо Ірану. До аналогічних внутрішніх чинників належать: неврегульовані питання спільних кордонів між республіками Центральної Азії; нерівномірна забезпеченість у регіоні енергоносіями та водою для іригації; міжетнічні і регіонально-кланові протистояння, які у будь-який момент можуть дестабілізувати ситуацію у регіоні; проблеми соціально-економічного розвитку; збільшення активності релігійного екстремізму.

Усі країни Центральної Азії необхідно зарахувати до категорії слабких у військово-політичному аспекті держав. Їхня слабкість наростає на фоні політичних та економічних негараздів. Центральну Азію разом з Афганістаном необхідно вважати «дугою нестабільності», найбільш нестабільним регіоном пострадянського простору, які потребують посиленої уваги з боку міжнародних країн-лідерів, щоб гарантувати регіональну безпеку. Ключовими гравцями у цьому регіоні залишаються Росія, США та ЄС. Нарощує свій потенціал у ЦАР Китай. На відміну від США КНР не жаліє фінансових інвестицій, які спрямовані на будівництво автошляхів, залізничного полотна та газопроводи – всі спрямовані до Піднебесної.

На тлі глобальних викликів у пострадянський період перед новими незалежними республіками ЦА постали внутрішні виклики, які є більш небезпечними. Великий конфліктогенний потенціал залишається латентною загрозою їх стабільності та миру. Це визнали більшість дослідників Центральної Азії після 1991 р. Беручи до уваги економічний стан розвитку п'яти центральноазіатських країн, з великою вірогідністю можна стверджувати, що жодна з них не готова до самостійного опору сучасним геополітичним викликам. Одночасно всі п'ять незале-

жних держав не є членами одного наднаціонального союзу з безпеки. Викладене підтверджується одночасною участю більшості країн регіону у кількох різновекторних структурах безпеки: ООН, ОБСЄ, ОІК, НАТО, ОДКБ (Ташкенський договір), СНД, ШОС. Державну реакцію нових незалежних держав ЦАР на сучасні виклики часто можна оцінювати як несвоєчасну, а часом і неадекватну, що вказує на малоефективну зовнішню політику з питань захисту національних інтересів. Консолидація зусиль на регіональному рівні та їх максимальна демократична розбудова має першочергове значення для трансформації у світову систему. Кооперація у протидії глобальним загрозам серед республік ЦА повинна бути домінантою у регіональних взаємостосунках. Не слід забувати, що окремі держави (США, Росія, КНР) розглядають країни ЦА як слабкі і використовують їх у своїй геополітичній грі. Геополітична безпека Центральної Азії вимагає правильного вибору стратегічного партнера та незмінного зовнішньополітичного курсу на основі специфіки національних інтересів. Держави ЦА є гетерогенні за своєю внутрішньою динамікою розвитку, тому потребують індивідуального підходу. Регіон у цілому не захищений у відношенні енергетичної, продовольчої, водної безпеки, як і безпеки людини. Соціально-економічна відсталість і бідність центральноазіатських держав приводить до комплексних проблем за принципом доміно: соціально-економічні проблеми – політична нестабільність – ріст екстремістських настроїв – протестні виступи або трудова міграція. Самостійно країни ЦАР не спроможні справитись з сучасними викликами, що зумовлює їх різновекторну зовнішню політику. За інтегральним показником людського потенціалу (рівень життя, освіченість, тривалість життя) центральноазіатські республіки, за винятком Казахстану, залишаються на середньому світовому рівні за весь період своєї незалежності. Невизначений стратегічний розвиток, клановість, високий рівень корупції, авторитарні режими правління суттєво впливають на якісний стан національної безпеки.

Сучасна історія переконує, що військово-політична оцінка національної безпеки залишається пріоритетною, особливо це актуально до нових незалежних держав. Прямой воєнної загрози для республік ЦАР немає. Багатовекторна та різновекторна зовнішня політика центральноазіатських країн – це логічна відповідь на велику присутність у регіоні геополітичних гравців (Росія, Китай, США, країни ЄС, Туреччина, Іран, Пакистан, Саудівська Аравія, Індія, Японія і т. і.). Вищеперераховані глобальні загрози потребують колективного підходу до їх вирішення із залученням міжнародних організацій з питань безпеки ООН, НАТО, ОБСЄ, ОДКБ, ШОС.

Виходячи з викладеного, слід запропонувати наступні рекомендації для оптимізації державного забезпечення національної безпеки республік центральноазіатського регіону:

1. Необхідно створити єдину регіональну систему безпеки з залученням до неї Ісламської республіки Афганістан. Ця система повинна тісно співпрацювати з НАТО, як найбільш ефективною сучасною військово-політичною організацією.

2. Створити спільні регіональні сили оперативного реагування, спроможні проводити антитерористичні операції у повітрі, землі, горах, воді.

3. З метою завершення територіальних претензій закінчити демаркацію та делімітацію сухопутних і морських кордонів.

4. Покращити комунікативний фактор регіону за рахунок зацікавлених сторін (КНР, Індія, Пакистан, Японія, США).

5. Забезпечити енергетичну безпеку, пов'язавши її вирішення з проблемами гідроенергетичної та іригаційної складової.

6. Створити сприятливі умови для іноземних інвесторів та банківської сфери.

7. Покращити соціально-економічні умови (безробіття, бідність, соціальне забезпечення), як основу процесу демократизації.

8. Національну безпеку необхідно забезпечувати в основному за рахунок військового потенціалу. Видатки на безпеку та оборону повинні відповідати світовим стандартам і становити 2–3 % ВВП, що захистить збройні сили від руйнування та деградації.

9. Намагатись змінити статус регіону з буферної зони, поясу безпеки на рівноправні партнерські відносини у першу чергу з Російською Федерацією та КНР.

У процесі дослідження автором були виявлені основні тенденції, які визначають перспективи у співпраці між пострадянськими республіками ЦА, регіональними та глобальними військово-політичними блоками та безпековими організаціями з метою збереження миру та посилення національної оборони.

Проведено комплексний аналіз впливу НАТО, ОДКБ, ШОС на ситуацію у центральноазіатському регіоні колишнього СРСР.

Показано історичну закономірність використання принципу аналогії у геополітичному виборі та створенні систем військової безпеки новими незалежними державами.

Автор вперше провів регіональну періодизацію військової політики пострадянських республік у період 1991–2011 рр. Визначив переваги і недоліки існуючих Конституцій, Стратегій та Концепцій націо-

нальної безпеки, Воєнних доктрин, чинного законодавства у сфері безпеки і оборони. Запропонував вибір колективної і кооперативної системи безпеки, що найбільш оптимально відповідає сучасним геополітичним викликам.

Критично-порівняльний аналіз геополітичних виборів нових незалежних держав в умовах глобалізації представлений новим науковим ракурсом і доводить, що досліджувальна проблема актуальна і потребує подальшого розвитку з метою її концептуалізації.

Дана характеристика організаційно-структурній побудові збройних сил, їх технічному оснащенню, наявності озброєння та перспективи їх трансформації. Визначено місце та роль військової безпеки у сучасних системах забезпечення національної безпеки незалежних держав. Визначено історичні умови формування і становлення, місце і роль військової безпеки у системі національної безпеки зазначених країн.

Теоретична розробка теми може стати предметом подальших наукових досліджень і практичної реалізації. Сформульовані положення і здобуті результати можуть бути використані всіма державними відомствами, які займаються аналізом та прогнозуванням геополітичних, воєнно-політичних та національно-безпекових проблем. Отримані узагальнюючі характерні риси можуть бути використані у практичній діяльності центральних органів влади, які пов'язані з забезпеченням національної безпеки. Окремі положення дисертації скеровані у парламентські комітети Верховної Ради України 7-го скликання та використовуються у законотворчій діяльності народних депутатів.

Основні положення, висновки і фактичні архівні матеріали можуть бути використані для підготовки узагальнюючих історичних робіт, навчальних підручників, при проведенні спецкурсів та семінарів у вищих навчальних закладах, використані при лекціях на тему «Геополітичний вибір пострадянського простору».

Висновки наукового дослідження можуть бути використані міжнародними організаціями, державними зовнішньополітичними відомствами, а також науково-дослідними інститутами для усвідомлення впливу геополітичних викликів на сучасні політичні процеси на пострадянському просторі.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Таблиця 1. – Результати голосування за збереження СРСР в республіках Середньої Азії 17 березня 1991 р.²³⁹

Республіки	Число виборців	Взяли участь у голосуванні, %	Відповіли «ТАК»	Відповіли «НІ»
Казахська РСР	9 999 433	88,2	94,1	5,0
Узбецька РСР	10 278 938	95,4	93,7	5,2
Туркменська РСР	1 847 310	97,7	97,9	1,7
Таджицька РСР	2 549 096	94,4	96,2	3,1
Киргизька РСР	2 341 646	92,9	96,4	4,0

Додаток А.

Таблиця-схема № 2. Карта Центральної Азії

²³⁹ Референдум 17 марта: позиция КПСС // Известия. – 1991. – 7 февраля

Додаток А.

Таблиця 3. – Хронологія приєднання пострадянських республік, членів СНД до програми НАТО «Партнерство заради миру»

№ п/н	Держава	Дата підписання.
1.	Республіка Молдова	16 березня 1994 р.
2.	Республіка Грузія	23 березня 1994 р.
3.	Азербайджанська Республіка	4 травня 1994 р.
4.	Туркменістан	10 травня 1994 р.
5.	Республіка Казахстан	27 травня 1994 р.
6.	Киргизька Республіка	1 червня 1994 р.
7.	Російська Федерація	22 червня 1994 р.
8.	Республіка Узбекистан	13 липня 1994 р.
9.	Україна	8 вересня 1994 р.
10.	Республіка Вірменія	5 жовтня 1994 р.
11.	Республіка Білорусь	11 січня 1995 р.
12.	Республіка Таджикистан	20 лютого 2002 р.
	Прибалтійські республіки Латвія, Литва та Естонія до уваги не брались. Вони в НАТО були прийняті найпершими у 2004 р., їх період перебування у складі СРСР західні країни визнали періодом окупації	

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні матеріали

Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В. В. Щербицькому про задуми створення «Українського народного фронту». 2 листопада 1988 р. // Галузевий державний архів (далі – ГДА) СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Арк. 15–16.

Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В. В. Щербицькому про реагування на націоналістичні прояви в республіках радянської Прибалтики // ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 3. – Арк. 229–231.

Бурбыга Н. Действующие лица и исполнители. Как делался государственный переворот в СССР. 22 августа 1991 г. / Н. Бурбыга, В. Руднев, С. Мостовщиков // Российский государственный архив социально-политической истории (далее – РГАСПИ). – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 27-30.

Газета «Известия» № 199 (вечерний выпуск) с сообщением об аресте членов ГКЧП. 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 12–13.

Газета «Известия» № 197 с текстом обращения членов ГКЧП к советскому народу, указа вице-президента СССР Г. И. Янаева о вступлении в исполнение обязанностей президента в связи с состоянием здоровья Президента СССР М. С. Горбачева; постановления № 1 ГКЧП о порядке в стране, обращения ГКЧП к главам государств и правительств и генеральному секретарю ООН, заявления Председателя Верховного Совета СССР А. Лукьянова // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 6.

Постановление Секретариата ЦК КПСС № 147/75 «Об обвинениях Советского Союза в причастности к распространению химического оружия» от 6 февраля 1989 г. // Российский государственный архив новейшей истории (далее – РГАНИ). – Ф. 89. – Оп. 10. – Д. 16. – Л. 1–5.

Постановление Секретариата ЦК КПСС № 146–VI «О мероприятиях в связи с предстоящим выводом советских войск из Афганистана» от 24 января 1989 г. // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 10. – Д. 16. – Л. 1–13.

Постановление Секретариата ЦК КПСС № 181–90 г. «О выводе советских войск из Венгрии» от 9 марта 1990 г. // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 8. – Д. 78. – Л. 1–13.

Постановление Секретариата ЦК КПСС № 164/37 «Об оказании дополнительной военной помощи Республике Афганистан» от 5 августа 1989 г. // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 10. – Д. 41. – Л. 1.

Постановление Секретариата ЦК КПСС № 147–84 «По вопросу компенсации поставками из Советского Союза Республике Куба вооружения, которое может быть оставлено кубинскими войсками в Народной Республике Ангола» от 7 февраля 1989 г. // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 10. – Д. 20. – Л. 1–5.

Сводка хроники событий, происходивших в Москве и в СССР в ночь с 20-го на 21-е августа 1991, переданная Российским информационным агентством. 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 230–235.

Сообщение ежедневного вестника «Международная экспресс-информация» Главной редакции иностранной информации ТАСС «О событиях в СССР» об указе вице-президента СССР Г. Янаева о невозможности М. С. Горбачева исполнять обязанности президента СССР и введении чрезвычайного положения в отдельных местностях СССР. 19 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 5.

Сообщение Правительства Эстонской республики по телексу Министерства иностранных дел Эстонской республики о наступлении в 4 часа утра частей советской армии на центры коммуникации Таллина и призыве к гражданам оказать сопротивление насильственным действиям войск. 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 138.

Сообщение о внеочередной сессии Верховного Совета СССР и назначении Внеочередного съезда народных депутатов СССР на 2 сентября 1991 г., намерении стран Евросоюза признать независимость Литвы, Латвии и Эстонии, решении Украинского парламента о независимости. 26 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 53–55.

Сообщение Отдела информации Президента РФ о готовности трудовых коллективов западных областей Украины к актам гражданского неповиновения и бессрочной забастовке и призыве Народной Рады (оппозиции Верховного Совета УССР) к немедленному созыву Чрезвычайной ассамблеи Верховного Совета Украины // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 20.

Стенограммы заседаний комиссии XX съезда КПСС по подготовке резолюции «Об основных направлениях военной политики партии на современном этапе». 7–8 июля 1990 г. Варианты проекта резолюции и резолюция, предложения, дополнения и замечания делегатов съезда к проекту резолюции // РГАНИ. – Ф. 1 – Съезды КПС. – Оп. 10. – Д. 240. – Л. 1–105.

Постановление Секретариата ЦК КПСС «Об информации отделов ЦК КПСС о положении в республиках Прибалтики» // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 4. – Д. 12. – Л. 1; П1 63/40 22.07.1989 г.

О политической ситуации в Прибалтийских республиках // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 9. – Д. 6. – Л. 1.

Обращение Ивано-Франковского, Тернопольского, Львовского областных советов народных депутатов к военнослужащим Прикарпатского военного округа с призывом не оказывать поддержки заговорщикам и не идти против своего народа. 19 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 19.

Об информации отделов ЦК КПСС о положении в республиках Прибалтики. 02.1989 // РГАНИ. – Ф. 89 – Коллекция рассекреченных документов. – Оп. 4. – Д. 12; П1 63/40 22.07.1989 г.

О заявлении ЦК КПСС «О положении в республиках Советской Прибалтики» // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 9. – Д. 25.

Об итогах выборов Президента РСФСР. № 05522 от 15.07.1991 г. // РГАНИ. – Ф. 89. – Оп. 22. – Д. 81. – Л. 13.

Текст заявления Президента СССР М. С. Горбачева по советскому телевидению 22 августа 1991 г. и пресс-конференции Горбачева. 23 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 42–44.

Тексты обращения Президента РСФСР Б. Н. Ельцина, председателя Совета Министров РСФСР И. С. Силаева и и.о. Председателя Верховного Совета РСФСР Р. И. Хасбулатова «К гражданам России» и Указа Президента РСФСР об антиконституционных действиях членов ГКЧП. 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 2–5.

Тексты указов Президента РСФСР, приказов министра обороны РСФСР № 1 и № 2. 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 20–22.

Хроника событий 20 августа в Москве, Ленинграде и др. городах и республиках СССР. 20 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 215. – Л. 1.

Экспресс-выпуск № 5 агентства «Интерфакс» о решении Парламента РСФСР не отправлять Б. Н. Ельцина в Крым к президенту СССР М. С. Горбачеву, а направить туда Силаева и Руцкого, о поддержке Литовским парламентом Парламента РСФСР и занятии военными крупного железнодорожного узла Тапа (Эстония). 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 242–244.

Экспресс-информация «Молния № 11» агентства «Интерфакс» о вводе в Москву подразделения Витебской воздушно-десантной дивизии и отраже-

ние попытки группы людей в штатском проникнуть в здание парламента. 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 242–244.

Экспресс-информация «Молния № 13» агентства «Интерфакс» о сведениях из Оперативного штаба Моссовета о гибели В. Усова и И. Кричевского во время столкновения колонны демонстрантов с колонной бронетранспортеров (БТР) в тоннеле и переходе 9-ти боевых машин пехоты (БМП) на сторону российского парламента. 21 августа 1991 г. // РГАСПИ. – Ф. 662. – Оп. 3. – Д. 214. – Л. 249–250.

Монографії

Артюшин Л. М. Теоретичні аспекти стратегій військової безпеки суспільства і держави : [монографія] / Л. М. Артюшин, Г. Ф. Костенко. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – С. 164.

Бжезинський Зб. Стратегічне бачення: Америка і криза глобальної влади / Збігнев Бжезинський ; [пер. з англійської Ганни Лелів]. – Львів : Літопис, 2012. – С. 102.

Білоус О. Г. Глобальні трансформації розвитку : [монографія] / О. Г. Білоус, Д. Г. Лук'яненко. – К., 1998. – С. 85–130.

Бодрук О. С. Структура військової безпеки: національний та міжнародні аспекти : [монографія] / О. С. Бодрук. – К. : НІПМБ, 2001.

Возжеников А. В. Региональная безопасность: геополитические и геоэкономические аспекты : [монография] / А. В. Возжеников. – М. : РАГС, 2006. – С. 72.

Захаров В. М. Военное строительство в государствах постсоветского пространства : [монография] / В. М. Захаров. – М. : РИСИ, 2011. – 380 с.

Мукимджанова Р. М. Страны Центральной Азии : [монография] / Р. М. Мукимджанова. – М. : Научная книга, 2005.

Пилипчук В. Г. Становлення і розвиток СНБ–СБ України: теоретичні та організаційно-правові основи (1991–2004) : [монографія] / В. Г. Пилипчук. – К. : НКЦ СБУ, 2006. – 496 с.

Шипілова Л. М. Методика обґрунтування понятійно-категорійного апарату теоретичних основ політики безпеки : [монографія] / Л. М. Шипілова. – К. : Інститут проблем національної безпеки при РНБОУ, 2005. – 217 с.

Санцевич А. В. Методика исторического исследования : [монография] / А. В. Санцевич. – К. : Наук. думка, 1984. – 190 с.

Дисертації та автореферати

Гусаков В. В. Интеграция пострадавших государств Средней Азии у мировое співтовариство в 1990-ті роки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.04 / В. В. Гусаков. – К., 2001. – 22 с.

Добролюбська Ю. А. Антропологічна методологія історичних процесів (на прикладі «нової історичної науки») : дис. ... канд. філос. наук / Добролюбська Юлія Андріївна. – Одеса, 1999. – 276 с.

Жангожа Р. Н. Трансформація ідентичності нових незалежних держав Центральної Азії в системі сучасних міжнародних відносин : дис. ... доктора політ. наук : 23.00.04 / Р. Н. Жангожа. – К., 2007.

Шипілова Л. М. Порівняльний аналіз ключових понять і категорій основ національної безпеки України : дис. ... канд. політ. наук : 21.01.01 / Шипілова Лариса Миколаївна. – К., 2007. – 178 с.

Актамалиева А. М. Трансатлантичне партнерство по вопросам безопасности в Центральной Азии : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Актамалиева Айнура Майрамбековна. – Бишкек, 2011. – 169 с.

Алешин Ю. Н. Национальная безопасность новых независимых государств на постсоветском пространстве (на материалах стран Центральной Азии) : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Алешин Юрий Николаевич. – Бишкек, 2011. – 173 с.

Ганиев Т. А. Безопасность Центрально-Азиатского региона СНГ и роль Российской Федерации в ее обеспечении : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Т. А. Ганиев. – М., 2008. – 215 с.

Грибовский А. Б. Становление и развитие военно-политических отношений России со странами Центральной Азии : дис. ... канд. ист. наук / А. Б. Грибовский. – М. : ИВИ, 2003.

Дорофеев Д. В. Зовнішньополітична стратегія США в регіоні Центральної Азії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / Д. В. Дорофеев. – К., 2007. – 20 с.

Достиев А. С. Конституция Республики Таджикистан 1994 года: История разработки, принятия и основные положения : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. "Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений" / А. С. Достиев. – Душанбе, 1999. – 19 с.

Ким Мин Чул. Формирование региональной безопасности в постсоветской Центральной Азии : дисс. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.04 / Ким Мин Чул. – Бишкек, 2009. – 163 с.

Князев А. А. Влияние афганского кризиса на безопасность Центральной Азии (1990-е – начало 2000-х гг.) : дисс. ... доктора ист. наук / А. А. Князев. – Бишкек, 2004.

Маслов В. И. Региональная безопасность: история и проблемы новых независимых государств Центральной Азии : дисс. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.04 / В. И. Маслов. – Бишкек, 2001. – 276 с.

Молдалиев О. А. Приоритетные проблемы нетрадиционных угроз безопасности Центральной Азии в условиях глобализации : дисс. ... канд. полит. наук / О. А. Молдалиев. – Бишкек, 2003.

Мусин А. Б. Опыт республики Казахстан в решении проблем международной безопасности и миротворчества (политологический анализ) : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Мусин Амир Булатович. – Алма-Аты, 2010. – 223 с.

Павлов С. Н. Политика Российской Федерации по обеспечению военной безопасности на постсоветском пространстве : дисс. ... канд. полит. наук / С. Н. Павлов. – М., 2004.

Павлов Е. В. Политическая система переходного общества в условиях глобализации (на материалах государств Центральной Азии) : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. полит. наук / Е. В. Павлов. – Бишкек : Изд-во КРСУ, 2008. – С. 10–11.

Рудов Г. А. Становление кыргызской государственности и развитие российско-кыргызских отношений : дисс. ... д-ра полит. наук : 23.00.04 / Г. А. Рудов. – М., 2002. – 390 с.

Солаймони Шохзода. Формирование структуры региональной безопасности Центральной Азии в контексте трансформации современной системы международных отношений : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Шохзода Солаймони. – М., 2006. – 296 с.

Токаев Т. К. Стратегия Республики Казахстан в отношении Запада: национальные интересы, приоритеты, направления : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Токаев Тимур Касымжомарович. – М., 2009. – 215 с.

Турдиева З. Т. Сотрудничество Российской Федерации с государствами Центральной Азии в обеспечении международной безопасности : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / З. Т. Турдиева. – Бишкек, 2011. – 188 с.

Наукові статті, доповіді, тези, матеріали науково-практичних конференцій

Адамович С. Ідея соборності в ідеології та діяльності політичної партії «Наша Україна» / С. Адамович // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2012. – Вип. 21. – 233 с.

Гончаренко І. О. СНД, ОБСЄ і ООН у попередженні конфліктів на пострадянському просторі у 90-х роках ХХ століття: досвід співробітництва (теоретико-методологічний аспект) / І. О. Гончаренко // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2009. – Вип. 15. – С. 268–276.

Гуржій О. І. Проблемні питання сучасної української воєнної термінології / О. І. Гуржій, Р. І. Пилявець // Воєнні конфлікти другої половини ХХ століття : зб. наук. статей. – К., 2004. – С. 6–13.

Дмитрук А. Розпад СРСР та формування українсько-російських відносин нового типу / А. Дмитрук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Гнатюка. – 2002. – Вип. 3. – С. 154–163. – (Серія: Історія).

Драпака А. В. Насильство як форма порушення психологічних меж особистості / А. В. Драпака // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць КіПНУ імені Івана Огієнка, Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2012. – С. 294–302.

Каганов Ю. О. Компаративний підхід в історії: витоки та еволюція становлення / Ю. О. Каганов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXVIII. – С. 363–371.

Левик Б. С. Значення особистості дослідника в історії незалежної України / Б. С. Левик // Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні : матеріали Другої всеукраїнської наукової конференції (м. Дніпропетровськ, 28 квітня 2012 р.) : у 3-х частинах. – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2012. – Ч. 3. – С. 48–49.

Левик Б. С. Формування армії Республіки Казахстан у пострадянський період / Б. С. Левик // Схід : аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : Український культурологічний центр, ТОВ «Східний видавничий дім», 2012. – № 6 (120) – С. 113–117.

Левик Б. С. Узбекистан у пошуку військово-політичної стратегії в умовах геополітичних викликів / Б. С. Левик // Схід : аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : Український культурологічний центр, ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. – № 4 (124) – С. 139–147.

Левик Б. С. Таджикистан на шляху до воєнно-політичної стабільності / Б. С. Левик // Схід : аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : Україн-

ський культурологічний центр, ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. – № 5 (125) – С. 137–145.

Левик Б. С. Туркменістан – нова постійно нейтральна держава Центральної Азії / Б. С. Левик // Схід : аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : Український культурологічний центр, ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. – № 6 (126) – С. 217–225.

Левик Б. С. Киргизстан – повернення на російську орбіту / Б. С. Левик // Схід : аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : Український культурологічний центр, ТОВ «Східний видавничий дім», 2014. – № 1 (127) – С. 142–149.

Левик Б. С. Геополітика нових незалежних держав Центральної Азії в пострадянський період / Б. С. Левик // Схід : аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк : Український культурологічний центр, ТОВ «Східний видавничий дім», 2014. – № 2 (128).

Лисенко О. Є. До питання про зміст понять «війна», «воєнний», «військовий» / О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 116–118.

Мошкин С. В. СНГ как наследник СССР / С. В. Мошкин // Матеріали між. научн.-практ. конференції (г. Дніпропетровськ, 18–19 мая 2012 г.): в 2-х частинах. – Дніпропетровськ : ООБ «Інновація», 2012. – Ч. 1. – С. 23.

Пилявець Р. І. Локальні війни і збройні конфлікти як поняття воєнно-історичної науки / Р. І. Пилявець // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 110–115.

Підгаєцький В. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє? / В. Підгаєцький // Україна модерна / [за ред.: В. Верстюк, Я. Грицак, Л. Зашкільняка, В. Кравченка, М. Крикуна]. – Львів : Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2000. – Ч. 4–5. – С. 289–318.

Сухий О. Сучасна історична наука в Україні: візії та напрями / О. Сухий // Україна – Європа – Світ : міжнародний зб. наук. праць. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – С. 24–33. – (Серія: Історія, міжнародні відносини).

Шилюк Л. О. До питання про зовнішньополітичну діяльність України на початковому етапі Радянського періоду / Л. О. Шилюк // Держава та армія : вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». – 2012. – № 724. – С. 235–239.

Бабаджанов А. Я. Анализ военных доктрин государств-участников ОДКБ / А. Я. Бабаджанов // Вестник Московского государственного института международных отношений. – М., 2005. – С. 63–64.

Выступление министра по делам вакуров Сирии Муххамеда Хатыба // Религиозные деятели за спасение священного дара жизни от ядерной катастрофы : материалы конференции (Москва, 10-14 мая, 1982 г.). – М., 1982.

Такижбаева Н. Центральная Азия: подходы к определению региона / Н. Такижбаева // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук : Третя всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю (м. Дніпропетровськ, 24 грудня 2013 р.): у 5-ти частинах. – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2013. – Ч. 1. – С. 70–73.

Троицкий М. А. Трансатлантический союз. 1991-2004: Модернизация системы американо-европейского партнерства после распада биполярности / М. А. Троицкий // Матеріали науково-образовательного форуму по міжнародним відносинам. – М., 2004.

Конституційно-законодавчі й нормативно-правові акти

Акт проголошення незалежності України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – С. 502.

Військова Доктрина Республіки Таджикистан. Постанова № 103 ВР РТ від 3 жовтня 2003 р.

Декларация о государственном суверенитете РФФСР и приоритете российского законодательства перед всесоюзным // Ведомости Съезда народных депутатов РСФСР и Верховного Совета РСФСР. – 1990. – № 2. – С. 22.

Декларация про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1990. – № 31. – С. 429.

Договір про звичайні збройні сили в Європі. (Договір ратифіковано Постановою ВР № 2526-ХІІ від 01.07.1992) (Зміни до Договору див. в Угоді від 19.11.1999). Договір набрав чинності 9 листопада 1992.

Закон Республіки Таджикистан "О судоустройстве". – Душанбе, 1996. – 20 с.

Закон Республіки Таджикистан "О статусе судей в Республике Таджикистан". – Душанбе, 1998. – 17 с.

Закон Республіки Таджикистан "Про оборону" // Відомості (Абори) Маджлісі Олі РТ. – 1995. – № 23-24. – С. 366.

Закон Республіки Туркменістан "О борьбе с терроризмом" от 15.08.2003 г., № 190-II // Ведомости Меджлиса Туркменистана. – 2003. – № 3. – С. 28.

Закон України «Про демократичний цивільний контроль над воєнною організацією і правоохоронними органами» // Вісник Верховної Ради

України. – К. : Парлам. вид-во, 2003. – 366 с. – (Бібліотека офіційних видань).

Закон України «Про основи національної безпеки України» 2003 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 39. – Ст. 351.

Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів УРСР та місцеве самоврядування» // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 2. – Ст. 6.

Концепції (основи державної політики) національної безпеки України. 1997 р. : Постанова ВРУ 3/97 ВР від 16 січня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1997. – № 10. – С. 85.

Постанова Верховної Ради УРСР. Про перехід у юрисдикцію Української РСР державних підприємств і організацій союзного підпорядкування, розташованих на території республіки // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 27. – Ст. 318.

Угода про принципи забезпечення збройних сил держав-учасниць СНД озброєнням, військовою технікою та іншими матеріальними засобами, організацію науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт від 20.03. 1992 р. // Содружество : інформаційний вісник Ради голів держав і Ради голів урядів СНД. – 1992. – № 4.

Военная доктрина Республики Казахстан (проект) / Департамент оперативного планирования КНШ МО РК. – Астана, 2006.

Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Республикой Казахстан и Российской Федерацией, 25 мая 1992 г. // Сборник документов по международному праву / [под ред. К. К. Токаева]. – Алмати : САК, 1998. – Т. 1. – С. 64–73.

Закон РФ «О безопасности» от 5. 03. 1992 № 2446-І // Ведомости Съезда народных депутатов РФ и Верховного Совета РФ. – 1992. – № 15. – С. 769.

Закон Туркменистану "Про оборону" 2010 р. // Відомості Меджлісу Туркменистану. – 2010. – № 3. – С. 59.

Конституция Туркменистана 1992 р. // Новые конституции стран СНГ и Балтии : сб. документов. – М. : Манускрипт, 1997. – Вып. 2. – 672 с.

Спеціальна довідкова література

Галузевий державний архів СБ України : путівник / ГДА СБУ ; [автори-упорядники: В. Д. Даниленко (відп. упор.) та ін.]. – Харків : Права людини, 2009. – 136 с.

Куньч З. Й. Універсальний словник української мови / З. Й. Куньч. – Тернопіль : Навчальна книга-Богдан, 2005. – С. 277.

Литвинов В. Латинсько-український словник / В. Литвинов. – К. : Українські пропілеї, 1998. – С. 583.

Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко]. – [2-е вид., доп. і перероб.]. – К. : Генеза, 2004. – 286 с.

Правовые аспекты управления границами в Центральной Азии. – Бишкек : Академия ОБСЕ в Бишкеке, 2006.

Словарь военно-политических терминов. – М. : ГУ ГШ, 2004. – С. 178.

Содружество Независимых Государств в 2006 году: Статистический ежегодник / Межгосударственный статистический комитет СНГ. – М., 2007. – С. 20, 57, 58, 65, 89.

Центральная Азия: вода и конфликт : Отчет МГПК. – Ош-Брюссель, 2002. – 30 мая.

Ліпкан В. А. Теорія національної безпеки : [підручник] / В. А. Ліпкан. – К. : КНТ, 2009. – С. 355–403.

Періодичні видання

Бжезинський З. Україна і Польща в контексті європейської інтеграції / З. Бжезинський // Стратегічна панорама. – К., 2003. – № 4.

Гриценко А. Про функції Военної організації держави / А. Гриценко, Г. Перепелиця // Наука і оборона. – 1999. – № 1. – С. 28–34.

Крип'якевич І. Нарис методики історичного дослідження / І. Крип'якевич // Український історичний журнал. – К., 1967. – № 2–4; 7–10.

Болятко А. В. Задачи военной безопасности и обеспечение их решения / А. В. Болятко // Военная мысль. – 1993. – № 4. – С. 10–13.

Зашкільняк Л. О. Міжнародна наукова конференція у Львові «Виклики сучасної історіографії: світовий та український контекст» / Л. О. Зашкільняк, Л. Б. Сирота // Український історичний журнал. – 2002. – № 2. – С. 150–152.

Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 3.

Республіканські газети Таджикистану: Підбірка // «Народна газета». – 1991-1999 рр.; «Садоимармуд». – 1992-1999 рр.

Терно С. Вони грають зовсім не так, або постмодернізм у сучасній українській історіографії / С. Терно // Генеза. – 2004. – № 1 (9). – С. 92.

- Алексеев А. Вооруженные силы Туркменистана / А. Алексеев // Экспорт вооружений. – 2003. – № 3. – Май-июнь. – С. 23.
- Арбенин С. (Ашхабад) Туркменистан: В капкане нейтралитета / С. Арбенин // Фергана. Рус. – 24 сентября 2008 г.
- Астана между ОДКБ и НАТО // Военно-промышленный курьер : общероссийская еженедельная газета. – 2007. – № 44 (210). – 14–20 ноября.
- Богадырев В. Кыргызская Республика вернулась в ЦА [Электронный ресурс] / В. Богадырев // Оазис : Интернет-журнал. – 2007. – № 2(46). – Режим доступа : <http://www.ca-oasis.info/2-46-yanvar-2007/>.
- Васькин И. Беды военной разведки Узбекистана / И. Васькин // Независимое военное обозрение. – 2002. – № 20.
- Войдут ли миротворческие силы ОДКБ в Кыргызстан? // Слово Кыргызстаны. – 2010. – 16 июня. – С. 5.
- Военно-техническое сотрудничество // АРМС-ТАСС : информационное агентство. – 2006. – № 12. – 20–26 марта. – С. 15–16.
- Военно-техническое сотрудничество // АРМС-ТАСС : информационное агентство. – 2006. – № 37. – 11–17 сентября. – С. 51–55.
- Военно-промышленный курьер. – 2008. – № 1 (217). – 9–15 января.
- Войтенко В. П. Угроза наркотрафика из Афганистана для европейского сообщества / П. П. Войтенко // Право и безопасность. – 2010. – № 1 (10).
- ВПК России. Внешнеэкономическое сотрудничество // ТС ВПК : информационное агентство. – 2008. – Январь-март.
- Бурнашев Р. Вооруженные силы Республики Узбекистан / Р. Бурнашев, И. Черных // Континент. – 2003. – № 2(89). – 29 января – 11 февраля.
- В Узбекистане вновь откроется американская военная база // Новый регион – Политика. – 2008. – 5 марта.
- Гуань Тянь Р. От внутреннего к внешнему: угрозы для политики США в государствах Центральной Азии / Р. Тянь Гуань // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – № 2 (962). – С. 103–118.
- Кожокин Е. М. Россия кровно заинтересована в стабильности в Центральноазиатском регионе / Е. М. Кожокин // Аналитическое обозрение. Астана. – 2002. – № 2. – С. 3–4.
- Корбут А. Узбекистан наращивает свой боевой потенциал / А. Корбут // Военно-промышленный курьер. – 2009. – № 13 (279). – 8 апреля.
- Лаумулин М. Т. Стратегия ЕС в Центральной Азии: геополитика и безопасность / М. Т. Лаумулин // Европейский диалог. – Алматы. – 2002. – № 3. – С. 17–18.
- Мары станет военно-воздушной базой НАТО // Мусульманский Узбекистан. – 2009. – 6 апреля.
- Маккиндер Х. Географическая ось истории / Х. Маккиндер // Элементы. Евразийское обозрение. – 1996. – № 7. – С. 35–44.
- Морозов Ю. Россия, Запад и страны ШОС в энергетических проектах Центральной Евразии / Ю. Морозов // Центральная Азия и Кавказ. – 2008. – № 5 (59). – С. 87.
- Мухин В. Военное строительство Казахстана: РЛС / В. Мухин, А. Викторов // Независимое военное обозрение. – 2001. – № 32 (254). – 31 августа. – С. 4.
- Мухин В. Казахстан модернизирует флот / В. Мухин // Независимое военное обозрение. – 2007. – № 072 (4033). – 9 апреля. – С. 4.
- Казахстан – Россия: сотрудничество, продиктованное разумом и сердцем // Казахская правда. – 2006. – 28 декабря.
- Овсепян Л. Турецкая модель и обусловленность внешней политики Анкары в странах Центральной Азии стратегическими интересами США / Л. Овсепян // Центральная Азия и Кавказ : журнал социально-политических исследований. – 2009. – № 62. – С. 130–137.
- Олкотт М. Двенадцать мифов о Центральной Азии / М. Олкотт // Казахстан и мировое сообщество. – 1995. – № 3. – С. 35.
- Омуралиева Н. Центральная Азия: новые реалии геополитики / Н. Омуралиева // Этнический мир. – 2002. – № 1 – С. 15.
- Райхель Ю. Узбекский демарш / Ю. Райхель // Украинський тиждень. – 2012. – № 27 (244). – С. 46–47.
- Референдум 17 марта: позиция КПСС // Известия. – 1991. – 7 февраля.
- Салиев А. Л. Главная угроза – разруха в головах / А. Л. Салиев // МСН : общественно-политическая газета. – 2010. – 19 марта. – С. 8.
- Сейдахметов Б. Танки в Ашхабаде / Б. Сейдахметов // Новое поколение (Казахстан). – 2008. – 19 сентября.
- Сигов Ю. Индийская авиабаза в Таджикистане готова: первый стратегический ход в Центральной Азии сделан / Ю. Сигов // Деловая неделя. – 2007. – 13 марта.
- Сидоров О. Вооруженные силы Республики Узбекистан – вчера и сегодня / О. Сидоров // Gazeta.kz. – 2007. – 2 апреля.

Скирка А. Интервью с Министром иностранных дел Казахстана Ержан Казыханом / А. Скирка, Н. Кузьмин // Эксперт Казахстана. – 2011. – 27.06.

Старчак М. США vs. Россия в попытке сотрудничества с Туркменистаном в сфере безопасности и обороны / М. Старчак // Центральная Азия и Кавказ : журнал социально-политических исследований. – 2009. – № 2 (62).

Сулюмбаев М. Природные ресурсы как фактор развития Центральной Евразии / М. Саюмбаев, А. Мамытова // Центральная Азия и Кавказ. – 1998. – № 1. – С. 31.

Панфилов В. Германия берет под контроль таджикскую границу / В. Панфилов, А. Розэ // Новая газета. – 2008. – № 082 (4343). – 18 апреля.

Панарин С. Политическое развитие государств Центральной Азии в свете географии и истории региона / С. Панарин // Вестник Евразии. – 2000. – № 1.

Военно-промышленный курьер. – 2008. – № 21 (217).

Туркмения расширяет сотрудничество с НАТО // Независимая газета. – 2008. – 13 мая.

Туркмения присматривается к ОДКБ // Независимая газета. – 2008. – 19 декабря.

Тутубалина О. Торг уместен. Россия и Таджикистан могут поменять формат военного сотрудничества / О. Тутубалина // Центральноазиатский портал. – 2009. – 21 августа.

Уметова А. Э. Трудовая миграция в Кыргызстане: проблемы и особенности / А. Э. Уметова // Центральная Азия и культура мира : международный научно-обозревательный журнал. – Бишкек, 2008. – Вып. 1-2 (23-24). – С. 172–174.

Усубалиев Е. Проблемы территориального урегулирования и распределения водно-энергетических ресурсов в Центральной Азии / Е. Усубалиев, Э. Усубалиев // Центральная Азия и Кавказ. – 2002. – № 1 (19). – С. 74–81.

Эмар М. История и компаративизм / М. Эмар // Новая и новейшая история. – 1999. – № 5. – С. 90–97.

Ядерное наследие Советского Союза : совместный доклад Фонда Карнеги за международный мир (Вашингтон, США) и Института международных исследований (Москва, Россия) // Ядерное оружие, ядерные материалы и экспортный контроль. – 1998. – № 5. – С. 10.

Книги, спогади, мемуари

Белослудцев О. А. Россия и Центральная Азия отношения в военной области: история и современность / О. А. Белослудцев, В. В. Корнеев. – М. : Воениздат, 2007.

Бурнашев Р. Р. Безопасность в Центральной Азии: методологические рамки анализа. Военный сектор безопасности / Р. Р. Бурнашев, И. А. Черных. – Алматы, 2006. – 360 с.

Боротьба з міжнародним тероризмом: нормативна база / [упорядник В. А. Ліпкан]. – К., 2007. – С. 5–10, 190–200.

Бжежинский З. Великая шахматная игра / З. Бжежинский. – М. : Международные отношения, 1998. – С. 156.

Горбачев – Ельцин: 1500 дней политического противостояния / [под общ. ред. М. К. Горшкова, В. В. Журавлева]. – М. : Терра, 1992. – 439 с.

Горбулін В. П. Національна безпека: порядок денний для України / В. П. Горбулін, О. Ф. Белов, О. В. Литвиненко. – К. : ВД «Стилос», 2009. – 126 с.

Горбулін В. П. Засади національної безпеки України / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : Інтертехнологія, 2009. – 272 с.

Жильцов С. С. Геополитика Каспийского региона / С. С. Жильцов. – М. : Международные отношения, 2003.

Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська наука / Л. Зашкільняк // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 45.

Зашкільняк Л. Методологія історії. Від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 1999. – С. 200–201.

Історія України. Національно-державне відродження, становлення незалежної України на сучасному етапі (кінець 80-х – перша половина 90-х років). – К., 1995. – 29 с.

Анохин А. Большая Центральная Азия / А. Анохин // Информационно-аналитический центр МГУ. – 2007. – 23 января.

Иманалиев М. Центральная Азия в ШОС / М. Иманалиев // Сборник статей о Центральной Азии. – Бишкек, 2008. – С. 73.

Казанцев А. А. "Большая игра" с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия / А. А. Казанцев. – М., 2008.

Казанцев А. А. Центральная Азия: институциональная структура международных взаимодействий в становящемся регионе / А. А. Казанцев // Полис. – 2005. – № 2. – С. 83–86.

Касьянов Г. Украина 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. В. Касьянов. – К. : Наш час, 2008. – 428 с.

Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер. – М., 1997. – С. 12–25.

Нариси воєнно-політичної історії України : навчальний посібник / [С. О. Кубицький, В. Л. Кирик, А. Б. Єрмоленко та ін.]. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 375 с.

Конституційне право Республіки Казахстан / [сост. А. Т. Ащеулов]. – Алмати : КазГЮА, 2001. – С. 97.

Литвин В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.) / В. М. Литвин. – К., 2002. – 558 с.

Афганистан и безопасность в Центральной Азии / [под ред. А. А. Князева]. – Бишкек-Душанбе, 2006.

Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства / И. Бентам. – М. : Росспэн, 1998. – 415 с.

Бибиков О. Баткен: Наступление мусульманского экстремизма / О. Бибиков // Центральная Азия и Кавказ. Швеция, Стокгольм. – 2000. – № 1 (7). – С. 36.

Бокиев О. Б. Местничество и национальное примирение в Таджикистане / О. Б. Бокиев // Миротворческие процессы в Таджикистане. – Душанбе, 1998. – С. 311–319.

Общая теория национальной безопасности : учебник / [под общ. ред. А. А. Прохожева]. – М. : Изд-во РАГС, 2005. – 320 с.

Дмитриев А. П. Соотношение стабильности и безопасности государства как проблема политической теории и практики / А. П. Дмитриев // Современные проблемы национально-государственной и международной безопасности. – М. : ВА ГШ, 1992. – С. 38.

Зимонин В. П. ШОС и евроазиатское измерение безопасности / В. П. Зимонин // Шанхайская организация сотрудничества. К новым рубежам развития. – М., 2008. – С. 197–199.

Из беседы с Маргарет Тетчер. Москва 8 июля 1990 года. Отвечая на вызов времени. Внешняя политика перестройки: документальные свидетельства. По записи бесед Горбачева с зарубежными деятелями и другим материалам Горбачев – Фонд. – М. : Изд-во «Весь мир», 2010. – С. 426.

Иманалиев М. С. Центральная Азия: границы на замке? / М. С. Иманалиев // Правовые аспекты управления границами в Центральной Азии. – Бишкек : Академия ОБСЕ в Бишкеке, 2006. – С. 14.

Иномжонов Х. Региональное институциональное сотрудничество в Центральной Азии / Х. Иномжонов // История и самосознание IV: региональная интеграция и история. – Ташкент, 2008. – С. 271.

Каримов И. Узбекистан на пороге XXI века: угрозы безопасности, условия и гарантии прогресса / И. Каримов. – М., 1997. – С. 31–312, 372, 373.

Карабаев Е. Центральная Азия: история региона / Е. Карабаев, Ю. Подкуйко // Краткий курс лекций. Ч. 1. – Бишкек : Изд-во КРСУ, 2004. – С. 9.

Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – [2-е изд., доп.]. – М. : Наука, 2003.

Косиченко А. Г. Современный терроризм: взгляд из Центральной Азии / А. Г. Косиченко, М. С. Ашинбаев. – Алматы : Дайк-Пресс, 2002. – 213 с.

Клименко А. Ф. Военные Доктрины и концепции стран АТР. Россия и АТР: безопасность, сотрудничество, развитие / А. Ф. Клименко. – М. : Изд. Ин-та Дальнего Востока РАН, 2002.

Лазарев И. А. Теория безопасности, ее состояние и перспективы развития / И. А. Лазарев // Современные проблемы национально-государственной и международной безопасности. – М. : ВА ГШ, 1992. – С. 10.

Левитин И. Л. Узбекистан. Эпоха Каримова / И. Л. Левитин. – М. : Вагриус, 2003. – С. 32.

Малашенко А. В. Этнические и региональные конфликты в Евразии. Центральная Азия и Кавказ / А. В. Малашенко. – М. : Весь мир, 1997.

Маслов В. И. Региональная безопасность. История и проблемы новых независимых государств Центральной Азии / В. И. Маслов. – Москва-Бишкек, 2000. – С. 79.

Сидорцов В. Н. Методологические проблемы истории : [учебное пособие] / В. Н. Сидорцов. – Минск : Тетра-Системс, 2006. – С. 221–223.

Моддалиев О. А. Современные вызовы безопасности Кыргызстана и Центральной Азии / О. А. Моддалиев. – Бишкек, 2001. – С. 109, 112.

Назриев Д. Республика Таджикистан: история независимости (хроника событий). Год 1993-й / Д. Назриев, И. Сатаров. – Душанбе : Ирфон, 2006.

Тищенко Г. Оборонный потенциал Казахстана / Г. Тищенко, А. Онопко, А. Макунин, А. Волков // Казахстан: реалии и перспективы независимого развития : сб. статей. – М. : РИСИ, 1995. – Т. 2. – С. 116.

Общая теория национальной безопасности : учебник / под общ. ред. А. А. Прохожева]. – М. : Изд-во РАГС, 2002. – 320 с.

Олкотт М. Б. Многомерные границы Центральной Азии. Московский Центр Карнеги / М. Б. Олкотт. – М. : Гендальф, 2000.

Олкотт М. Б. Второй шанс Центральной Азии. Московский Центр Карнеги / М. Б. Олкотт. – Москва-Вашингтон, 2005.

Парамонов В. В. Россия и Китай в Центральной Азии: политика, экономика, безопасность / В. В. Парамонов, А. В. Строков, О. А. Столповский. – Бишкек, 2008. – 201 с.

Рекута А. Л. Центральная Азия – путь к стабильности и безопасности / А. Л. Рекута. – М. : Шерна, 2005. – С. 25.

Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре: трактаты / Ж.-Ж. Руссо. – М. : Терра-Кн. Клуб: канон-пресса-Ц, 2000. – 542 с.

Ситенко В. Вопросы безопасности в Центральной Азии в контексте интересов Республики Казахстан во взаимоотношениях с Европейским Союзом и региональными международными организациями / В. Ситенко // Центральная Азия: внешний взгляд. Международная политика с центрально-азиатской точки зрения / [отв. ред. В. Лапинс ; пер. Р. Султанов]. – Бишкек, 2008. – С. 55.

Скакунов Е. И. Международно-правовые гарантии безопасности государств / Е. И. Скакунов. – М. : Международные отношения, 1983. – С. 6–9.

Приходько О. В. Трансатлантическое отношение в сфере безопасности и их влияние на внешнеполитические позиции России / О. В. Приходько. – М., 2004.

Шохзода С. Современные проблемы региональной безопасности Центральноазиатского региона : теория и практика / С. Шохзода. – Бишкек, 2003.

Юн С. М. Политика Европейского Союза в Центральной Азии: от "открытия" региона к "стратегии нового партнерства" (1992-2008 гг.) / С. М. Юн. – Томск, 2009.

Ленин В. И. Государство и революция / В. И. Ленин // Ленинский сборник. Т. XXI. – М., 1933. – С. 25–26.

Узбекистан: восстание в Андижане // Доклад МГПК. – Ош-Брюссель, 2005. – 25 мая.

Усубалиев Т. У. Вода – дороже золота / Т. У. Усубалиев. – Бишкек, 1998. – С. 189.

Феськов В. И. Советская армия в годы «холодной войны» (1945-1991) / В. И. Феськов, В. И. Голиков, К. А. Калашников. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 2004. – С. 183.

Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М., 2003. – С. 26.

Хасбулатов Р. И. Полураспад СРСР. Как развалили сверхдержаву – (главный свидетель. Сенсационные мемуары) / Р. И. Хасбулатов. – М. : Яуза-пресс, 2011. – Книга 1. Агония советской империи – СССР. – 512 с.

Шарипова Р. М. Панисламизм сегодня: идеология и практика Лиги исламского мира / Р. М. Шарипова. – М., 1986. – С. 116.

Шидер Т. Возможности и границы сравнительных методов в исторических науках / Т. Шидер // Философия и методология истории / [под ред. И. С. Кона]. – М. : Прогресс, 1997. – С. 143–167.

Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс // Соч. Т. 2. – М., 1996.

Интернет-ресурс

Бабинец А. Интерв'ю з Богданом Гаврилишином. 30.05.2011 р. / А. Бабинец, Олександр Акименко // Українська правда. Історична правда: Інтернет-газета [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/05/30/41124/view_print/

Валясик Т. Військове співробітництво між Грузією, Україною, Узбекистаном, Азербайджаном і Молдовою в ГУУАМ: Аналітична записка. Каспійська програма досліджень, грудень, 2000 р. [Електронний ресурс] / Т. Валясик ; Центр оборонної інформації, незалежного дослідження некомерційної групи моніторингу США і міжнародної військової справи. – Режим доступу : http://belfercenter.ksg.harvard.edu/publication/3102/military_cooperation_between_georgia_ukraine_uzbekistan_azerbaijan_and_moldova_in_the_guuum_framework.html.

Военна доктрина Республіки Казахстан : Указ Президента РК від 21.03.2007 р. № 29 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [9.http://mod.gov.kz/mod-ru/index.php?option=com_content&view=article&id=63&Itemid=151](http://mod.gov.kz/mod-ru/index.php?option=com_content&view=article&id=63&Itemid=151).

Декларація про державний суверенітет Таджикистану. 24 серпня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.prezident.tj/rus/>.

Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації : Закон СРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://books.br.com.ua/19311>.

Стратегічні оборонні ініціативи (COI). (англ. SDI – Strategic Defense Initiative) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://opravovedenii.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=739:rozvitok-zovnishnix-funkcij-radyansko%D1%97-derzhavi&catid=109&Itemid=3.

Конституція СРСР. (Основний закон). Прийнята 7 жовтня 1977 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.democracy.ru/library/history/laws/constitution_1977.html.

Конституція СРСР 1936 р. та Конституція РРФСР 1937 р. Електронна бібліотека юридичної літератури [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravoznavec.com.ua/books/188/14874/24/>.

Концепції (основи державної політики) національної безпеки України. 1997 р. : Постанова ВРУ 3/97 ВР від 16 січня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.domarev.com.ua/doc-ukr/koncl.htm>.

Концепція національної безпеки Республіки Білорусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mod.mil.by/koncept.html>.

Національний інститут міжнародної безпеки при РНБОУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niisp.org.ua/index.php/>.

Національний інститут стратегічних досліджень при Президентіві України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/>.

Поліщук М. «Литва, будь вільною!» Спогади учасника студзагону обори Вільнюса 1991 року [Електронний ресурс] / М. Поліщук // Українська правда. Історична правда. 18.01.2011. – Режим доступу : http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/18/15844/view_print/.

SIPRI yearbook 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sipri.org/yearbook/2012/files/SIPRIYB12Summary.pdf>.

Национальная оборона. Раздел геополитика. 2006-2011 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://oborona.ru/pages/mainpage/geopolitics/index.shtml>.

Центр військової політики і політики безпеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://defpol.org.ua/site/index.php/uk/about-center>.

Военная доктрина РФ. 2010. – Офіційний сайт Президента РФ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.kremlin.ru/ref_notes/461/print.

Военная доктрина Туркменистана. Законодательство Туркменистана [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.turkmenistan.gov.tm/_ru/laws/?laws=01eu.

Об обороне и Вооруженных силах : Закон РК от 07. 01. 2005 г. № 29-III ЗРК по состоянию на 11. 01. 2011 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : HYPERLINK http://www.base.spininform.ru/show_doc.fwx?Regnom=7083.

О мобилизационной работе и мобилизации : Закон РК [Електронний ресурс]. – Режим доступу : HYPERLINK http://cvsi.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=126%3A-q-q&catid=45%3A2008-07-14-15-30-30&Itemid=78&lang=ru.

О военном положении : Закон РК от 5 марта 2003 г. № 391 [Електронний ресурс] // Ведомости Парламента Республики Казахстан. – 2003. – № 4. – Ст. 22. – Режим доступу : HYPERLINK http://cvsi.kz/index.php?view=article&catid=45%3A2008-07-14-15-30-30&id=121%3A-q-q&tmpl=component&print=1&layout=default&page=&option=com_content&Itemid=78&lang=ru.

Об обороне и Вооруженных силах Республики Казахстан : Закон Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 05.07.2011) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mod.gov.kz/mod-ru/index.php?option=com_content&view=article&id=270&Itemid=203&lang=ru.

Законодавча палата Республіки Узбекистан. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://parliament.gov.uz/ru/regulations.php>.

Об обороне : Закон Республики Таджикистан от 4 ноября 1995 года № 208 (по состоянию на 29 декабря 2010 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=11300.

О вооруженных силах : Закон Республики Таджикистан от 14 декабря 1996 г. № 316 (В редакции Закона РТ от 29.11.2000 г. № 19, № 31, 28.02.2004 г. № 5, № 21, 01.03.2005 г. № 79, 25.07.2005 г. № 108, 28.12.2005 г. № 141, 05.03.2007 г. № 225, 05.03.2007 г. № 230) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=9005.

Обеспечение безопасности в изменяющемся мире: Отчет о внедрении Европейской стратегии безопасности / Европейская Комиссия ЕС, S407/08., 2008. – С. 5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/081205_RUESSReport%20final.pdf.

Про військовий обов'язок і військову службу : Закон Туркменистану (2001 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.turkmenistan.gov.tm/_ru/laws/?laws=01jd.

Про цивільну оборону : Закон Туркменистану 2003 р. [Електронний ресурс] // Законодавство Туркменистану. Офіційний сайт. – Режим доступу : http://www.turkmenistan.gov.tm/_ru/laws/?laws=01bb.

Конституция Кыргызстана 2010 г. Правительство Кыргызской республики. Официальный сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gov.kg/?page_id=263.

Конституція Республіки Казахстан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.constcouncil.kz/rus/norpb/constrk/.

Конституція Туркменистану 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://niyazov.sitcity.ru/ltext_1310122033.phtml?p_ident=ltext_1310122033.p_1610153929.

Конституція Республіки Узбекистан. Законодавча палата Республіки Узбекистан. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://parliament.gov.uz/ru/constitution.php>.

Новые Конституции стран СНГ и Балтии : сб. документов [Електронний ресурс]. – [2-е изд.]. – М. : Манускрипт, 1997. – 666 с. – Режим доступу : <http://pravoznavec.com.ua/books/274/25/>.

Міністерство оборони Республіки Казахстан. Збройні сили Республіки Казахстан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mod.gov.kz/modru/index.php?option=com_content&view=article&id=5&Itemid=2.

Партнеры в Центральной Азии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_publications/20120301_partners_central_asia_2011-ru.pdf.

Президент Республики Таджикистан. Официальный сайт. Законодательные акты [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.tj/ru/taxonomy/term/5/67>.

Президент Киргизии. Официальный сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.kg/ru>.

У Таджикистані розпочалась спецоперація проти банди вбивць генерала спецслужби [Електронний ресурс] // Офіційний сайт LB.ua. Новини. 24.07.2012. – Режим доступу : http://world.lb.ua/news/2012/07/24/162177_tadzhikistane_nachalas.html.

Угода про створення Співдружності Незалежних Держав (укр./рос.). Угоду із застереженнями ратифіковано Постановою ВР України № 1958-ХІІ (1958-12) від 10.12.91. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1958-12>.

Зарубіжні джерела

Blank S. The United States and Central Asia / S. Blank // Allison R. Central Asian Security: The New International context / R. Allison, L. Jonson ; Royal Institute of International Affairs. – Washington, D.C. : Brookings Institution Press, 2001. – P. 127.

Carothers T. The End of the Transition Paradigm / T. Carothers // Journal of Democracy. – 2002. – № 13 (1).

Glela M. Koncepcje bezpieczenstwa – raport Sekretaza Generalnego ONZ / M. Glela // Sprawy Miedzynarodowe. – 1986. – № 7–8. – S. 116.

Kim Theodore J. Central Asia and Caspian : Open for growth / Theodore J. Kim. – London : Evromonev books. cod., 2003.

Lumpe L. U.S. military aid to Central Asia 1999-2009 : Security priorities trump human rights and diplomacy / L. Lumpe // Central Eurasia Project: Open Society Foundations. – 2010. – October.

Morgenthau H. J. Politics Among Nations / Hans J. Morgenthau. – New York : McGraw-Hill, 1985.

Posen B. R. The Security Dilemma and Ethnic Conflict / B. R. Posen // Survival. – Spring 1993. – Vol. 35. – № 1. – S. 28.

Slovník terminů z bezpečnosti národového / [reg. W. Lepkowski]. – Warszawa : AJN, 2002. – S. 16.

Thatcher M. The Downing Street Years / M. Thatcher. – New York : Harper Collins, cop. 1993. – XXIV. – Pp. 806–807.

The Military Balance 2010 / The International Institute for Strategic Studies. – London, 2010. – P. 372, Pp. 365-366.

The Military Balance. – London : Routledge/IISS, 2008. – P. 325.

Наукове видання

Б. С. ЛЕВИК

**ПОСТРАДЯНСЬКІ РЕСПУБЛІКИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ
В УМОВАХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ
НАПРИКІНЦІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.**

Монографія
(редакція авторська)

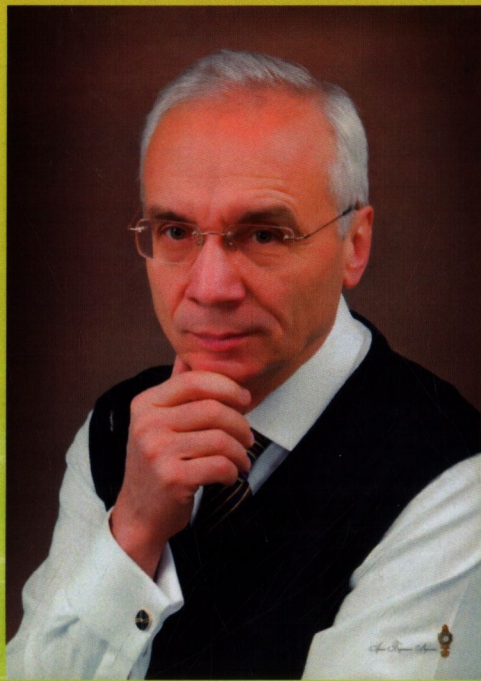
Відповідальна за випуск
Комп'ютерна верстка
Дизайн обкладинки

Тимофєєва Г.
Федоряченко О.
Галоян В.

Підп. до друку 25.07.2014. Формат 60x84 1/16. Папір офісний.
Друк цифровий. Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 11,0.
Обл. вид. арк.10,0. Зам.07252014. Наклад 300 пр.

Видавниче підприємство «Східний видавничий дім»
(Державне свідоцтво № ДК 697 від 30.11.2001)
83086, г. Донецьк, вул. Артема, 45
тел./факс (062) 338-06-97, 337-04-80
e-mail: svd3380697@gmail.com

Надруковано у ТД «Дружба»
м. Донецьк, бул. Пушкіна, 23
тел./факс (062) 304-4425

Левик Богдан Степанович

Кандидат історичних наук (2010), полковник запасу, провідний науковий співробітник історії України та етнокомунікацій Національного університету «Львівська політехніка». Автор понад 50 наукових публікацій з військової історії та національної безпеки в українських фахових виданнях. 2012 р. опублікував монографію «Військова безпека пострадянських республік 1991–2011 рр.».

Закінчив Львівський медичний інститут (1984 р.) та Львівський національний університет ім. Івана Франка, юридичний факультет (1995 р.). Проходив службу в МВС України (1985–2008 рр.), спеціалізувався на розвідувальній та інформаційно-аналітичній роботі.

Стажувався у Великій Британії, Туреччині, Словенії, Хорватії.

Проводить науково-дослідну роботу за державними бюджетними темами «Сучасне громадянське і суспільно-політичне забезпечення національних інтересів України за міжнародними стандартами», «Формування об'єднаних програм українських політичних партій та об'єднань в умовах багатопартійності» (2007–2012 рр.). Досліджує військову політику, сучасні системи державного забезпечення національних інтересів. На даний час проводить законотворчу діяльність у Верховній Раді України, помічник-консультант народного депутата. Основна сфера наукових інтересів: військова історія, політологія, міжнародні відносини, юриспруденція, сфера національної безпеки і оборони.